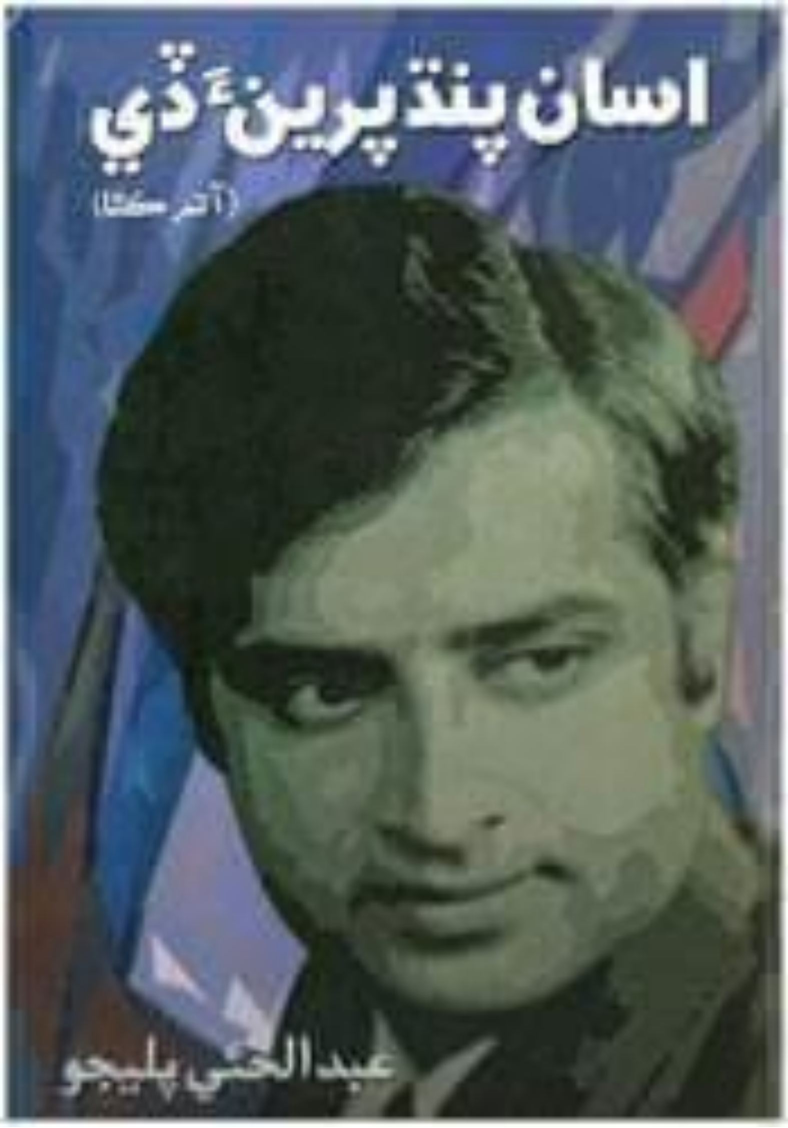
اسان پنڌ پرينءَ ڏي
(آتم ڪٿا)
عبدالحئي پليجو

اسان پنڌ پرينءَ ڏي

(آتم ڪٿا)

عبدالحئي پليجو

مهراڻ پبلشرس
ڪراچي

ڊجيٽل ايڊيشن :

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو:	اسان پنڌ پرينءَ ڏي
ليکڪ:	عبدالحئي پليجو
ڇاپو پهريون:	2010ع
ڇپيندڙ:	ذڪي پريس ڪراچي
ڇپائيندڙ:	مهراڻ پبلشرس ڪراچي
قيمت:	120.00 روپيا

ملڻ جا هنڌ
سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 بلديہ پلازه گهنٽا گهر چوڪ سکر فون: 5628368-071،
سنڌيڪا بوڪ شاپ، جتوئي منزل حيدر چوڪ حيدرآباد فون: 03013594679 –
ڪتاب مرڪز فريئر روڊ، عزيز ڪتاب گهر بئراج روڊ، سکر-
ڪانياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي-
رابيل ڪتاب گهر اسٽيشن روڊ، رهبر بوڪ اڪيڊمي رابعا سينٽر بندر روڊ لاڙڪاڻو-
رحيم ڪتاب گهر مهراڻ چوڪ بدين-
- المهراڻ ڪتاب گهر، زاهد بوڪ ڊپو، سانگهڙ-

انتساب

پنهنجي نياڻين
پارس، پرهه ۽ سپيءَ
جي نالي

عبدالحئي پليجو

سنڌسلامت پاران :

سنڌ سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو ڪتاب نمبر (261) اوهان اڳيان پيش ڪجي ٿو. هي ڪتاب **”اسان پنڌ پرينءَ ڏي“** ناماري ليکڪ ۽ سفرناما نگار **عبد الحئي پليجي** صاحب جي آتم ڪهاڻي جو ٻيو جلد آهي.

”اسان پنڌ پرينءَ ڏي“ ڪتاب ۾ عبدالحئي پليجو صاحب پنهنجي ننڍپڻ کان وٺي مئٽرڪ تائين جي زندگي جو سربستو احوال لکيو آهي. هي ڪتاب **مهراڻ پبلشرز ڪراچي** پاران 2010ع ۾ ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون سنڌيڪا اڪيڊمي جي سرواڻ نور احمد ميمڻ ۽ فضل الرحمان ميمڻ جا جن ڪتاب جي سافٽ ڪاپي موڪلي. ٿورا سائين عبد الحئي پليجي صاحب جا جنهن ڪتاب سنڌ سلامت تي پيش ڪرڻ جي اجازت ڏني.

اوهان سڀني دوستن، پائرن، سڄڻن، بزرگن ۽ ساٿين جي قيمتي مشورن، رائن، صلاحن ۽ رهنمائي جو منتظر.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com

منهنجو ننڍپڻ مون کي تڏهن ٿو ياد پوي جڏهن آئون پنهنجي ڏاڏيءَ کي، جنهن منهنجي ماءُ جي وفات کان پوءِ منهنجي پالنا ڪئي (جيڪا منهنجي پنجويهن مهينن جي عمر ۾ منهنجي ڀيڻ سلطانه زاديءَجي پيدائش وقت ڊليوري ڪامپليڪشن ڪري وفات ڪري ويئي. جيڪو مسئلو سٺ سالن کان پوءِ به سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي عورتن کي اڄ به درپيش آهي.) تنهن کي آئون رات جو پاڻ سان گڏ سمهڻ لاءِ تنگ ڪندو هوس. جيڪا رات جو چِلم پيئڻ جي عادي هئي ۽ آئون تيستائين سندس انتظار ڪندو هوس جيسين هوءَ اُٿي، تيسين آئون هر روز چِلم جون ڦوڪون ڀڳيندو رهندو هوس ۽ ٻي رات کيس ٻڌائيندو هوس ته ڪالهه تو هيتريون ڦوڪون پريون، اڄ وڌيڪ پريون آهن. هاڻ اُٺ ته هلي سُمهون. يا وري سندس ٿڃ پيئندي کيس چوندو هوس ته مون کي گل وارو ٻُبو پيار جنهن مان مراد سندس انهيءَ ٻُبي تي وڏو ڳاڙهو تِر هوندو هو. (اهو به عجيب اتفاق هو جو منهنجي ڏاڏيءَ جي ٿڃ ورهين کان پوءِ وري منهنجي ٿڃ پيئڻ ڪري شروع ٿي وئي هئي.)

ڪڏهن ڪڏهن مون کي منهنجي ڏاڏي آکاڻي به ٻڌائيندي هئي پر اهي آکاڻيون مون کي ياد ڪونه آهن. منهنجي ماءُ مون کي بلڪل ياد ڪانهي. منهنجي پالنا منهنجي ڏاڏيءَ ڪئي جنهن کي اسان جيجي به چوندا هئاسين. انهيءَ جو اسان جي سڄي خاندان تي وڏو ٿورو آهي. جيڪڏهن اها عورت زنده نه هجي ها ۽ منهنجي پالنا نه ڪري ها ته شايد ئي آئون زنده هجان ها. ڇو ته مون کان پوءِ منهنجي هڪ ڀيڻ به ڄائي هئي، جنهن کي جنم ڏيئي امان وفات ڪئي. منهنجي اها ڀيڻ به ٿورڙن ڏينهن ۾ وفات ڪري وئي منهنجي ماءُ کان اڳ به منهنجي پيءُ جون به گهرواريون هيون جن مان کيس به نياڻيون ۽ هڪ پُٽ هو جيڪو وفات ڪري ويو. باقي ٻي گهر مان منهنجي ماءُ جي وفات کان پوءِ کيس ٽي پُٽ غلام رسول، شمشير جنگ ۽ مير نصير پيدا ٿيا.

منهنجي پيءُ ارباب نور محمد پليجي هندستان جي آزاديءَ جي تحريڪن ۾ ڀرپور حصو ورتو. جيل ويو، ضلعي بدر ٿيو، گهرن جون تلاشيون ورتيون ويون ۽ ٻنون فائرنگ جهڙن ڪيترن ڪيسن کي پاڻ منهن ڏنو. هندستان جي آزاديءَ کان پوءِ سنڌ کي پنجاب جي غلاميءَ مان آزاد ڪرائڻ ۾ پهرايائين ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي سان هاري تحريڪ ۾ ڪم ڪيائين، جنهن جو پاڻ جنرل سيڪريٽري به رهيو ۽ پوءِ سائين جي ايم سيد سان سڄي زندگي ٻانهن ٻيلي ٿي ڪم ڪيائين ۽ بزم صوفياءِ سنڌ جو ڊپٽي جنرل سيڪريٽري رهيو. سائين جي ايم سيد جو مشهور ڪتاب ”جيئن ڏٺو آهي مون“ پاڻ ڇپرايائين ته سائين سان گڏ مٿس به ڪُفر جي فتويٰ نڪتي. انهن تحريڪن ڪري بابا اڪثر ڳوٺ کان ٻاهر رهندو هو ۽ اسان جي سڄي گهر جي سارسنڀال اسان جي ڏاڏي ڪندي هئي. پاڻ هڪ سؤ

پنج سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائين. يعني 1987ع ۾ اسان جو ڳوٺ ٻنون سنڌو درياءَ ۾ پيچاري ڦاٽ تي هئڻ ڪري وڏي اهميت وارو هو. جتي انسپيڪشن بنگلو چاوڙي مسافرخانو ٻيلي ڪاتي جي آفيس، پرائمري اسڪول (جيڪو 1888ع کان قائم ٿيل آهي.) اسپتال، ڊڪ ۾ شهر جي صفائي، روشني ۾ سنڀال لاءِ سينيٽري ڪاميٽي قائم هئي جنهن جو چيئرمين اڪثر بابا هوندو هو. هو ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن ٻي کي به چيئرمين ڪندو هو. ٻيلي ڪاتي جي آفيس سان گڏ هت سندن سڄي اسٽاف جي رهائش پڻ هوندو هئي. جيڪي هت وڏي نٽ سان رهندا هئا. آر- ايف- او پنهنجي بنگلي ۾ رهندو هو انهيءَ مٿان هڪ وڏي لانڍيي ۾ اڱڻ هوندو هو. رينج فاريسٽ آفيسر گهڻو ڪري شام جو اُت ماڙيءَ تي آرام ڪُرسين تي ٽيڪ ڏيو ويٺو هوندو هو ۽ سندس اڳيان سندس ملازم ۽ مالدار ماڻهو ويٺا هوندا هئا. انهيءَ زماني ۾ ٻيلن ۾ مال چارڻ لاءِ سرڪاري في ڏبي هئي جنهن کي ”پن چري“ چئبو هو ۽ مالدار کي في ڀيارڻ جي رسيد ملندي هئي. اُها رسيد مال چارڻ وارو پاڻ سان گڏ رکندو هو. جيئن بروقت هو ٻيلي ڪاتي جي عملدارن کي ڏيکاري سگهي. جنهن جو باقاعدي رينج آفيس ۾ رڪارڊ هوندو هو.

ٻيلن اندر هينئر ماڻهو ۽ مالدار ڌاڙيلن جي رحم ڪرم تي آهن. وڻ نالي تہ ٻيلن ۾ ڪابہ شيءِ ڪانهي. جيتوڻيڪ ٻيلن ۾ هينئر وڻ پوکڻ لاءِ اقوام متحده ۽ ٻيا ڪيترا عالمي ادارا فاريسٽ ڊپارٽمينٽ کي ڪروڙن رپين جا فنڊ بہ ڏين ٿا. جيڪي اڳ ڪونہ ملندا هئا. پر هينئر ڪرپشن، پاڻيءَ جي گهٽتائي ۽ هر طرح جي بي راه روي جنهن ۾ ٻيلن جي ڪامورن سان گڏوگڏ عوام ۽ سياسي ماڻهن بہ گهٽتائي ڪانہ ڪئي آهي. ٻيلن ۾ وڏا پُٺا هوندا هئا جن جي باقاعدگيءَ سان لاپنگ صفائي، پاٽي جي ڇنڊڪار ڪئي ويندي هئي. مال جي چرڻ لاءِ سڄو ٻيلو نہ پر ڪجھہ حصو مخصوص ٿيل هوندو هو. پرپاسي جي ڳوٺن جا ماڻهو خاص ٻيلا ڏسڻ لاءِ ايندا هئا.

دادا گوبند پنجابي 1989ع ۾ جڏهن هندستان مان مون وٽ ٻني گهمڻ آيو هو تڏهن بہ مولچند ٻيلو گهمڻ هليو هو. اُهي هئا ٻيلي جا نٽ. ٻنون انسپيڪشن بنگلو تہ انگريزن پنهنجي ۽ سندن بيگمن جي موڪلن ۾ تفريحن لاءِ ٺهرايو هو. سو سنڌ جي چيف مسنٽر هائوس ۽ دهليءَ حڪومت جي چيف منسٽر هائوس (جت اسان کي دهلي جي چيف منسٽر شيلا ڊڪشٽ ڊنر ڏني ۽ ائين ان جي ڏسڻ جو اتفاق ٿيو.) کان بہ وڌيڪ پروقار ۽ سينگاريل هوندو هو. ٻنون انسپيڪشن بنگلو ٻني کان ميل ڪن پري پيچاري ڦاٽ سان لڳ تقريباً پندرهن ايڪڙن ۾ پکڙيل باغ ۾ وڏن پپرن، ٻڙن ۽ نمن هيٺان هڪ محل لڳندو هو. انگريز دؤر حڪومت ۾ اهو قانون هو تہ صوبي جو گورنر پنهنجي صوبي جي اندر ندين ۾ اهم آثار قديم جي ماڳن تي سال ۾ هڪ ڀيرو ضرور وڃي. هڪ تہ انهيءَ ڪري جو انهن جي اچڻ سبب سارسنڀال بہ ٿي ويندي هئي، ٻيو تہ صوبي جي سربراهہ کي اهي هنڌ ڏسڻ ڪري سڄي پوزيشن جي خبر پوندي هئي. اهڙي طرح سان وري وائسراءِ لاءِ بہ قانون هوندا هئا تہ سال ۾

هڪ پيرو هندستان جي اهم قومي ورثن ۽ اهم فوجي اهميت جي ماڳ مڪانن تي سال ۾ هڪ پيرو وڃي ڏسي. اهوئي سبب هو جو وائسراءِ موهن جو دڙو ڏسڻ ايندو هو ۽ پوءِ انهيءَ بهاني اُت شڪار به ڪندو هو ۽ لاڙڪاڻي ۾ تر جي اڳواڻن سان ملاقاتون به ڪندو هو. انهيءَ ڪري ئي سرشاهنواز ڀٽو، قاضي فضل الله ۽ ايوب کهڙو هندستان جي مک ليڊرن ۾ ڳڻجڻ لڳا. سرشاهنواز ڀٽو جوناڳڙهه جو وزيراعظم ۽ ايوب کهڙو گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ لنڊن وڃي پهتا. نه ته خان بهادر ته سڄي سنڌ ۾ جام هئا. رڳو اسان جي سڄاول سب ڊويزن ۾ به سڄا سارا به خانبهادر موجود هئا، هڪ خانبهادر خير محمد چانڊيو ۽ ٻيو خانبهادر خير بخش خان لغاري. انگريز حاڪمن جي انهن دورن ڪري ٺهي انسپيڪشن بنگلي جو وڏو شان هو. بنگلي ۾ اڳيان ورانڊو، پٺيان ورانڊو، وچ ۾ وڏو هال، هال جي ٻنهي پاسن کان به وڏا سوٽ هئا. هر سوٽ ۾ به ڪمرا، وڏو باٿ روم، جنهن ۾ هر شيءَ انگريزي نموني جي، يعني وڏا ٽب، ڪموڊ وغيره باٿ رومن جي صفائي لاءِ ٻاهران ٻاهر دوازا هئا. بنگلي جي ڪراڪري لاءِ بنگلي اندر هڪ جدا ڪمرو هو. پر بورچي خانو پريرو هو. بنگلو ايڏو ڪشادو هو جو ٻنهي سوٽن ۾ رهندڙن جي پراءِ ويسي (Priwacy) بلڪل قائم رهي. انهيءَ وڏي بنگلي ۾ صرف صاحب لوڪ ۽ انهن جو مئڊمون رهنديون هيون. جڏهن اهي هليا ويندا هئا ته بنگلو صفا بند ٿي ويندو هو. ڪير به ان ۾ ڪونه رهندو هو. بنگلي ۾ هوا لاءِ وڏيون جهليون، ڇت ۾ ٽنگيل هوندو هيون. جن جا رسا ڇڪڻ لاءِ ڀتين ۾ سوراخ ٿهيل هئا. رسو ورانڊي ۾ ويٺل نوڪر ڇڪيندا رهندا هئا. انگريز آفيسرن ڪي ۽ انهن رسن ڇڪڻ وارن کي هڪ ٻئي جي شڪل ته پري پر هڪ ٻئي جي ڪا خبر به ڪانه پوندي هئي ته اندر صاحب لوڪ ڇا پيا ڪن. بنگلي تي مٽي چڙهڻ لاءِ ڪشادي ڪاٺ جي ڏاڪڻ ٿهيل هوندي هئي. ان ڏاڪڻ جي پرسان بنگلي لاءِ وڏي پاڻي جي ٽانڪي هوندي هئي. جنهن کي ايريگيشن جا ملازم سڄو ڏينهن پيا ڀريندا هئا ۽ صفائي ڪندا رهندا هئا. بنگلي جي ڇت تي آفيسرن جي ويهڻ جو بندوبست ٿيل هوندو هو. بنگلي جي اڳيان هڪ وڏو ٿلهو هوندو هو جنهن جو سيمينٽ پلستر سج جي روشنيءَ تي پيو چلڪندو هو. انهيءَ تي تمام وڏيون آرام ڪرسيون رکيون هونديون هيون، مون ايڏيون وڏيون ڪرسيون زندگي ۾ ڪونه ڏٺيون.

قدرت الله شهاب پنهنجي ڪتاب شهاب نامه ۾ لکيو آهي ته اُهي هوا واريون جهلون هلائڻ وارا ملازم جي ڪڏهن ننڊ سبب سمهي پوندا هئا ته انگريز آفيسر کين ٺڏا هڻي ماري ڇڏيندا هئا ۽ پوءِ جي ڪڏهن انهي آفيسر تي انڪوائري ٿي به ته ڪيس رڳو وارننگ ئي ڏني ويندي هئي. يا مٿس به روپيا ڏنڊ وڌو ويندو هو. مون پاڪستان ۽ هندستان گهڻو ڪري سڄو ڏٺو آهي، مثلاً ممبئي جو گيٽ وي آف انڊيا، اورنگ آباد. لڳ اجنتا الورا ۽ اورنگ آباد اندر اورنگزيب جي زال جو ٺهيل مقبرو جنهن کي هندستان ۾ ”بيبي ڪا مقبرا“ چون جيڪو هو بهو تاج محل جو نقل ٺهيل آهي، دهليءَ ۾ لال

قلعو، بادشاهي مسجد، لوڌي گارڊن جنهن ۾ ننڍا وڏا مقبرا شامل آهن، قطب مينار، انڊيا گيٽ ۽ ان جي چوڌاري انگريزن جون تعمير ڪيل جايون جنهن ۾ ٻاهران وائسراءِ جو گهر جنهن ۾ انهيءَ وقت تي هزار ملازم هوندا هئا. اتي اهڙا ته بورچي هوندا هئا جو لارڊ مائونٽ بيٽن جي زال پنهنجي ساروٽين ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي ته جڏهن اسان پهريون ڀيرو وائسراءِ هائوس ۾ آياسين ته اتي بورچين اسان جي پاليل ڪُتي لاءِ ڪڪڙ تاهي ڪيس ڏنو پر مون کي اهو ڪتي لاءِ پڪل ڪڪڙ اهڙو ته وڻيو جو مون لِڪي وڃي هڪ عليحده ڪمري جي ڪُنڊ ۾ کاڌو. چون ٿا ته انگلينڊ جو ولي عهد انهيءَ دؤر ۾ جڏهن هندستان آيو ۽ وائسراءِ هائوس ۾ قيام ڪان پوءِ چيائين ته مون کي اڄ خبر پئي آهي ته بادشاه محلن ۾ ڪيئن رهندا آهن. متُرا ۾ ڪرشن جي جاءِ پيدائش ۽ اُتي تعمير ٿيل مندر، آگري ۾ تاج محل، آگري جو قلعو، فتح پور سِڪري ۾ جامع مسجد، قلعو ۽ ان ۾ تعمير ٿيل محل.

لاهور ۾ بادشاهي مسجد، لاهور جو قلعو، شاليمار باغ، ڪراچيءَ ۾ هاءِ ڪورٽ جي بلڊنگ، سنڌ اسيمبليءَ جي بلڊنگ ۽ راڻي باغ ڏٺا آهن. واقعي مغلن ۽ انگريزن گڏيل هندستان ۾ وڏي شوق ۽ نفاست سان محل محلاتون ۽ باغ باغيچا ٺهرايا جن جو مثال ڪونهي ۽ هندستاني اُنهيءَ تي ترنگا هڻي ويهي رهيا.

هاڻ وري ٿا اچون ٻني جي بنگلي جي احوال تي، انهيءَ جي ٿلهي اڳيان وڏو باغ هوندو هو. جنهن ۾ وڏي لان ۽ ان جي چوڌاري رنگ برنگي موسمي گل، جنهن لاءِ ڪيترا مالهي هر روز باغ جي سارسنڀال لهندا هئا. منهنجو ننڍي هوندي جڏهن باغ/ بنگلي ڏانهن وڃڻ ٿيندو هو ته ڪيترا سارا گل ۽ ڊاک مالهي مون کي ڏيندا هئا، جن کي ڪٽي اچي ڏاڏيءَ جي پيرن تي رکندو هوس. هن وڏي بنگلي جي پر ۾ ٻيو به هڪ تمام وڏو بنگلو هو (پر انسپيڪشن بنگلي ڪان ڪجهه ننڍو.) جنهن جي اندران ٻاهران ڪئين ولائتي شيشا لڳل هوندا هئا. جن ۾ پاڻ کي سڄو ڏسي ڏاڍو لطف ايندو هو. اهو بنگلو به وڏي بنگلي ڪان گهٽ ڪونه هوندو هو. پر انهيءَ اڳيان دڪو ۽ باغ ڪونه هوندو هو. انهيءَ بنگلي ۾ ريگيوليٽر، ڪالوني، پيچاري ۽ شاخن جو انچارج، اسسٽنٽ انجنيئر رهندو هو. انهيءَ ڪان ٿورو پريرو سب انجنيئر، فون آپريٽر (جنهن کي ان وقت ڪئنال وائچر به چوندا هئا.) گدام، بورچي خانو ۽ ڪئمپ آفيسر لاءِ تعمير ٿيل آفيس ۽ ٻيا ڪوارٽر تعمير ٿيل هوندا هئا. پر پوءِ فون آفيس ۽ فون آپريٽر لاءِ ڪوارٽر بنگلي ڪان گهڻو پري ٺاهيو ويو. ڇو ته فون آپريٽر جي هيلو هيلو ۽ فون جي گهنٽين جو آواز بالا آفيسرن جي آرام ۽ ڳالهائڻ کي ڊسٽرب ڪندو رهندو هو. انهيءَ ڪري فون کي هتان هٽائي آواز جي رينج ڪان ٻاهر لڳايو ويو.

بنگلي جي پندرهن ايڪڙن جي ايراضيءَ کي سرسبز رکڻ لاءِ واهن مان پاڻي ايندو هو. ۽ جڏهن واهن جو پاڻي هيٺ ٿي ويندو هو ته پڪي کوهه ذريعي پارڪ، گلن ۽ هن سڄي ايراضيءَ ۾ پوکيل وڻن کي پاڻي ڏنو ويندو هو.

نيويارڪ ۾ اقوام متحده جو هيڊ ڪوارٽر پڻ پندرهن ايڪڙن تي ٿهيل آهي. هي زمين راڪفيلر مفت ۾ ڏني. چو ته زمين شهر کان پري هئڻ ڪري وڪي ڪانه ٿي پوءِ اقوام متحده جي هيڊڪوارٽر ٺهڻ دوران ٿي وڏي اگهه ۾ وڪجي ويئي (ڏسو روسي صدر گروميڪو جي آتم ڪٿا) بنگلي ۾ ڪوارٽرن ۾ رستن تي چٽڪار ڪئي ويندي هئي. انهيءَ واه جي پرسان ڍڳن لاءِ گاهه (جيڪي نار وسيلي واه مان پاڻي ڪيندا هئا.) به جام هوندو هو. هڪ چني تي پڪڙيل ڊاک جي وَل جو وڏو شيڊ هوندو هو. جنهن ۾ هميشه ڪاري ڊاک جا وڏا ڇُڳا پيا لڙڪندا هئا. پارڪ سان گڏ بنگلي ڏانهن ويندڙ سيني رستن تي ڪيترن ئي قسمن جا گل پوکيل هوندا هئا. انهن جي باقائده هر روز سارسنڀال ۾ چانٽي ٿيندي هئي. انسپيڪشن بنگلي جي حدن اندر چوپايو مال ته نهيو پر اسٽاف کان سواءِ غير واسطيدار ماڻهو به نظر ڪونه ايندو هو. سڄو منظر ۾ ماحول پرسڪون ۾ گلن جي خوشبوئن سان واسيل هوندو هو. اڄ به بنگلي اڳيان جيڪو پپرَ جو وڻ بيٺو آهي. تنهنجي ٿُڙ جي گولائي گهٽ ۾ گهٽ پنجويهه ٽيهه فٽ ٿيندي هاڻي بيو ته سڀ ڪُجهه ختم ٿي چڪو آهي. سواءِ بنگلي جي بلڊنگ جي تنهن جا به حال هيٺا سور بيٺا آهن.

چون ٿا ته درياءَ مان نڪرندڙ پيچاريءَ ۾ جڏهن پاڻي لهي ويندو هو ۾ درياءَ کان بنگلي تائين ٻيڙي ڪانه پهچي سگهندي هئي ته پوءِ صاحب لوڪن ۾ سندن مئڊمن کي آگ بوٽ ۾ وڏين ٻيڙين مان ڪٽي بنگلي تائين پهچائڻ لاءِ وڏيون سينگاريل ڏوليون هونديون هيون جن ۾ ڪٽي ڪين انسپيڪشن بنگلي تائين پهچايو ويندو هو. پوءِ اهي مئڊمون وڏن وڏن ٽبن ۾ شام جو خوشبودار پاڻيءَ ۾ وهنجي سهنجي تيل ڦليل ڪري اچي باغ ۾ ٽلنديون هيون. بقول ڪنهن شاعر جي ته:

کیا رات تھی کہ، ایک کھانی میں کٹ گئی

اڄ انهيءَ بنگلي ڏانهن ويندي به ڊپ ٿو لڳي. انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو. ڪهڙن نه تجربن ۾ قاعدن قانونن سان انگريزن هي سڀ ڪجهه ٺاهيو ۾ ڪيئن نه يڪدم ڪيل ختم ٿي ويو. اسان پنهنجي نندپڻ ۾ سڀ ڪجهه ڏٺو ۾ ٻڌو هو.

وڏا چوندا هئا ته هر سال جڏهن ممبئي جو ۾ تنهن کان پوءِ سنڌ جو گورنر ٻني بنگلي تي اچي منزل ڪندا هئا ته ٻني ۾ اردگرد جي علائقي ۾ ميلي جو سمان لڳندو هو. گورنر سان سندس فيملي ۾ سڄو اسٽاف گڏ هوندو هو. اسٽاف لاءِ ٽينٽ (تنبو) لڳندا هئا جن ۾ هو رهندا هئا. گورنر جو رڪارڊ انن جي ٻنهي پاڪڙن تي رکيل پيتين ذريعي پهچندو هو. گورنر هٿ به ڏينهن رهندو هو. انهن ٻن ڏينهن ۾ پاڻ باقاعدگيءَ سان سرڪاري ڪاغذ ڏسندو. پڙهندو ۾ انهن تي ضروري حڪم جاري ڪندو هو. ڳوٺ جا وڏا ڳالهيون ٿا ڪن ته صبح سوير گورنر انهيءَ جي زال ۾ سندس ڏيئرون بنگلي کان نڪري ٻني جي چوطرف بند تي چڏين سان واڪ ڪندا هئا. ساڻن ڪوبه گارڊ نه هوندو هو. صرف هڪ گائيڊ (ترجمان) ساڻن گڏ هوندو هو. جڏهن ٻني جي ويجهو بند جي چاڙهيءَ هيٺان ماڻهن جا

هشام ڏسندا هئا. جيڪي ماڻهو کين ڏسڻ لاءِ اتي جمع ٿيندا هئا. تہ انهيءَ گائيڊ کان پُڇندا هئا تہ هي هيترا سارا ماڻهو هتي ڇو اچي گڏ ٿيا آهن تہ گائيڊ کين ٻڌائيندو هو تہ هي ماڻهو توهان کي ڏسڻ لاءِ آيا آهن تہ پاڻ ماڻهن ڏانهن نهاري هٿ لوڏي مشڪي اڳتي روانا ٿي ويندا هئا ۽ ڳوٺ جا غريب، مسڪين ماڻهو انهيءَ ادا تي خوش ٿي ويندا هئا. ٻني جي ويجهو ٽن ميلن تي هڪ تمام وڏي ڍنڍ بہ هوندي هئي جنهن جو نالو ٻگهي ڍنڍ هوندو هو. جت ملڪ جا وڏا امير وزير ۽ حاڪم شڪار تي ايندا هئا. انهن ۾ مير غلام علي ٽالپر، صدر اسڪندر مرزا ۽ صدر ايوب ۽ ٻيا ٿي کي مون منهنجي ننڍپڻ ۾ اُت شڪار ڪندي ڏٺو. ڍنڍ ۾ جڏهن سَوَن جي تعداد ۾ پکي اڏامندي ڏسندا هئاسين تہ ڏاڍو مزو ايندو هو. مون کي بابا سان گڏ محمد يوسف چانڊيو وٽ لاڏين ۾ شڪار تي اچڻ ڪري ۽ سن ۾ سائين جي ايم سيد وٽ ۽ ايئرپورٽ تي نوڪري ڪندي، چوويهہ مُلڪن جا سؤ کن وڏا شهر ڏسڻ ڪري ۽ دنيا جي ڪيترن بادشاهن، صدرن، وزيراعظمن، شهزادن ۽ راڻين کي ويجهو ڏسڻ جو موقعو مليو جنهن ۾ ايئرپورٽ تي تہ هر روز ڪونہ ڪونہ وي آءِ پي ماڻهو ڏسبو هو.

ٻگهي ڍنڍ کان سواءِ دريا سنڌ، ساونڻ ۾ ٻني سان گڏوگڏ ۽ ساونڻ بعد ٿوري پنڌ تي وهندو هو. ٻني جو پيچاريءَ سان گڏ هئڻ ڪري درياءَ جي پري هئڻ جو احساس ئي ڪونہ هوندو هو. ڇو تہ پيچاريءَ ۾ هميشہ ٻيڙيون بيٺيون هونديون هيون. جن ۾ چڙهي درياءَ تائين پهچڻ ۾ دير ڪانہ لڳندي هئي. هندستان کان سنڌ ۾ آيل ڪيترن ئي سياحن جڏهن پهريون ڀيرو سنڌو درياءَ ڏٺو تہ انهيءَ سان گڏ ٻنون بہ ڏٺو جن پنهنجين لکڻين ۾ ٻني جو بہ ذڪر ڪيو آهي جنهن ۾ جيمس برنس جو ڪتاب "سنڌ جي درٻار" بہ شامل آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا تہ پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ سڪندر، جڏهن هندستان ۾ ڪاهن کان پوءِ يونان لاءِ سنڌ مان ٿيندو روانو ٿيو هو تہ هو ٻني جي پيچاري ڦاٽ کان ئي وچي سمنڊ تائين پهتو هو. پوءِ اُتان واپس يونان روانو ٿيو. سو درياءَ بادشاهہ جو ٻني سان لڳ هئڻ ڪري ٻنون هميشہ سکيو ستابو رهيو آهي. آڳاٽي زماني ۾ جڏهن درياءَ تي اجان ڊئم ۽ بئراج ڪونہ نهيا هئا، گهڻو ڪري درياءَ سڄو سال وهندو رهندو هو. اهوئي سبب هو جو سڄو سال پلا، مڇيون، گانگٽ مرندا رهندا هئا. ساونڻ مهيني ۾ ڪنهن ڪنهن سال تہ ايترا پلا ٿيندا هئا جو اڌ رڇ ۾ ڦيل پلن سان ئي ٻيڙي پرجي ويندي هئي. ۽ باقي رڇ ۾ ڦيل پلا واپس درياءَ ۾ اڇلائي ڇڏيندا هئا. ايترن پلن کي وڍڻ ۽ چلڻ لاءِ ٻني جي مياڻ جون سڀ مايون درياءَ تي وينديون هيون. تڏهن بہ پلا بچي پوندا هئا. پوءِ ٻني جي ماڻهن کي ناڪئا نياپيا موڪليندا هئا تہ اچي مفت ۾ پلا ڪٽي وڃو. هڪ ڀيرو تہ مون پنهنجي اکين سان درياءَ تي وڃي ڏٺو تہ درياءَ جو سڄو ڪپر رڳو پلا ئي پلا ٿيو پيو هو. پوءِ اهي پلا اتان ساٿي ۽ گهوريئڙا گهوڙن، گڏهن ۽ پنن تي ڪٽي ميلن تائين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ وڪڻڻ لاءِ پڪڙي ويندا هئا. (پر اڄ ڪڏهن ڪڏهن ٻني ۾ ٻني جا نہ پر توهان کي ايران جا پلا کائڻ لاءِ ملندا.) درياءَ ۾ اُن وقت

ٺيڪيداري سسٽم هوندو هو. ٺٽي ضلعي ۾ گهڻو ڪري پلن جا ٺيڪا غلام حسين بابو (سابق ميمبر قومي اسيمبلي) جو پيءُ کڻندو هو. جنهن کي ”سيٺ سوني مُنڊي“ نالي سان سڏيو ويندو هو.

هڪ دفعي حيدرآباد جي سيٺ ٺئون مل بہ درياءَ جو ٺيڪو کنيو ۽ بابا سائين جو بہ ساڻس حصو هو. پلن کي رکڻ لاءِ مياڻ هوندي هئي. جنهن ۾ ٺيڪيدار جو منشي ۽ ٻيو اسٽاف رهندو هو. جن جي رهائش بہ اُتي هوندي هئي ۽ پلي جي وڪري جو حساب ڪتاب بہ رکيو ويندو هو جنهن لاءِ رجسٽر هوندا هئا. سڄو سال درياءَ جي وهڪري ڪري درياءَ جي ٻنهي پاسن کان وڏا وڏا سرسبز ٻيلا هوندا هئا جنهن ۾ هر قسم جا وڻ نظر ايندا هئا. درياءَ ۾ پاڻي لهڻ شرط ٻيلي کاتي وارا ٻيڙين ذريعي ۽ پنڌ، پاڻ ۽ مزورن معرفت اُتي ٻج پوکيندا هئا. (ٻيلي کاتي جي آفيس اڳيان ٻجن جي ٻورين جا ڍير لڳا پيا هوندا هئا.) جڏهن اهي وڻ تورا وڏا ٿيندا هئا تہ انهن ۾ ڦاڙها ۽ سوئر جام نظر ايندا هئا جيڪي ڪڏهن ڪڏهن ٻني شهر ۾ بہ لنگهي ايندا هئا. هڪ دفعو اسان جي گهر ۾ بہ سوئر اچي داخل ٿيو. ٻيو دفعو سانوڻ درياءَ وقت شهر ۾ ٻوڏ جو خطرو هو انهيءَ دوران ماڻهن ڦاڙهو ڏٺو ۽ وڏي آواز وٺي ڦاڙهو ڦاڙهو ڪري پڪارئون تہ ڪن ماڻهن سمجهيو تہ گهارو گهارو پيا چون ۽ ائين سڄو شهر گهاري جي ڊپ کان اچي بچاءُ بند تي گڏ ٿيو پوءِ خبر پئي تہ گهارو نہ پر ڦاڙهو هو. ٻيلي ۾ شڪار ڪرڻ ڪري ڪيترا دفعا ڦاڙهي جي گوشت کائڻ جو موقعو مليو. درياءَ ۾ پري پري جا ماڻهو درياءَ گهمڻ ايندا هئا ۽ اسان وٽ بابا سائين جي وقت کان ڪئين مهمان، بابا سائين جا دوست ايندا رهندا هئا. جن ۾ شيخ اياز جمال ابڙو، سراج ميمڻ، ابراهيم جويو، غلام رباني آگرو، تنوير عباسي، رشيد ڀٽي ۽ بابا جا انگريز آفيسر دوست بہ شامل هوندا هئا. درياءَ ۾ چانڊوڪيءَ رات جي وقت هڪ سحر انگيز منظر هوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن اهڙا پروگرام ٻن ٻيڙين ۾ تہ ڪڏهن درياءَ وچ ۾ ڪنهن ٻيٽاري تي ٿيندا هئا. سڄي رات درياءَ ۾ راڳ رنگ، ڪاڏا پيتا ۽ وڃي صبح ٿئي يا ڀنيرڪي جو گهر واپس اچبو هو. سانوڻ درياءَ جو پنهنجو گوڙ موج مستي ۽ پرپاسي گهاٽن وڻن جي هٻڪار ڪري ماحول هڪ عجيب منظر پيش ڪندو هو. مٿان شيخ اياز جو ڪلام ۽ دؤر پي دؤر چلي ۾ دل چاهيندي هئي تہ هيءَ رات اڄ ختم ئي نہ ٿئي. ڪڏهن ڪڏهن اهڙا پروگرام ڏينهن جو بہ ٿيندا هئا جن ۾ دريا اندر ٻُلهڻيون ٽپ ڏيندي نظر ايندیون هيون. اهو نہ صرف ٻني ۾ پر سڄي درياءَ سنڌ ۾ توهان کي ٻلهڻيون درياءَ ۾ نظر ايندیون هيون. درياءَ سنڌ تي ڊئم ۽ بئراجن ٺهڻ ڪري هاڻ توهان کي صرف پنجاب جي چشما ۽ تونسا واري علائقي ۽ سکر کان مٿي ٻلهڻيون (ڊالفن) نظر ايندیون چون ٿا تہ هن وقت سڄي درياءَ ۾ فقط 965 ٻلهڻيون وڃي بچيون آهن. دنيا ۾ پنجن قسمن جون ٻلهڻيون ٿين. پهرين ۽ ٻي قسم جون ٻلهڻيون آمريڪا جي اميزون درياءَ ۽ ليپ ليٽ Lap Late ۾ ٿين ۽ ٽي قسم جون ٻلهڻيون چين جي يانگ ٽز Yangtze دريا ۾ ٿين ۽ چوٿين قسم جون ٻلهڻيون نيپال، هندستان ۽ بنگلاديش جي دريائن گنگا، برهم، پترا، ميگهنا ۽ ڪرنافليءَ ۾ ٿين جڏهن تہ پنجين قسم واري ٻلهڻ صرف درياءَ

سنڌ ۾ ٿئي. جنهن کي انڊس ڊالفن يا انڌي ڊالفن چيو ويندو آهي. جيڪا تمام ناياب ۽ اڻلڀ آهي. چو تہ هيءَ انڌي آهي، هزارين سال اڳ هيءَ انڌي ڪانہ هئي. پر درياءَ سنڌ جي ميري ۽ لڙاٽيل پاڻيءَ ۾ رهي هيءَ انڌي ٿي ويئي چو تہ هن پاڻيءَ ۾ اندر ڪجھ بہ ڏسي ڪونہ ٿو سگھجي تنهن ڪري قدرت جي قانون مطابق جنهن عضوي جو ڪارج ختم ٿي ويندو آهي تہ اهو عضوو خود بہ خود جاندار جي جسم مان خارج ۽ ختم ٿي ويندو. قدرت ان جي عيوض ٻلهڻ کي وري انتهائي حصاص سونار سسٽم Sonar Ecolotation System سان نوازيو آهي. جنهن تحت هوءَ ڪاڌي جي تلاش خطري ۽ حملي جي قوت سان پاڻ کي محفوظ رکيو اچي. بحرحال هاڻ درياءَ ۾ اهي ٻلهڻين جا ٽينگ ٽپا تہ پنهنجي جاءِ تي پر هاڻ ڪوٽڙي کان هيٺ درياءَ ۾ پاڻي نہ ڇڏڻ ڪري ڪوٽڙيءَ کان هيٺ سمر جي پاڻي ۽ سمنڊ جي اُٿل ڪري درياءَ جو پاڻي سانوڻ کان پوءِ کارو ٿي ويندو آهي. کاري پاڻي ڪري هر قسم جي جيوت ۽ مڇي پلو بہ مري ويندا آهن ۽ درياءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ميربحر ويندا آهن تہ شهر مان پيئڻ لاءِ کولر پاڻي جو پاڻ سان کڻي ويندا آهن.

درياءَ ۾ جڏهن ٻيڙين جي آمدرفت ۽ شهرن سان واپار هلندڙ هو. تڏهن ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍا دلچسپ واقعا بہ ٿيندا هئا. گھر ۾ منهنجي ڏاڏي خديجہ صبح جو سوير اُٿي پهرين نماز پڙهي مصلحي تي تسبيح پڙهي پوءِ ڪم ڪار ۾ لڳي ويندي هئي. اسان سڄ ايري کان اڳ ننڊ مان اٿندا هئاسين. گھر ۾ هڪ وڏو صفحو پاسن کان بہ ڪمرا، ٽن اڳيان ورانڊو ورانڊي جي اترطرف هڪ ڪمرو وهنجڻ ۽ پاڻيءَ لاءِ ڏکڻ طرف بہ ڪمرو انهيءَ کان ٻاهر هڪ تمام وڏي لانڊي جنهن ۾ رڌپچاءَ بہ ٿيندو هو ۽ ماني بہ اُت کائبي هئي. سرديءَ ۾ گھر اندر ۽ گرميءَ ۾ ٻاهر اڱڻ تي سمهڻ ٿيندو هو. پر گرمي ۽ سرديءَ کان سواءِ، برسات ۾ بہ انهيءَ لانڍيءَ ۾ سمهبو هو. گھر ۾ ٻتيون ٻرنديون هيون ۽ ٻن ڪلاڪن لاءِ پيٽرومڪس جنهن کي گولو بہ چئبو هو سو ٻرندو هو. پر جي مهمان هوندا هئا تہ رات دير تائين هڪ نہ پر بہ گولا ٻرندا هئا. سياري ۾ بہ انهيءَ لانڍيءَ جي وچ ۾ آڳٽي ٻاري چوڌطرف ويهبو هو. سمهڻ کان اڳ ڏاڏي سياري ۾ هٿ پير سيڪي پوءَ هنڌ تي سمهاري سوڙ مٿان وجهي پوءِ وجي پاڻ سمهندي هئي. ڪاڌي ۾ صبح جو ماني، مکڻ ماکي لسي ۽ بابا بيضو بہ کائيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن مون کي بہ بيضو ملندو هو. ٻنپهرن جو گھڻو ڪري مڇي پلو ۽ ڪڏهن ڪڏهن گوشت جو ٻوڙ هوندو هو. صرف بابا لاءِ اضافي هڪ ٻوڙ سبزيءَ جو نهندو هو. رات جو گھڻو ڪري اهائي ٻوڙ ۽ چانور نهندا هئا. پر مون حيدرآباد پڙهڻ کان اڳ ڪڏهن بہ رات جي ماني ڪانہ کاڌي، صرف وٽو کير جو پي سمهي رهندو هوس. باقي ناشتو ۽ ٻنپهرن جي ماني کائيندو هوس. برسات ۾ ڏاڏي منو يت بہ ناهيندي هئي. منو يت ڪِڙ ۾ نهندو هو. برسات جي موسم ۾ شهر جا ٻار سڄي شهر ۾ ڪارڙو ڪنيارڙو اَن پاڻي ڏي، مينهڙو وسي، ڳائي گھر گھر مان اَن وٺي پوءِ اهو بازار ۾ وڪڻي پئسا پاڻ ۾ ورهائيندا هئا. ننڍپڻ ۾ آئون گھڻو ڪري طبيعتاً اڪيلائي پسند هوس پر گھر اڳيان ٻارن سان

بلورن يا اٽي ڏڪر راند ڪُڏندو هوس.

ٻنون شهر ڪنهن ماهر جي نقشي ۽ رٿابندي سان ٺهيل آهي جنهن ۾ سرڪاري آفيسون هڪ طرف تہ رهائشي علائقو ٻي طرف ۽ وچ ۾ بازار هوندي هئي. ٻنون شهر جون گهٽيون بلڪل سڌيون هونديون هيون. گهٽيون جت هڪ ٻئي سان گڏبيون هيون تہ هڪ چوڪ ٺهي پوندو هو. يعني چئن رستن جو وچ، جت پري تائين نظر پوندي هئي. رات جو روشنيءَ لاءِ شمعدان هوندا هئا جن جي هر روز صفائي ٿيندي هئي ۽ گاسليٽ وڌو ويندو هو. شهر جي اولهہ ۾ اسڪول، اوڀر ۾ رائيس مِل، اولهہ ۾ ٽاڻو ڏڪڻ ۾ ٻيلي وارن جون آفيسون، اسپتال چاوڙي ۽ ٽڪاڻو جنهن ۾ وڏي واءِ هوندي هئي. اتر ۾ پيچاري جت سدائين جام ٻيڙيون بيٺيون هونديون هيون. شهر جي وچ ۾ بازار جنهن ۾ دُڪان ۽ هوٽلون هونديون هيون. دڪانن جي اڳيان پڙيون هونديون هيون. حيدرآباد کان وايا ملاڪاتيار هڪ بس هلندي هئي. جيڪا ٻني کان دڙو ٻيلو ۽ سجاول تائين ويندي هئي. بس ملاڪاتيار جي قمبر علي شاهہ نالي سيد جي هئي. بس جي باڊي ڪاٺ جي هوندي هئي. بس هئنڊل هٽي پوءِ اسٽارٽ ڪئي ويندي هئي. بس جو ڪنڊيڪٽر جڪو ميگهواڙ هوندو هو. آئون جڏهن ڪجهہ وقت لاءِ سجاول پڙهڻ ويس تہ ان بس ۾ چڙهي سجاول ويندو هوس. بس وارا مون کان ڀاڙو ڪونہ وٺندا هئا. اڳ خاص ماڻهن جي چڙهڻ لاءِ گهوڙا هوندا هئا. بابا بہ دڙي، بنوري ۾ ڪا ميٽنگ ٿيندي هئي تہ گهوڙي تي ويندو هو. دڙو ٻني کان يارنهن ميل ۽ بنورو سترهن ميل پنڌ تي آهن. بابا 1961ع ۾ وليس جيپ ورتي، جڏهن آئون انهيءَ وقت جي حساب سان پنجون انگريزي پڙهندو هوس. بابا اها جيپ اُن وقت جي اسسٽنٽ انجنيئر کان ٽن هزارن ۾ ورتي ۽ مٿس ٻارهن سؤ خرچ ڪيائين تہ صفا نئين ٿي پئي جيڪا پوءِ اسان وٽ سالن جا سال هلي. ڪافي وقت کان پوءِ بابا اها جيپ وڪڻي ڪار ورتي جيڪا مورس ڪمپنيءَ جي هئي. مون خود 1976ع ۾ ٽريڪٽر خريد ڪيو جيڪو سورهن هزار بہ سؤ رپين ۾ مليو. ۽ اڄ يعني سيپٽمبر 2009ع ۾ ٽريڪٽر جو گوبل بہ ستر هزار رپين ۾ ٿو ملي.

راند ڪرڻ لاءِ اسان وٽ تمام ٿورو وقت هوندو هو. ڇو تہ انهيءَ زماني ۾ شام جو وقت بہ اسڪول ۾ پڙهائي ٿيندي هئي. رات جو وقت وري سانجهيءَ ۽ سومهڻيءَ جي نماز جي وچ ۾ باقاعدي قرآن شريف پڙهايو ويندو هو ۽ رات جو سوير سمهڻ جي عادت هوندي هئي. اسان جو گهر شهر جي جامع مسجد جي بلڪل سامهون آهي، تنهن ڪري مسجد مان گهر تائين پهچڻ ۾ ڪا بہ دير ڪانہ لڳندي هئي. ائين ڪير جو وٺو پي سمهي رهبو هو ۽ وري صبح سوير اُٿبو هو. منهنجيون بہ وڏيون ڀيڻون هيون پر اهي مون کا نوَ ڏهہ سال وڏيون هيون ۽ منهنجا ڀائر مون کان پنج سال پوءِ ڄاوا جيڪي اڃان ننڍا هئڻ ڪري مون سان راند ڪرڻ جيڏا ڪونہ هئا مون کي ياد ٿو پوي تہ شايد پهرين محمد رحيم (سيف) ۽ پوءِ منهنجي مامي شمس الدين جيڪو منهنجو هم عمر هو ۽ پوءِ محمد ميربحر سان منهنجي سنگت يا راندروند جي شروعات ٿي. جيڪا پوءِ ڪافي وقت هلي، محمد ميربحر تہ مرحوم

ننڍي عمر ۾ ئي وفات ڪري ويو. هر ڳالهه جي هڪ عمر ٿيندي آهي، مون ڏنو آهي ته عمر جي آخري حصي ۾ يعني سٺ کان پوءِ (آئون هينئر چاهٺ سالن جو آهيان.) ماڻهو پنهنجي فيملي ۽ ٻارن تائين محدود ٿيو وڃي صرف چند مائٽن يا دوستن سان ئي ميل ملاقات رهي ٿي. خاص ڪري لکڻ پڙهڻ واري ماڻهوءَ جي ته پوءِ سنگت صرف ڪتابن تائين محدود ٿيو وڃي. پر جيڪي ماڻهو سياست ۾ آهن تن کي نه چاهيندي به ماڻهن سان رابطو رکڻو ٿو پوي، ڇو ته اها انهن جي ضرورت آهي.

صبح سوير وهنجي سَهنجي تيار ٿي اسڪول ويندو هو. منهنجي ڏاڏي مون کي چوندي هئي ته ننڍپڻ ۾ تون وهنجڻ مهل پڇي گهٽين ۾ هليو ويندو هئين اسين پيا توکي سڏ ڪندا هئاسين. پوءِ تيار ٿي اسڪول ويندو هو. انهيءَ وقت اسڪول ۾ ڪتاب ٿورا ڪٽي وڃبا هئا. هينئر ته پهرئين درجي جي ٻار کي به وڏو ٿيلهو پُٺن تي هوندو آهي. جنهن جي بار سان ٻار گهڻو ڪري جهڪي ويندو آهي. پر اسان جي وقت ۾ تمام ٿورا ڪتاب هوندا هئا. اسڪول وڃڻ مهل يا هر روز گهٽي خرچي ملندي هئي. اهو ياد ڪونهي، پر جڏهن کان ياد ٿو پوي ته شايد اٺ آنا خرچي ملندي هئي اُن مان ڇا خريد ڪبو هو. سو به ياد ڪونهي. اسڪول ۾ هينئر وانگر گهورئيڙا يا شين وڪڻڻ وارا ڪونه ايندا هئا. اسڪول کان پوءِ ڪجهه وقت لاءِ بازار مان ڪا شيءِ وٺي يڪدم گهر اچبو هو. بازار وڃڻ کي انهيءَ وقت سٺو ڪونه سمجهيو ويندو هو. انهيءَ وقت ڪنهن ماڻهوءَ کي هيٺانهون ڏيکارڻو هوندو هو ته چئبو هو ته هي ته ڪو بازاري ماڻهو آهي ۽ رات جو ڪڏهن ڪڏهن بازار وڃبو هو. جڏهن ريڊيو تي فرمائش ايندي هئي يا ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن بهاني طور، نه ته گهر ۾ ريڊيو هوندو هو جيڪو موٽر بيٽريءَ تي هلندو هو ۽ وڻ يا ڇت تي ڪاني ٻڌي اُن تي وائر لڳائي ريڊيو سان ڳنڍبو هو ۽ هيٺ به ريڊيو مان وائر ڇڪي زمين ۾ لڳائبو هو جنهن کي ارٿ چئبو هو. ان وقت ريڊيا اڄ جي ٽي وي سائيز جا هوندا هئا. جيڪي مرفي ۽ فلپس ڪمپنين جا هوندا هئا. جن کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ لاءِ جام ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا. خاص ڪري رات جو بابا سائين گهڻو ڪري انگريزي خبرون، انگريزي پروگرام، ڪلاسيڪي ۽ نيم ڪلاسيڪي ميوزڪ ٻڌندو هو. جن کي ٻڌڻ اسان جي وس کان ٻاهر هو. باقي ان وقت کان بي بي سي ٻڌڻ جي عادت اڄان تائين ڪانه وئي آهي. گهڻو ڪري صرف ماسٽر ڪمپنيءَ جا فونوگرام ۽ رڪارڊ هوندا هئا. بابا جڏهن به ڪراچيءَ مان ايندو هو ته به ٽي رڪارڊ وٺي ايندو هو انهيءَ زماني ۾ گوهر جان ۽ امير جان پاني پت واري جا گانا ڏاڍا مشهور ٿيا. (79ع ڌاري بابا سڀ رڪارڊ سنڌالاجي وارن کي ڏيئي ڇڏيا.) جيڪي ڏاڍي شوق سان ٻڌندو هو. پر ڪڏهن ڪڏهن آيل مهمانن کان سواءِ هتي اهي گانا ۽ پروگرام ٻڌڻ وارو ڪير به ڪونه هوندو هو. فونو يا ريڊيو گهر ۾ نه پر اوطاق ۾ رکيل هوندا هئا. جيڪا گهر جي پرسان هوندي هئي ۽ تقريباً اسان جي گهر جيڏي ئي هوندي هئي. انهيءَ ۾ به ڪمرا، وچ ۾ وڏو ڊرائينگ روم جنهن ۾ انگلش اسٽائل جو فرنيچر پيل هوندو هو. جيڪو ٻي عالمي جنگ ختم ٿيڻ وقت آمريڪا جي ڪراچيءَ ۾ جنرل ”هند“ جي استعمال

هيٺ آيل سامان هو. جيڪو پوءِ بابا خريد ڪيو. اهو مون کي بابا سائين ٻڌايو. شيشم جي پيتيءَ تي بہ اهوئي نالو لکيل آهي جيڪا اڄ بہ اسان وٽ محفوظ آهي. پيتيءَ سان گڏ بہ بيڊروم لاءِ بہ عدد اسپرنگ سان ڪوچ ۽ الماري بہ اڃان موجود آهن. باقي ٻيو فرنيچر ختم ٿي ويو. اوطاق جي وچئين ڪمري ۾ ڪروما پلاٽيڊ بہ صوفا سيٽ ۽ ڊائينگ ٽيبل پيل هئا. ٻہ وارن ٻن ڪمرن مان هڪ ۾ بابا جي لائبريري هوندي هئي. چئن (4) ڪٻٽن ۾ گهڻو ڪري سڀ انگريزي ڪتاب هوندا هئا. ٻيو ڪمرو بيڊ روم طور استعمال ٿيندو هو. ٻاهر وڏو اڱڻ هوندو هو ۽ اوطاق جي پُٺيان پارڪ هوندو هو جنهن ۾ شام جو بابا ۽ سندس دوست ويهندا هئا. شام جو چانهہ اوطاق ۾ پئبي هئي ۽ صبح جو گهر. گهر ۾ صرف بہ پيرا چانهہ ٺهندي هئي. اوطاق اڳيان هڪ تمام وڏو نم جو وڻ هوندو هو جيڪو اڄ بہ موجود آهي. ان نم جي بابت مون کان ماسٽر چندر ممبئي ۾ ، ۽ جمال ابڙي وفات کان ٿورو اڳ ڪراچيءَ ۾ پُڇيو هو. ٻني ۾ ان وقت والي بال راند هر روز ۽ هفتي ۾ هڪ ڀيرو ملاکڙو لڳندو هو. آئون بہ والي بال ۽ ملاکڙي ۾ حصو وٺندو هوس. پوءِ جڏهن سنڌ لا ڪاليج جي يونين ۾ آيس تہ ٻين راندين سان گڏ مَلهہ کي بہ ڪاليج ليول تائين شامل ڪرايم. پر مون کان پوءِ اهو سلسلو ڪاليج مان ختم ٿي ويو. گهر جو خرچ گهڻو ڪري بابا خود ڪندو هو پر جڏهن پاڻ ڪراچي حيدرآباد يا ٺٽي ويندو هو تہ گهرجي خرچ لاءِ پهرئين ڏاڏي کي ۽ پوءِ جڏهن آئون وڏو ٿيس تہ پئسا مون کي ڏيو ويندو هو. جيڪي صرف پنج روپيا هوندا هئا. اها ڳالهہ پنجاهہ جي ڏهاڪي جي آهي. جڏهن ڊالر پنج رپين جو هو.

محترمہ بينظير ڀٽو پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ (Daughter of the East) پورب ڄائي ۾ لکيو آهي تہ بابا جڏهن وزير خارجہ هو ۽ بابا اَمان پرڏيهي دؤري تي ويندا هئا تہ مون کي گهرجي خرچ لاءِ ويهہ روپيا ڏئي ويندا هئا. انهيءَ وقت بہ آمريڪن ڊالر ڇهہ، ستن روپين جو هو. بينظير اها ڳالهہ سٺ جي ڏهاڪي جي ڪئي اهي. اهو سستائي جو دؤر هو ۽ ضرورتون بہ گهٽ هيون. بہ ٽي وڳا ڪپڙن جا، سادي ماني جنهن ۾ هڪ قسم جو ٻوڙ هوندو هو. پيٽرول، ڊيزل ۽ ڪيميائي ياڻ جي لعنت اڃان ماڻهن جي زندگيءَ ۾ داخل ڪانہ ٿي هئي. تعليم مفت هئي، ڪتاب، ڪپڙو ۽ دوائون بلڪل سستا هئا. هينئر تہ ڪراچي ۾ او ليول ۽ اي ليول جي اسڪولن ۾ هڪ ٻار جي في هڪ مهيني جي پنجن ستن هزارن کان گهٽ ڪانهي ۽ ويهہ ويهہ هزار ڊپازٽ جدا ڏيڻو پوي ٿو انهيءَ وقت ۾ ڪارون، جيپون، هيئنر ٻارن جي هڪ مهيني جي ٽيوشن فيءَ کان بہ گهٽ قيمت ۾ ملنديون هيون.

اهي شهر يا ڳوٺ جيڪي دريا جي لڳ آباد هئا. انهن تي تہ الله جا خاص ڪرم هوندا هئا. يعني مڇي، پلو، گانگٽ بلڪل سَستا ۽ درياءَ جي ڪپرن تي وڏا ٻيلا، جن ۾ ماکيون، ڪنئور، لاڪ، ڪنپيون رڌپچاءَ لاءِ ڪاٺيون، گهر ٺاهڻ لاءِ وڏو عمارتي ڪاٺ ۽ درياءَ جي ڪپرن سان چيڪي مٽي، جيڪا عورتون ۽ مرد مٿن تي ڪٽي اچي گنبَ جا گهر ٺاهين ۽ ان مٽيءَ سان ڏَبِ ملائي ڇتين، پٽين ۽ پٽن کي

راڳو ڏيندا هئا. ٻيلن مان مال جو چارو بلڪل مفت ملي ويندو هو جنهن ڪري هر ماڻهوءَ جي گهر ۾ هڪ يا ٻه ڍڳ مال جا ۽ ڪن وٽ تہ مال جا ڌڻ جا ڌڻ ٿيندا هئا. دنيا جون قديم تهذيبون هزارن سالن کان درياهن جي ڪپرن تي آباد نظر اچن ٿيون. دنيا جي قديم ترين تهذيب يعني اسان جي پنهنجي تهذيب ۾ ورثو موئن جو دڙو پڻ درياءَ سنڌ جي ڪپرن تي آباد هو. درياءَ جي ڪنڌيءَ تي هئڻ ڪري ٻيڙين وسيلي ٽرانسپورٽ جي سهولت بہ هڪ تمام وڏي سهولت ۽ نعمت آهي. انهيءَ سفر جي ڪري ئي ماڻهن جو هڪ ٻئي سان ميلاپ وڌيو ۽ مختلف قبيلن جون هڪ ٻئي سان مٽيون مائٽيون ٿيڻ لڳيون. جنهن ڪري دنيا هڪ فيملي ٿي پئي.

ٻنون بہ درياءَ جي ڪنڌيءَ تي هئڻ ڪري انهن سڀني نعمتن سان نوازيل هو ۽ آهي جنهن ڪري ٻني جا رهاڪو بہ هميشہ سُڪاريل رهيا آهن. انهن سڀني سهولتن ۾ آسائشن سان گڏ ڪجهہ نقصان بہ هئا ۽ آهن. مثلاً دريائن جي ڪپن تي جيڪي بہ شهر آباد آهن انهن ۾ ٻُوڙ متي اتي جي ماڻهن لاءِ هڪ وڏو آزار آهي. ٻيو ٻوڏن جو خطرو جنهن کان ٻني کي تہ رب پاڪ محفوظ رکيو آهي. پر هاڻ درياءَ سنڌ تي ڊئم ۽ بئراجن نهڻ ڪري، دريائن مان پاڻي ئي موڪلائي ويو آهي. سو ٻوڏن وارو خطرو بہ هميشہ لاءِ ختم ٿي ويو آهي. درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي وڏا ٻيلا سدائين ڌاڙيلن جو مرڪز رهيا آهن ۽ ٻنون بہ اُن ڌاڙيل فئڪٽر کان محفوظ رهي نہ سگهيو آهي. ٻني ۾ پاڪستان ٺهڻ کان بہ اڳ ڦل ماڇي نالي هڪ مشهور ڌاڙيل پيدا ٿيو جنهن تي فلم بہ ٺهيل آهي. اَسي جي ڏهاڪي ۾ وڏي واڌ آئي. هڪ اهڙو بہ زمانو آيو جو ٻني جي ويجهو ڪڏي ۽ ويران ٻيلو ڪراچي، دادو ۽ حيدرآباد جي ڌاڙيلن جو هڪ وڏو مرڪز ۽ منڊي ٿي پيو جت ماڻهو اغوا ٿي اچي وڪبا هئا. پر جنرل ڪرامت ۽ ڊي پي او، اي ڊي خواجہ انهن کي ختم ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو جنهن لاءِ واقعي اُهي ڪيرون لهڻن. ڪن پوليس وارن جا تہ ڌاڙيلن سان واسطا بہ رهيا ۽ پاڻ مُخبر ٿي انهن لاءِ ڪم ڪرڻ لڳا پر اهو هيٺين ليول تي ٿيو. سوجت درياءَ جي ڪنڌين تہ رهڻ وارن کي ڪيترا فائدا آهن تہ وري اهڙن امڪان جو بہ هميشہ خطرو رهندو آهي.

ٻهراڙيءَ جي زندگي سدائين خاموش ۽ سانت واري ٿيندي آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن اليڪشن، عيد ڏهاڙن يا ڪنهن حاجيءَ جو حج تان اچڻ ڪري يا بابا سائينءَ طرفان ڪنهن ڪانفرنس يا ورسي ملهائڻ ڪري ٻني ۾ اردگرد جي ماحول ۾ چرپر اچي ويندي هئي. مثلاً: شهر جو ڪو ماڻهو حج تان واپس ايندو هو تہ شهر جا ماڻهو وڏو سرگس ۽ مولودن سان ڪيس شهر مان گشت ڪرائي اچي سندس گهر پيڙو ڪندا هئا. پوءِ شهر ۽ پرپاسي جا سوين ماڻهو هر روز ڪيس مبارڪون ڏيڻ لاءِ ايندا هئا. ات وري هر ماڻهوءَ کي پيالي ۾ آب زم زم ۽ ڪجهہ کجور ڏني ويندي هئي. پوءِ ڪي ماڻهو ويٺي ويٺي تہ ڪي اُٿي بيهي ڪعبي شريف ڏانهن مُنهن ڪري آب زم زم پيئندا هئا ۽ رب پاڪ جا شڪر بجا آڻيندا هئا. حاجي ڪن ڪن ماڻهن لاءِ قيمي سوکڙيون بہ حج مان آڻيندا هئا. مرحوم

حاجي ارباب محمد سومار ڏلَ سال مڪان واري منهنجي لاءِ حج مان قيمتي واچ روليڪس آندي پوءِ رب پاڪ مونکي، منهنجي گهرواري ۽ ٻن پُٽن نور محمد ۽ فرخ کي ٻه حج بيت الله جو ديدار ڪريو. (حضرت محمد ﷺ جو ٻه چوڻ آهي ماڻهو هڪ ٻي کي تحفا ڏيندا ڪن.)

عيد تي تہ واقعي سڄي ڳوٺ ۾ عيد ٿي ويندي هئي. عيد رات سڄو شهر ڪليو پيو هوندو هو ۽ اسان ٻہ نون ڪپڙن ڪٽڻ ٻهاني درزيءَ وٽ ڪافي دير تائين ويٺا هوندا هئاسين. گهڻو ڪري نوان ڪپڙا سبرائي استري ڪرائي پوءِ گهر ايندا هئاسين.

عيد ڏهاڙي وهنجي سِهنجي نوان ڪپڙا پائي، وارن کي منو تيل هڻي اکين ۾ سرمون وجهي ٻہ وڏيون سفيد چادرون ڪٽي بابا سائينءَ سان گڏ عيدگاهہ ۾ وڏين تالين جي هيٺان عيد نماز پڙهي پوءِ ڳوٺ وارن سان عيد ملي پرسان ئي قبرستان ۾ پنهنجي مائٽن جي قبرن تي گلن جون چادرون چاڙهي قل پڙهي، پوءِ بازار جو چڪر هڻي اوطاق تي اچبو هو جت سوَن جي تعداد ۾ شهر ۽ پرپاسي جا ماڻهو بابا سان عيد ملڻ لاءِ ايندا هئا.

بابا گهڻو ڪري عيد جي ڏينهن ٻن پهرن جو عيد ملن پارٽي ڪندو هو. جنهن ۾ شهر جا مُک ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا. عيد جي ڏينهن شام جو شهر ۾ گهڻو ڪري ملاکڙو ۽ ڪوڏي ڪوڏيءَ جو مقابلو ٿيندو هو. جنهن ۾ سڄي سنڌ جا وڏا وڏا ملهہ ۽ ڪوڏي ڪوڏيءَ جا رانديگر حصو وٺندا هئا. انهن کي ماڻهو دل کولي داد ڏيندا هئا ۽ پئسا ٻہ گهور ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن عيد جي ٻي رات اسان جي اوطاق ۾ راڳ جي محفل ٿيندي هئي جنهن ۾ بابا جي پسند جا راڳي مرحوم استاد محمد ابراهيم، مرحوم استاد منظور علي خان ۽ مراد فقير خاص طرح سان حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ مان ايندا هئا، اهي مون خود ٻڌا. جڏهن آئون پهريون دفعو هندستان ويس تہ ماسٽر چندر مون کي ٻڌايو تہ آئون ۽ بسنت ٻہ توهان جي اوطاق ۾ نم جي هيٺان محفل ڪري ويا آهيون. مون اڳ ذڪر ڪيو آهي تہ ورهاڱو مون کي بلڪل ياد ڪونهي. عيد ڏهاڙي بابا ۽ ڏاڏيءَ کان سواءِ ٻيا ٻہ ڪيئن مائٽ ۽ بابا جا دوست خرچيون ڏيندا هئا. مون کي ان وقت بشير احمد شاهہ جيڪو شايد رينج فاريسٽ آفيسر هو، تنهن سؤ رپيا خرچي ڏني جيڪا مون کي اجان تائين ياد آهي ڇو تہ پنجاهہ جي ڏهاڪي ۾ سؤ روپيا وڏي ڳالهہ هئا. بشير احمد شاهہ مرحوم نوڪريءَ جي شروعات ٻني مان فاريسٽ گارڊ طور ڪئي ۽ پوءِ انهيءَ ئي ڪاتي جو وزير ٿيو ماڻهو سچ چون ٿا تہ:

"خدا جب دیتا ہے، چھپڑ پھاڑ کے دیتا ہے"

ننڍي عمر ۾ ايترن پئسن اچڻ ڪري اصل رنگ لڳي ويندا هئا. پر عيد جي ختم ٿيڻ ۾ ٻہ دير ئي ڪانہ لڳندي هئي. هونئن ٻہ انسان جي فطرت آهي تہ ڪيس خوشيون ئي ياد رهنديون آهن ۽ ڏک وسري ويندا آهن ان ڪري ماڻهوءَ کي هميشہ گذريل وقت سهڻو لڳندو آهي ۽ پنهنجون يادون

ڀڏائيندي ڀاپجندو ئي ڪونهي. ائين اسان ڪي بہ نئيي هوندي جون گھاريل عيديون وسرن ئي ڪونہ ٿيون. خدا جو فرمان آهي تہ: ”مون غريب امير ڪي خوشيون غم برابر ڏنا آهن.“ ٻار ڪي نئيي هوندي ڪنهن پيار ڪيو خرچي ڏني يا گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ مار ڪيئي سا ڪڏهن بہ وسرندي ڪانهي. پر سچ پچ تہ مون ڪي نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ اسان جي هڪ استاد ورياٽيءَ جي مار ڪان سواءِ ٻي ڪا بہ اهڙي مار يا گهٽ وڌ ڳالهائڻ وارو واقعو ياد ڪونهي.

ورياٽي هڪ هندو استاد هو سندس گهر مسواڙ تي نورمحمد هاءِ اسڪول جي پٺيان ۽ سول اسپتال جي اولهہ طرف ماڙيءَ تي هوندو هو. پاڻ ٻارن کي ٽيوشن بہ ڏيندو هو پر ڪنهن آسودن مائٽن جي ٻار جي ڪائنس ٽيوشن نہ ورتي تہ تيستائين اُن ٻار ڪي ماريندو ۽ بيعزت ڪندو رهندو هو جيستائين وجي وٽس ٽيوشن شروع ڪري. ٽيوشن شروع ڪرڻ ڪان پوءِ سندس رويو بلڪل مختلف ٿي ويندو هو. پوءِ مار تہ نهيو اُلٽو انهيءَ شاگرد جي خوشامد ڪندو رهندو هو ۽ پوءِ سندس گهر جا دروازا ڏينهن رات انهيءَ شاگرد لاءِ کليا پيا هوندا هئا. اهڙي ڪريل ذهنيت جو استاد مون پنهنجي سڄي زندگيءَ ۾ ڪونہ ڏٺو.

پرائمري اسڪول ۾ سائين نورمحمد سومرو ۽ سائين صالح نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ سائين بالادي ڪنهن سبب ڪري سزا ڏيندا هئا. پر ان ۾ لالچ يا ٽيوشن جو ڪوبہ عمل ڪونہ هوندو هو ۽ نہ ئي ڪڏهن اسان دل ۾ ڪيو يا محسوس ڪيو.

عيد رات ۽ ٻي رات دير تائين عورتن جو گهر ۾، ۽ مردن جو اوطاق ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو رهندو هو تنهن ڪري ڪافي دير تائين گولو بہ ٻرندو رهندو هو. عيد جي پهرين رات خوشيءَ ۾، ۽ ٻي رات خريد ڪيل رانديڪن سان کيڏڻ جي خوشيءَ ۾ رات جو دير سان سمهبو هو. ڪڏهن ڪڏهن جيجيءَ جا مائٽ بہ عيد ڏهاڙي گهر ايندا هئا. انهن سان عورتون ٻار بہ گڏ هوندا هئا ٻارن سان راند ڪُڏي خوشي ٿيندي هئي. عيد جي ٻي رات يا ڪنهن ملاڪڙي ميلي ڪان پوءِ ٻني شهر ۾ رات جو شهر جي چوڪ ۾ گهڻو ڪري راڳ جي محفل ٿيندي هئي. شهر جي راڳين ۾ گلشير خاصخيلي، محمد ٽڪو راٽي ميربحر ۽ ملهار ڪانسواءِ ٻاهر جا فنڪار بہ حصو وٺندا هئا. جنهن ۾ سکر جو رسول بخش پٽ آهي. ڪڏهن ڪڏهن ٻاهران آيل راڳين سان ناچو ڇوڪرا بہ گڏ هوندا هئا. انهن مقامي وندرن ڪان سواءِ بہ ٽي سال شهر ۾ پنجاب ڪان ٿيٽر وارا بہ ايندا هئا جن سان جانور، ڳاٽا، ناچو عورتون ۽ ڊرامي جا فنڪار بہ هوندا هئا، جيڪي راڳ، ناچ ڊراما ۽ جانورن جا ڪرتب ڏيکاريندا هئا. انهيءَ دؤر ۾ جڏهن سخت پردي جو ماحول هوندو هو تہ ٻهراڙيءَ ۾ ائين ڇوڪرين ڪي نچندي ٽپندي ڏسڻ لاءِ سوين ماڻهو اچيو گڏ ٿيندا هئا. اهي ٿيٽر وارا ڏينهن جا ڏينهن شهر ۾ ديرو ڄمايو ويٺا هوندا هئا، جيسين وجي ڏسڻ وارن جا پئسا پورا ٿين. پوءِ ٿيٽر وارا ٻني ڪان شفٽ ٿي ڪنهن ٻي شهر دڙي، ٻنوري يا سونڊين هليا ويندا هئا. شهر جا شوقين ڇورا بہ سندن پٺيان شهر شهر پيا رلندا هئا. انهيءَ

دڙ جي هڪڙي ناچڻي جنهن جو نالو فيروزه هو ڏاڍي حسين هئي. اسڪول جون موڪلون هونديون هيون تہ بابا ڪڏهن ڪڏهن پاڻ سان گڏ حيدرآباد، ٺٽي، سجاول، بنوري، دڙي، نورئي شريف، پليجاڻي، جنگ شاهي، لاڏيون، ٽيماڻي، بادهہ، سن ۾ مهر شاهہ ۾ شاهہ فتح محمد جي ميلن تي پاڻ سان گڏ وٺيو ويندو هو. اُت هو پنهنجن دوستن سان ملاقاتون ڪرائيندو هو. اسان جي اردگرد ۾ ڪي اهم واقعا بہ ٿيا. جيئن 1930ع ۾ منهنجي ڄمڻ کان اڳ اڄ جي ٿهيل ڇنبڻ موريءَ کان ٿورو اولهہ ۾ علي محمد پليجي جي ڳُن واري هنڌ ۾ ٻني کان چار پنج ڪلوميٽر پري، ٻچل گگو جي ڳوٺ وٽ ۾ انهيءَ کان ويهہ ڪلوميٽر پري سورجاڻ وٽ درياءَ سنڌ جي بچاءُ بند ۾ وڏا گهارا پيا انهن ٻني ۾ ان جي آس پاس واري علائقي کي لوڙي ڇڏيو.

ڇنبڻ موريءَ وارو گهارو تہ ٻني جي مٿانهين طرف کان تمام ويجهو هو. پر ان جون صرف ڳالهيون ٻڌل آهن. ٻني ۾ پرپاسي جي ماڻهن لاءِ ٻيو بہ هڪ عجيب ۽ نہ وسرندڙ واقعو ٿيو. ٿيو ائين جو 1965ع واري جنگ ۾ هندستان جو هڪ جنگي هوائي جهاز ٻني کان ڏهن ڪلوميٽرن جي پنڌ تي پر ٻني يونين ڪائونسل ۾ ٿاٽي جي حدن اندر ڳوٺ حاجي عثمان ٻانهيپوٽي جي بلڪل پرسان ڪري پيو. جنهن سبب سڄي ضلعي انتظاميہ ۾ فوجي آفيسر بروقت پهچي ويا. جنهن کان پوءِ الائي ڪٿان ڪٿان ماڻهو انهيءَ جهاز کي ڏسڻ لاءِ اچي پهتا. آئون ۾ بابا سائين بہ اهو جهاز ڏسڻ وياسين. بابا سائين ٻني ۾ ڪيئن پيرا سياسي جلسا ۾ ادبي ڪانفرنسون ڪرايون. ڪي منهنجون ڏٺل تہ ڪي ٻُڌل، تن ۾ ساقي سجاولي جي وفات کان پوءِ سندس ورسيون، سائين جي ايم سيد ۾ ميران محمد شاهہ جا جلسا وغيره مون پهريون پيرو سائين جي ايم سيد جي جلسي ۾ لائوڊ اسپيڪر ڏٺو. شايد اهو 1951ع جو سال هو. مرحوم محمد رحيم سومرو ڏگن سومرن وارو جلوس اڳيان نعرا هڻندو ويو. پنيان ڪار ۾ بابا ۾ جي ايم سيد اچي رهيا هئا، جيڪي اچي والي بال گرائونڊ وٽ ڪار مان لٿا، وڏيڪ ڪابہ يادگيري ڪانہ ٿي پئي.

ان کان پوءِ محترمہ مادر ملت جي اليڪشن جا ۾ پيا بہ ڪيترائي جلسا ٿيا. مادر ملت واري جلسي ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي بہ شامل هو. بہ لوڪل بورڊ جون اليڪشنون مون کي بہ ياد آهن. هڪ ۾ حاجي ٻُڍو سومرو ۾ بابا اليڪشن ۾ بيٺا، ٻئي ۾ ارباب حاجي ناٿو ميمڻ موجوده تعلقي ناظم ارباب رميز جو ڏاڏو ۾ بابا اليڪشن ۾ بيٺا. ٻئي پيرا بابا وڏي اڪثريت سان ڪامياب ٿيو. جڏهن تہ خانبهادر لغاري ۾ تر جي سيني وڏيرن ارباب حاجي ناٿي جي مدد ڪئي. مون کي رئيس شاهنواز لغاري ٻڌايو تہ منهنجي پيءُ گل محمد خان لغاريءَ ٻڌايو هو تہ اليڪشن جي ڏينهن منهنجي ڪمدار کان مون قسم ڪڻائي پُڇيو تہ تو ووٽ ڪنهن کي ڏنو تہ مون کي جواب ڏنائين تہ مون ووٽ ارباب نورمحمد پليجي کي ڏنو. جڏهن تہ گل محمد لغاريءَ وارا ارباب ناٿي ميمڻ جي مدد ڪري رهيا هئا. اهو جواب ٻڌي بابا گهوڙي تي چڙهي ڳوٺ هليو آيو ۾ اليڪشن جي رزلٽ کان اڳ اسان کي

ٻڌايائين تہ پاڻ اليڪشن هارائي چڪا آهيون. انهيءَ اليڪشن ۾ رسول بخش پليجو ۽ پين جنگ شاهي مان وڏي تعداد ۾ پليجن اليڪشن ورڪ ۾ ڀني اچي بابا جو ورڪ ڪيو هو ۽ مون ڀهريون پيرو رسول بخش پليجي جي تقرير ٻڌي. ڪڏهن ڪڏهن تہ بابا راڄ جي وڏي شاديءَ ۾ بہ راڳ رهاڻ سان گڏ ادبي ڪانفرنس بہ ڪرائي ڇڏيندو هو. اُنهن مان مون کي مرحوم وڏيري اسحاق جي شاديءَ ۾ ٿيل ادبي ڪانفرنس ياد ٿي اچي.

انگريزن جي وقت ۾ ڀنون ڪانگريس جي سياست جو مرڪز هوندو هو. انهيءَ دوران ڀني ۾ پوليس طرفان بابا جي جلسي ۾ فائرنگ جو واقعو ٿيو. جيڪو پوءِ سڄي هندستان ۾ ڏاڍو مشهور ٿيو ۽ ان وقت جي سيني اخبارن ۾ انهيءَ واقعي جو ذڪر ۽ سياسي رهنمائن ۽ سياسي پارٽين طرفان اُن جي وڏي پئماني تي مذمت ڪئي وئي. هڪ پيرو آل سنڌ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ ڀني ۾ اسان جي اوطاق تي ٿي جنهن ۾ ملڪ جي وڏن وڏن ڪانگريسي ليڊرن شرڪت ڪئي.

اسان جو گهر مسجد شريف جي بلڪل سامهون هئڻ ڪري اسان ننڍپڻ ۾ ڪڏهن ڪڏهن نماز بہ پڙهندا هئاسين پر روزا باقاعدگيءَ سان رکبا هئا. رمضان شريف جي مهيني ۾ گهر ۾ بلڪل ڪنهن بہ قسم جو رڌپچاءُ ڪونہ ٿيندو هو. گهر جي ڪنهن پاتيءَ ڪنهن سبب ڪري روزو نہ رکيو پر پوءِ بہ ڪيس ڪاڏي لاءِ ڪجهہ بہ ڪونہ ملندو هو. لِڪَ ڇپ ۾ ڪو پڪوڙو سموسو مليو يا نہ. ورنہ ٻي روزاتي کي بہ روزاتي جهڙي بُک برداشت ڪرڻي پوندو هئي ۽ ڪيس سڄو ڏينهن پاڻيءَ تي گذارو ڪرڻو پوندو هو. مون کي ياد ٿو اچي تہ هڪ دفعي مون ۽ محمد رحيم سيف روزو ڪونہ رکيو هو ۽ ماستر نعمت جي جڳهہ تي ڪا ڪاٺ جي شيءِ ٽانڊي تي گرم ڪئي سين تہ اُن ٽانڊي جي دونهين کي ڏسي پاڙي جا ماڻهو اچي اسان کي ڇنڊ ڪڍي ويا. تہ واهہ ميان واهہ! رمضان شريف جي بابرڪت مهيني ۾ توهان اهڙا پيا ڪم ڪريو. اسان ڏاڍي شرافت ۽ سواءِ ڪنهن سوال جواب جي ٽانڊي ۾ پاڻي وجهي وسائي ڇڏيوءِ وري ڪڏهن بہ ائين نہ ڪيوسين. انهن ماڻهن ۾ مرحوم اسماعيل خالق ڏنو پليجو بہ شامل هو. جيڪو اسان کي هميشہ انبن جي موسم ۾ پنهنجي انبن جي تغاريءَ پري گهر ڏئي ويندو هو. ان جي وفات کي بہ ڪئين سال ٿي ويا آهن. پر جڏهن بہ انبن جي موسم ايندي آهي تہ الائي ڇو مون کي خودبخود اسماعيل خالق ڏنو ياد اچي ويندو آهي. ڪيڏي ننڍي ڳالهہ پر ڪيڏي وڏي يادگيري, شاهہ سائين جو بيت آهي تہ:

ڪچن وڏا پانڌ، جيئڻ ٿورا ڏينهڙا

واقعي ڪي ڳالهيون ۽ واقعا زندگيءَ پر ڪونہ وسرندا آهن. نہ تہ اسان جي باغ تان جيڪي انب ايندا آهن تن ۾ هزارن ۾ نہ تہ بہ سون جي تعداد ۾ تہ ضرور سڄي سيزن ۾ خراب ٿيندا هوندا پر اسماعيل جا ڏنل پنجويهہ انب اجا تائين ڪونہ ٿا وسرن.

ننڍپڻ ۾ روزا, نماز, تهجد, روزن رکڻ لاءِ جاڳڻ ۽ روزي کولڻ مهل روزاتن لاءِ گهران ماني, فروٽ ۽

شربت پهچائڻ ۾ ثواب ڪمائڻ جو شوق هوندو هو. ڇو تہ اسان وٽ ثواب پڻ هڪ نفعي وارو عمل آهي. جنهن سان ثواب بہ ڪمائجي ٿو معنيٰ تہ ثواب بہ هڪ منافعي وارو ڌنڌو آهي نہ ڪي الله جو حڪم يعني الله جي عبادت ۾ بہ واپار ۾ ڪمائي واري سوچ موجود آهي.

بابا سائين انقلابي ۽ سيڪيولر خيالن جو ماڻهو هو سائين جي ايم سيد جو ڪتاب "جئين ڏٺو آهہ مون" ڇپرائڻ عيوض مٿس سائين جي ايم سيد سان گڏ مُلن ڪُفر جي فتويٰ ڪڍي ان جي برعڪس منهنجو پڙڏاڏو ارباب نورمحمد پليجو هڪ ديني عالم ٿي گذريو. جنهن پنهنجي سموري ديني تعليم مخدوم نوح رحمة الله عليہ هالن واري جي مدرسي مان حاصل ڪئي. پاڻ ننڍي هوندي کان ئي اُت رهيو ۽ پڙهيو پنهنجي تعليم مڪمل ڪري اچڻ کان پوءِ شادي ڪيائين. سندس پهرين گهرواري اسان جي خاندان مان ۽ ٻي گهرواري سال مڪان جي دَلَ برادريءَ مان ڪيائين. پاڻ تعليم مڪمل ڪري جڏهن ٻني آيو تڏهن اسان جي گهر اڳيان وڏي جامع مسجد ٺهرايائين. ان ۾ ديني تعليم لاءِ مدرسو قائم ڪيائين ۽ انهيءَ ڪي مستقل هلائڻ لاءِ سال مڪان جي وڏي عالم مولوي حاجي محمد سليمان شوري کي ٻني آندائين ۽ ان کي رهائش لاءِ پنهنجي اوطاق ڏنائين. انهيءَ ۾ هينئر ميان عبدالشڪور قاضيءَ جو گهر آهي.

بابا عيد نماز کانسواءِ نماز ڪڏهن ڪڏهن پڙهندو هو پر جڏهن نجف علي شاهہ جهانيا پوٽن وارو ٻني ۾ ايندو هو تہ پوءِ انهن ڏينهن ۾ مولوي محمد يوسف ٻني وارو، مولوي محمد راهوٽ وارو ۽ ٻيا مولوي تراويح نماز کان پوءِ اسان جي اوطاق ۾ اچي بابا سان خيالن جي ڏي وٺ ڪندا هئا. جيڪا گهڻو ڪري سڄي رات هلندي رهندي هئي. وڏا چوندا هئا تہ وڏي ڏاڏي ارباب نورمحمد جي زمين ٻاويهہ سَوَ ايڪڙ هئي پر ٽن نسلن ۾ اها گهٽجي وڃي بہ سؤ ايڪڙ رهي. بابا سائين جي وفات وقت سؤ ايڪڙ منهنجي گهرواريءَ جي نالي، پنجاهہ ايڪڙ مير نصير جي نالي ۽ پنجاهہ ايڪڙ بابا سائين جي نالي زمين هئي جيڪا سندس وفات کان پوءِ سندس وارثن ۾ ورهائي وئي ۽ ڪجهہ وڪيل هئي. منهنجي نالي بہ ديهہ ڪوتڪيہ ۾ هڪ سَوَ سترهن ايڪڙ زمين ڪٽت ٽيل هئي پر اها قسطن نہ ڀيارڻ ڪري ڪئنسل ٿي وئي هئي. اها پوءِ مون بابا سائين جي وفات کان پوءِ قسطون ڀياري بحال ۽ آباد ڪرائي. اسان جي علائقي جي ڳوٺن ۽ ماڻهن جو ذڪر پهريائين تاريخ جي ڪتاب "تحفتہ الڪرام" ۾ نظر اچي ٿو. جنهن ۾ ٻني جو تہ ذڪر ڪونهي پر ٻني جي پرسان راهوٽ ڳوٺ جو ۽ ان ڳوٺ جي هڪ بزرگ مخدوم صدرالدين راهوٽيءَ جو ذڪر ملي ٿو. (ڏسو صفحو 430) ۾ پليجار پرڳڻي جو بہ ذڪر ملي ٿو تہ پليجار پرڳڻي جا حاڪم ٺٽي جي سيدن کي ستر ڪراڙ اَن ڏيندا هئا ان جو تحفتہ الڪرام ۾ هنيئن ذڪر آهي تہ:

"ميان نورمحمد 1155هہ سال ۾ سيد عبداللطيف بن سيد عبدالمجيد کي پليجار پرڳڻي تي ستر ڪراڙ سارين جي سَنَدَ لکي ڏني. جيڪا پوءِ بہ وارثن کي ملندي رهي. آخر ۾ اها سند مير

علي شير قانع جي والده کي ملي چوته مير علي شير قانع جو نرينو اولاد ڪونه هو.“

ٻيو ته تحفته الڪرام جي صفحي 449 تي پليجار پرڳڻي جي ڳوٺ ۾ بزرگن جو ذڪر ملي ٿو. صفحي 453 تي شاهه فتو ”جنهن کي هاڻ شاهه فتح محمد جي نالي سان ياد ڪيو ٿو وڃي.“ جو ذڪر آهي ڏيو ڳوٺ بابت لکيل آهي ته اهو پليجار پرڳڻي جو ڳوٺ هو. جيڪو لڳي ٿو ته چورائي پليجن ۾ ريلائي پليجن ضلعو حيدرآباد جي ڳوٺن ويجهو ڪٿ ڳوٺ هو ۽ اهو سڄو علائقو ٻڏڪا ٽڪر جي اردگرد وارو علائقو آهي. جنهن بابت ”چچ نامو“ جي صفحي 473 تي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي اضافي نوٽ ۾ لکيو آهي ته: 179/(132) اشبهار: فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر جي خيالن ۾ اهو قلعو نيرون ڪوٽ سيوهڻ جي وچ ۾ هو.

(ڏسو فارسي ايڊيشن ص 162 حاشيه ص 132)

مگر اهو صحيح نه آهي. محمد بن قاسم ديبل فتح ڪرڻ بعد نيرون ڪوٽ فتح ڪيو ۽ ان بعد سيوهڻ ڏانهن روانيو ٿيو ۽ سيوهڻ ۾ ٻڌيه جي فتوحات بعد موٽي نيرون ڪوٽ آيو انهيءَ دوران ۾ بلاذري جي فتح البادان خواهه فتحنامي ۾ اشبهار جي فتح جو ڪوبه ذڪر ڪونهي. جنهن جي بنياد تي چئجي ته اهو قلعو نيرون ڪوٽ ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ هو. هن قلعي تي محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان ڏکڻ لاڙ طرف مهراڻ ٽپڻ لاءِ ويندي وقت چڙهائي ڪئي. اشبهار جي نالي ۾ بهار جي پڇاڙيءَ مان ظاهر آهي ته هن قلعي ۾ به ڪو ٻڌ ڌرم جو مندر هو. ٽنڊو محمد خان لڳ ٻڌ جا ٽڪر اهڃاڻ ڏين ٿا ته غالباً هي قلعو انهيءَ ايراضيءَ ۾ هو.

(ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحو 473)

منهنجي پنهنجي راءِ آهي ته ٻني جو آڳاتو نالو ڏيو هو ۽ اهو ٻڌڪا ٽڪر جي پرپاسي ڪٿ آباد هو. وڌن جو چوڻ آهي ته هي ستون ٻنون آهي ڊاڪٽر جيمس برنس پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جي درٻار“ جيڪو هن 1828ع ڌاري لکيو. تنهن ۾ جيڪو ٻني جو نقشو چٽيو آهي سو به هينئر واري ٻني سان نٿو ملي. مثال هو صفحي 34 تي لکي ٿو ته:

”ٻني کان ٿورو مٿي سنڌونديءَ مان هڪ عاليشان نهر نڪتل آهي جا نهايت تجمل سان ڪلاڪ ۾ ٽن ميلن جي رفتار سان تيز وهي ٿي. ان جو سڄو پيٽ هر وقت ٻيڙين سان ڀريل رهي ٿو.“

موجوده ٻني مٿان هڪ ننڍو واهه لنڊي نالي وهندو هو جنهن ۾ ته ٻيڙي هلڻ يا بيهڻ جي گنجائش به ڪانه هوندي هئي. البت وري به هينئر ڳوٺ ريل مولچند جي ڀرسان جت هينئر به پليجن جا ڳوٺ ۽ ٻنيون آهن. ات مولچند نالي واقعي هڪ وڏو واهه درياءَ مان نڪرندو هو جت ايترين ٻيڙيون بيهڻ جي گنجائش هئي ۽ اڄ جي ٻني ڀرسان پراڻي پيچاريءَ جو مُنهن به وڃيو اُت دنگ ڪري جنهن کي ٻني جا ماڻهو اڄ ڪوري ٿا چون. پراڻي زماني ۾ درياءَ کي بند ڪونه هوندا هئا ۽ پنهنجي مرضيءَ

سان وَهڻ ڪري جيڪا بہ سندس اڳيان شيءِ ايندي هئي. تنهن کي درياءَ لٽي ڇڏيندو هو. جنهن جو مثال ”موهن جو دڙو“ آهي. جنهن جي ڪوٽائي ڪرڻ سان شهرن مٿان شهر پوريل نظر ٿا اچن ۽ هت بہ درياءَ صدين کان وهندو نظر ٿو اچي ۽ ڪيترا پيرا هت بہ ڪوٽائي سان ڪئين تاريخي شيون هٿ آيون آهن. جنهن جو ذڪر ڊاڪٽر الانا جي ڪتاب ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“ جي صفحي 82 ۾ ملي ٿو تہ:

”جهرڪن جي سامهون درياءَ جي ٻي پر واري ٽڪر کي ’ٻڌن جا ٽڪر‘ يا ٻڌڪا ٽڪر چيو ويندو آهي. انهن آثارن جي نالي مان ظاهر آهي تہ هي ٻُڌ دؤر جي يادگار آهي.“

انهيءَ آثارن جو ذڪر ڪندي ’مسٽر ڪارٽر‘ بہ ننڍڙا دڙا ڳولي لڌا هئا. جن جي سرن جي مقدار ۽ ڊول مٿاڇري جي ڪم آندل رنگ، ڪاريگريءَ ۽ لکت کي جاچيندي کيس ٻُڌ ڌرم جي ٻن راجائن جا نالا ڏسڻ ۾ آيا جي ساڳئي زماني ۾ يمني راجا ڪنشڪ جي زماني ٿي گذريا آهن. اهي حاڪم ۽ اهي نشان ميرپورخاص واري دڙي جي زماني جا هئا. موجوده وقت هن ٽڪر تان اهڙيون سرون هٿ اچن ٿيون. جن تي ’ٻڌ ديوتا‘ جي تصوير چٽيل هوندي آهي. ساڳئي ڪتاب ’لاڙ جي ادبي ثقافتي تاريخ‘ جي صفحي 83 تي پليجن جي قبرستان جو ذڪر ٿيل آهي. اهو قبرستان ٻني جي سامهون درياءَ جي هن پار قائم آهي. جنهن جو ذڪر ’مسٽر ڪارٽر‘ ڪيو آهي ۽ بدر ابڙي سنڌوءَ جو سفر ۾ بہ ڪيو آهي.

الانا صاحب لکيو آهي تہ:

”اُت قبرستان ۾ ست رانڪون آهن جن ۾ هڪ رانڪ انور بيگ پليجي جي آهي. جيڪو اسان جو ڏاڏو هو. “

سائين جي ايم سيد پنهنجي ڪتاب ”جنب گذاريم جن سان“ جي صفحي 451 تي بابا ارباب نورمحمد پليجو جو احوال لکندي پليجن ۽ اسان جو شجرو هيئنئن بيان ڪيو آهي.

هڪڙي شجري مطابق سماٽ جي سپ کان وڏن ڏاڏن جا نالا جکرو ۽ جادم هئا. جادم ”يادو“ لفظ مان بدليل آهي جنهن جو چوڏهين پشت تي سمون نالي سان ماڻهو پيدا ٿيو جنهن جي مُک پٽن مان هڪ جو نالو جهام ڪاڪ هو ان جي پٽ جهام رائدان (يا راءِ ڏن- راڏڻ- راڏو) جي اولاد مان پليجا شمار ڪيا وڃن ٿا.

معلوم ائين ٿو ٿئي تہ اهي اصل ۾ ڪڇ ۽ ڪانياواڙ طرف کان سنڌ ۾ آيل آهن. هن وقت اهي ننڍي ضلعي ۾ گهٽي تعداد ۾ ۽ خيرپور، حيدرآباد، دادو ۽ لاڙڪاڻو ضلعن ۾ ٿوري تعداد ۾ رهن ٿا. هنن سيني گڏجي ارباب نورمحمد کي پنهنجو پڳدار يا صدر مقرر ڪيو آهي. نورمحمد جي وڏن جا نالا هيئنيئن طرح معلوم ٿي سگهيا آهن.

”نور محمد بن عبدالحئي بن نورمحمد بن محمد جعفر بن ميرڻ بن نورمحمد بن علي انور

عرف راڙو. سندن سلسلو طريقت سيد عالي عليہ الرحمت شيرازي ٺٽوي جي معرفت سهروردي ٿئي ٿو. جنهن جا سنڌ ۾ مکيہ مرڪز مخدوم بلاول عليہ الرحمة، مخدوم نوح ۽ اُچ ۽ ملتان جا بزرگ هئا.“ *(جنب گذاريم جن سين صفحو 451)*

انگريز سياحن ۽ محققن ٻني جو ذڪر سنڌونديءَ ۽ پيچاري ڦاٽ جي حوالي سان ڪيو آهي ۽ انهن جو رايو آهي تہ:

”سڪندر جڏهن هندستان مان واپس روانو ٿيو تہ هو درياءِ سنڌ نہ پر پيچاري ڦاٽ مان گذري سمنڊ پهتو ۽ پوءِ اتان يونان روانو ٿيو.“

تالمي تہ پراڻي Bonis کي هينئر وارو ٻنون بيان ڪري پيش ڪيو آهي. (سنڌ هڪ عام جائزو ايڇ ٽي لئمبرڪ صفحو 459) ان کان سواءِ (سنڌ هڪ عام جائزو ايڇ ٽي لئمبرڪ ص 44)، (سنڌ جي دربار جيمس برنس صفحو 32_33_34_ 115)، (سنڌ ۾ انگريزن جي حڪمت عملي ايڊرين ڊيورٽي صفحو 179) (سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو جنرل هيگ صفحو 14) ۾ ٻني ۽ پيچاري جو ذڪر ڪيو آهي. ٽي سگهي ٿو تہ ٻين مؤرخن بہ ٻني ۽ پيچاري بابت لکيو هجي.

ٻني جي شهر ۽ ان جي ويجهڙائي ۾ راهوٽ جي شهر ۾ ورهاڱي کان اڳ هندو وڏي تعداد ۾ رهندا هئا ٻني شهر ۾ تہ مسلمانن کان بہ زياده گهر هندن جا هئا، جيڪي پڪن گهرن ۽ ماڙين ۾ رهندا هئا. شهر ۾ سواءِ هڪ دڪان جي، جيڪو بہ بازار کان ٻاهر ڪمون ميمڻ جو هو. باقي سڄو واپار ۽ سارين جا بہ ڪارخانا ۽ سرڪاري نوڪرين ۾ بہ صرف هندو هوندا هئا. شهر جي سيٺي هندن جو چڱو مڙس يا مکي، ٻالچند هوندو هو جيڪو ماڙيءَ ۾ رهندو هو. شهر ۾ هندن جا سَؤ کن گهر هوندا هئا ۽ ايترائي سندن دڪان هئا. شهر ۾ هندن جا بہ وڏا عاليشان مندر هئا، جن جا سنڀاليندڙ هر هڪ مهراج ڪيمچند ۽ مهراج ڏاڙهون هئا. باقي ڪارخانيدار هر هڪ تلوڪ چند ۽ رام چند حيدرآباد جا سيٺون هئا. جيڪي ڪڏهن ڪڏهن هت ايندا هئا نہ تہ انهن جا منشي ڪارخانا هلائيندا هئا. ماسترن کان سواءِ ٻيا سڀ هندو ملازم ٻاهر جا هئا. هندو سرڪاري ملازمن جا نالا هن ريت هئا:

پوليس جمعدار: نارائڻ داس

رينج فاريسٽ آفيسر: ديوان بخشياڻي

ميڊيڪل آفيسر: ڊاڪٽر هوتچند، ڊاڪٽر رامچند ۽ ڊاڪٽر آسانند

سب انجنيئر: منچاڻي

هيڊماستر: ٻڌومل

ٽپيدار: چنديرام

اهڙي طرح سان تعلقي آفيس بنوري ۾ بہ سرڪاري ملازم گهڻو ڪري سڀ هندو هوندا هئا. شهر ۾ هندن کان سواءِ مسلمانن جا بہ سَؤ کن گهر هئا جنهن ۾ پليجا، ميمڻ، سُرهيا، عباسي، ڏوٻي

(عباسي) لوهار (سما) مگڻهار، کتي، خاصخيلي، شورا، عمراڻي، ڪنيار، پاتڻي، موچي، ميربحر (جن ڪي بائيداڻي سڏبو هو) ۽ شيدي رهندا هئا. هندن جي وڃڻ کان پوءِ شهر ۾ ڪيترا ٻاهريان ماڻهو ٻه اچي رهڻ لڳا. هندن جا اڄ ٻه شهر ۾ ڏهاڪو کن گهر آهن پر اهي سڀ ورهاڱي کان پوءِ اچي شهر ۾ عارضي طور تي آباد ٿيا آهن. جن جا ويهه کن دڪان شهر ۾ ٿيندا.

مون ورهاڱي کان پوءِ هندن جا جيڪي گهر ڏٺا اهي گهڻو ڪري خالي هئا. مقامي ۽ غيرمقامي ماڻهن اچي مٿن قبضو ڪيو هو. ورهاڱي کان پوءِ آئون ٻه ڀيرا هندستان ويس ۽ اُت ٻو سال ۽ جل گائون ۾ وڃي ٻني جي هندن سان مليس جن مون کي بي پناهه محبت ۽ عزت ڏني. اجنتا، الورا، اورنگ آباد پٽنا ديوي گهمايو. پاڻ مون سان واعدو ڪيائون ته اسان هڪ ڀيرو ٻني ضرور ايندا سين. خاص ڪري ڪُندن مل ته پاڻ ٻني اچڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر ڪيس ويزا ڪانه ملي. ڪُندن جو هڪ دوست دادا گوبند پنجابي هندستان مان سنڌ آيو ته ٻني ٻه آيو. انهيءَ سفر جو احوال اڳتي ايندو.

هندستان مان اچي مون ديس بديس نالي هندستان جو سفرنامو لکيو جيڪو سنڌ ۾ ٻه ڀيرا ۽ هندستان ۾ هڪ ڀيرو تيڪواڻي ٽرسٽ وارن ڇپايو. ڏاڍو قرب ۽ پيار هو منهنجي ٻني جي هندن ۾، ڪندن ۽ ٻني جي ٻين دوستن ٻه مون کي هندستان وڃڻ کان اڳ ڪئين خط لکيا. هڪ خط مان توهان هنن جي سڪ پيار ۽ محبت جو اندازو لڳائي سگهو ٿا. مون ٻني جا هندو هندستان ۾ وڃي ڏٺا پر هو پاڻ وري ڪڏهن ٻه سنڌو- سنڌ ۽ ٻنون ڏسي ڪين سگهيا. شل سدائين آباد هجن. پاڪستان ٺهڻ کان ترت پوءِ ٻني ۾ مهاجرن جا ٽيهه، چاليهه کن گهر اچي آباد ٿيا پر هڪ عجيب اتفاق ٿيو جو هنن جي هت اچڻ شرط منجهن ڪا بيماري پئي ۽ سندن هڪ نه ٻي ڏينهن ڪونه ڪو ماڻهو مرڻ لڳو ۽ ائين سندن ٻن ٽن مهينن ۾ ويهه ٽيهه کن ماڻهو مري ويا. ۽ پوءِ پاڻ جلدئي ٻنون ڇڏي هليا ويا.

ورهاڱي کان پوءِ ٻئن سالن ۾ ڪئين هندستاني ڪليم جا ڪاغذ ڪٽي ٻني پهچي ويا ۽ مقامي ماڻهن کي اهي ڪاغذ ڏيئي پيسا وٺي روانا ٿي ويا. ڪن ڪليم وارن اهي ڪليم ٻئن ٻئن ماڻهن کي وڪڻي ڏنا ۽ ڪليم خريد ڪرڻ وارا ماڻهو اجان پيا ڪورٽن ۽ روينيو بورڊ جي آفيسن جا چڪر لڳائين. جڏهن ته ورهاڱي کي اڄ ٻاهٺ سال ٿي ويا آهن. پر هندن ورهاڱي وقت ٻنون ڇڏڻ مهل ڪنهن ٻه ماڻهوءَ سان ڪابه چالبازي ڪانه ڪئي. جڏهن ته هو هميشه لاءِ هتان وڃي رهيا هئا. ورهاڱي وقت سڄي هندستان ۾ نفرت جا درياءَ ۽ رت جون نديون وهي ويون پر سڄي هندستان ۾ سنڌ واحد صوبو هو جت ٻنهي طرفن کان لڙڪن جون نديون وهيون. نه ته ٻنهي جو ماضي ڪو شانت سان ڪونه گذريو هو. هندن جي ڇڏيل ملڪيت ۾ تلوڪ چند وارو سارين جو ڪارخانو سيٺ سليمان کي ڪليم ۾ مليو ۽ زمينون وڏي تعداد ۾ اُم سڪينه کي ڪليم ۾ مليون. ۽ ٻه سؤ کن ايڪڙ عبدالعزيز کي ملي جيڪي سڀ زمينون وڪڻي ٻني مان هميشه لاءِ هليا ويا. باقي هندن جا گهر ۽

دڪان 1960ع ۾ عام نيلام ٿيا جيڪي سڀ ٻني شهر جي ۽ اردگرد جي ماڻهن ئي خريد ڪيا. اڄ سٺ سالن کان پوءِ به هڪ به مهاجر ٻنون ته ٺهيو پر سڄي تعلقي ٻنوري ۾ توهان کي نظر ڪونه ايندو. سواءِ هڪ ٻه گهرن جي، جيڪي ٻنوري ۾ آباد آهن. هاڻ ٻنوري تعلقي جي دريا خان سوهو يونين ڪائونسل ۾ ڪراچيءَ جي هڪ پنجابي فيملي پنج ڇهه ملون هنيون آهن. جنهن ۾ الڪوهل، چڪ بورڊ، پلاسٽڪ جون ٻوريون، شگرمل، ايئرڪنڊيشن پلانٽ ۽ موٽر پلانٽ شامل آهن. تنهن ته نئين ضلعي ۾ هڪ ننڍو پنجاب ٺاهي ڇڏيو آهي، جتي تقريباً سڀ ملازم پنجابي آهن. سواءِ ايڪڙ ٻيڪڙ سنڌين جي، سي به صرف نمائش خاطر رکيا ويا آهن جئين قسم ڪٽڻ جهڙا ٿين ته اسان وٽ سنڌي ملازم به آهن. سيٺ کي سندس ملازم وقار دڙي ۾ موچڙا به هنيا.

اسان جي ڳوٺ ٻني ۾ پنجاهه سٺ سالن کان هڪ پوليس اسٽيشن قائم آهي. اهڙي پوليس اسٽيشن جهڙيون تعلقي ۽ ضلعي هيڊڪوارٽر ۾ قائم آهن. ٻني جي پرسان دڙو ٻني کان پنجوٽو وڏو شهر آهي پر اتي به صدر ٺاٺو يا مڪمل پوليس اسٽيشن سال 2002ع ۾ قائم ٿي آهي. مون کي خبر ناهي ته هيڏو وڏو ٺاٺو هيڏي ننڍي شهر ۾ انگريزن جهڙي عقلمند قوم ڪئين قائم ڪيو ۽ ڪين ڪهڙي ضرورت محسوس ٿي جو غريب مسڪين ڳوٺاڻن مٿان هيڏي وڏي مصيبت نازل ڪري ڇڏيائون. مون کي پنهنجي سڄي زندگي ۾ ڪوبه پوليس جو اهڙو واقعو يا ڪارنامون ياد ڪونهي جنهن تي پوليس فخر ڪري سگهي.

ٻه پيرا شهر اندر ڌاڙيل اچي ٻه ماڻهو قتل ڪري ويا جنهن ۾ هڪ ميربحرن جو نوجوان ڇوڪرو محمد علي ۽ ٻيو قتل عباسين جي جوان ٻچڙيوال عورت جو هو پر پوليس ڪجهه ڪونه ڪيو. محمد علي جي قتل وقت ته پوليس ڌاڙيلن جو ٻڌي شهر مان پڇي وڃي ٺاٺي اندر گيٽ کي تالو هڻي ويهي رهي. عباسين جي عورت جي قتل واري واقعي ۾ مون خود ٺاٺي وارن کي فون ڪري چيو ته جي توهان واردات تي اچڻ ۾ دير ڪئي ته آئون ايس پي کي ٿو فون ڪري چوان. پوءِ پوليس ته آئي پر تيستائين ڌاڙيل واردات ڪري روانا ٿي چڪا هئا. اسان جي ڳوٺ ۾ پوليس جو ڪردار پڻ سڄي سنڌ جي پوليس جهڙو آهي. پنهنجي پنجهٺ سالن جي عمر ۾ مون اڪين هنن پوليس کي ڇا ڪندي نه ڏٺو ان مان هڪ نه وسرندڙ واقعو توهان کي به ٻڌايان ٿو.

شايد هي سٺ جي اوائل جي ڳالهه آهي ان وقت ٻني ۾ برني نالي هڪ پنجابي ايس ايڇ او هوندو هو. ٿيو هيئن جو ڪنهن ماڻهوءَ ٺاٺي تي اچي شڪايت ڪئي ته منهنجي پٽ سان گلو ميربحر زوري ڪئي آهي. ۽ برني عراق جي ابو غريب جيل وانگيان پنهنجي اسٽاف کي حڪم ڏنو ته هن کي اگهاڙو ڪري هن جي ضروري حاجت واري جڳهه ۾ ڪاٺي وجهو ۽ انهيءَ ڪارروائي دوران هن جي جان مان ايترو ته رت وهيو جو هو غريب مسڪين اُهي سور نه سهي ترت مري ويو. نه داد نه فرياد! هڪ انسان جو قتل سڄي انسانيت جي قتل برابر آهي.

مون کي لنڊن ۾ هڪ دوست ٻڌايو تہ هت ماڻهو پوليس جي خلاف نہ پر پوليس ماڻهن جي خلاف بالا آفيسرن وٽ شڪايت ڪندي آهي تہ هي هي ماڻهو يا گروهہ ڊيوٽي دوران يا نجي زندگيءَ ۾ اسان کي تنگ ڪندا آهن ۽ پوليس جي شڪايت جو ڪاتي ۾ باقاعده هڪ سيل قائم آهي. جنهن جي هر سال ساليانی رپورٽ جاري ڪئي ويندي آهي ۽ اهڙيون رپورٽون اخبارن ۽ رسالن ۾ بہ شايع ڪندا آهن.

اسان بہ ننڍپڻ کان هيستائين اهو سڀ ڪجهہ ڏسي ۽ ٻڌي رهيا آهيون. سواءِ صوبيدار جي بدليءَ جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ ڪري سگهيا آهيون. هڪ ماڻهو هن سڄي سسٽم ۾ ڇا ٿو ڪري سگهي. جڏهن تہ ان ڏس ۾ ملڪ جون سياسي پارٽيون يا هيومن رائيٽس وارا بہ ڪجهہ ڪونہ ڪري سگهيا آهن. عام ماڻهو تہ ٺهيو پر مون پوليس اڳيان ڪيترا پوليس جا وڏا آفيسر بہ بيوس ڏٺا. ان جا ڪيئن مثال آهن، پر ڪيترا مثال ڏئي ڪيترا ڏجن.

شهيد ڀٽو جو دؤر حڪومت اهڙو دؤر هو جو سڄي نوڪر شاهي سان گڏ پوليس کي بہ ڪي قدر لغام مليو. مون کي پنهنجي سڄي زندگي ۾ صرف هڪ ڀيرو محترمہ ڀٽو جي دؤر حڪومت ۾ حيدرآباد قلعي آپريشن دوران پوليس جو ڪردار وڻيو. شيخ اياز پنهنجي لکڻين ۾ ٽاٽي کي گهاٽي سان تشبيح ڏني آهي. پوليس جي هيڏين ڪوتاهين هوندي بہ آئون ان نتيجي تي پهتو آهيان تہ پوليس کي درست ڪجي نہ کي ان کي ختم ڪجي ڇو تہ سنڌي صدين کان غلام قوم رهي آهي ۽ اڄ بہ آهي. سو جيڪڏهن ڪين ٿوري بہ ڇوٽ ملي ۽ پوليس جو ڏاڍو ختم ٿيو تہ جيڪر هڪ ٻي جون اکيون بہ ڪڍي ڇڏين.

جڏهن سر چارلس نيپئر حيدرآباد قلعي ۾ سنڌ جو ستن اڃين ۽ ڳاڙهين پٽين وارو جهنڊو لاهي يونين جيڪ وارو جهنڊو ڦڙڪايو هو ۽ سنڌ کي ايسٽ انڊيا ڪمپني بهادر جي راڄ سان ملائي ميرن جا فرسوده ۽ کل جهڙا قانون ختم ڪيا جنهن ۾ چورن ۽ ڌوهارين کي ڏاڙهي مُڇون ڪوڙي يا ڪاراٽ سان مُنهن ڪارا ڪرڻ ۽ بروچن کي پنهنجي زال کي قتل ڪرڻ جو قانوني حق (ڏسو سورلي جو گزيٽر صفحو 707) کي ختم ڪري جديد طرز تي سڄي حڪومت قائم ڪئي جنهن ۾ پوليس بہ اچي وڃي ٿي.

انگريزن ڪلهوڙن ۽ ميرن جي گادي واري شهر حيدرآباد کي الوداع چئي ڪراچي کي پنهنجي گادي وارو شهر ٺاهيو جنهن پاڻ 1839ع کان ريئر ائڊمرل فريڊرڪ ميٽل جي ڪمانڊ هيٺ بحري فوج ذريعي اڳ ئي قبضو ڪري چڪا هئا. نيپئر ڪراچي پهچي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر پريڊي کان سنڌس بنگلو خالي ڪرائي پاڻ ان ۾ رهيو. پوليس ۽ جيلن جو گڏي هڪ کاتو ٺاهيو ويو جيڪو فوج جي ماتحت ڪم ڪرڻ لڳو. جنهن جو سربراهہ ليفٽيننٽ مارسٽن کي مقرر ڪيو ويو. جنهن مياڻي جي جنگ ۾ نيپئر جي زندگي بچائي هئي. 1865ع ۾ پوليس ملٽري جي ڪنٽرول مان ڪڍي

ڪمشنر جي ماتحت ڪئي وئي. 1905ع ۾ ڊي آءِ جي مقرر ڪري سڄو پوليس ڪنٽرول انهيءَ حوالي ڪيو ويو. انهيءَ دوران انگريزن جي جيلن ۾ هي قيدي هئا.

جيل ۾ سزا مليل قيدي 1262

ڪيس هلندڙ قيدي 147

۽ جنگي قيدين جو تعداد 176 هو.

1847ع ۾ سڄي سنڌ اندر ٻاويهه سؤ ڏهه (2210) پوليس نفري هئي. جنهن ۾ اٺ سؤ ٽيهه (830) گهوڙي سوار هئا. 1843ع ۾ سڄي سنڌ جي آدم شماري ٻارهن لک چوهتر هزار ست سؤ ٻٽيهه (1274732) هئي. ۽ وري 1921ع ۾ اها وڌي ٻٽيهه لک اوڻاسي هزار ٽي سو ستهتر (3279377) ٿي وئي. خيرپور رياست جي آدمشماري انهيءَ کان علاوه هئي. ان وقت سنڌ صوبي ۾ ڏوهن جو انگ نو هزار ستيتاليهه (9047) هو. جيڪو سڄي هندستان جي صوبن کان زياد هو. *(ڏسو سورلي جو گزيٽئر صفحو712)*

حُر تحريڪ ڪري سانگهڙ ۾ پوليس ٽريننگ اسڪول قائم ڪيو ويو. پر پوءِ پاڪستان بعد 1953ع ۾ سانگهڙ کي ضلعي هيڊڪوارٽر بڻايو ويو ته پوليس ٽريننگ اسڪول کي اتان شفٽ ڪري شهدادپور ۾ قائم ڪيو ويو. جيڪو هاڻ پوليس ٽريننگ اسڪول نه پر ڪاليج آهي.

آئون ٻني ٿاڻي جي احوال سان پوليس جي سنڌ ۾ تاريخ لکي ويس. خير ان ٻهاني گهٽ ۾ گهٽ پوليس وارن کي ته ڪجهه ڄاڻ ملندي. سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته: ”چور جي گهر پٽ ڄائو ته صوبيدار منائي ورهائي“ پر هاڻ سنڌ ۾ چورن نه پر ڌاڙيلن جو راڄ آهي. جيڪي پوليس جي ڪنٽرول کان ٻه زور آهن. ماڻهو اغوا ڪريو، ڪي ٽي اين وارن کي پيا انٽرويو ڏين ۽ پوليس ان سڄي عمل کان ڪوهون پري آهي. ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي. ڪي ٽي اين وارن ته ڌاڙيلن کي ڀهرين ٻي ۽ ٽي آڪٽوبر ٻه هزار چار تي هر روز خبرنامي ۾ چار پنج پيرا ڏيکاريو ويو.

پوليس، ڌاڙيل، چور، ڀاڀاريدار اهو ٻه ته زندگيءَ جو حصو آهي. سو انهيءَ جو ٻه احوال ٽيڻ گهرجي. ٿاڻن تي اهڙا ئي ماڻهو ويندا، نه ڪي ابراهيم جويي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر الانا ۽ شيخ اياز جهڙا.

ميرن جي حڪومت ختم ٿي ۽ انگريز حاڪم ٿيا جن اسان کي علم ۽ سائنس جي ڄاڻ ڏني. سنڌ ۾ صدين کان پارسي ٻولي سرڪاري ٻولي هئي. جيڪا ختم ڪري انگريزن سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ جي سرڪاري ٻولي طور رائج ڪيو. جنهن سان اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ سنڌي ٻولي شروع ٿي. جيڪا اڄ يونيورسٽي ليول يا ڪمپيوٽر ۽ انٽرنيٽ ڪري سڄي دنيا ۾ پڙهي وڃي ٿي. موهن جي دڙي جي دريافت ڪري اسان کي بين الاقوامي شهرت ۽ سڃاڻپ ملي. اسان وٽ اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽيون، اسپتالون ۽ قاعدي قانون جي حاڪميت ٿي، ملڪ ۾ چونڊيل عيوضي حاڪم ٿيا ۽

ٻيو ٻـ گهڻو ڪجهه ٿيو. پر انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ اڄ تائين جيڪو ٿيو ۽ ٿي رهيو آهي يعني درياءَ تي ڊئم سنڌ اندر سنڌي اقليت ۾، صوبي جو گورنر، آءِ جي، ڪور ڪمانڊر، چيف جسٽس، ڪراچي پورٽ جو سربراهه سنڌ ۾ سيني بئنڪن جا سربراه، چيف سيڪريٽري، محتسب اعليٰ، سينيئر ميمبر روينيو بورڊ، ائڊووڪيٽ جنرل .... پر جي سنڌ ۽ هندستان تي انگريز قبضو نـ ڪن ها تـ اڄ سنڌ جي اها صورتحال ڪانـ هجي ها. اسان ڪيترا بـ غير ترقي يافتـ هجون ها پر غلام هرگز نـ هجون ها.

ورهاڱي کان پوءِ اڄ اسان سنڌي ڪٿي بيٺا آهيون. سڄي هندستان ۾ (565) رياستون ۽ (20) صوبا هئا. جن ۾ پنجاب ۽ بنگال ٻن ٽڪرن ۾ ورهايا ويا ۽ سڄي هندستان ۾ خون خرابا ٿيا پر اسان ڪابـ خوني هولي ڪانـ کيڏي، توهان سڄي هندستان تي نظر ڊوڙايو تـ توهان کي سنڌين جهڙي مظلوم قوم ڪابـ نظر ڪانـ ايندي. هر ايندڙ ڏينهن سنڌي قوم کي ڏکوئيندڙ نظر اچي رهيو آهي. ان جي مقابلي ۾ پاڪستان اندر پنجابين، مهاجرن ۽ پٺاڻن جي جڻ لاٽري نڪتي آهي سڄي ملڪ جي روزگار جا موقعا ڇڻ هنن لاءِ آهن.

انگريزن سؤ سالـ دؤر حڪومت ۾ پنجاب جي زمينن کي آباد ڪرڻ لاءِ چناب، جهلم، راوي، ٻياس ۽ ستلج هئا ۽ سنڌ لاءِ فقط هڪ ندي سنڌو دريا هئي. انگريزن جي دؤر ۾ درياءَ سنڌ تي پنجاب ڪيتري ڪوشش ڪئي تـ ان تي پنجاب ۾ بئراج ۽ ڊئم ٺاهجن پر انگريزن پنجاب کي ائين ڪرڻ جي هرگز اجازت نـ ڏني. پر ورهاڱي کان پوءِ فلڊ ڪئنال يا عارضي بئراجن جي نالي ۾ پنجاب ۾ درياءَ سنڌ تي، جناح، تونسہ، چشما، جهلم لنڪ ڪئنال ۽ گريٽر ٿل ڪئنال جي نالن سان چار بئراج ٺهي چڪا آهن. جيڪي سڄي پنجاب جي زمينن کي آباد ڪري رهيا آهن. ۽ وري هاڻ ڪالاباغ ڊئم ٺاهڻ لاءِ ڏينهن رات ڪوششون ٿي رهيون آهن. آئون سمجهان ٿو تـ پنجاب اهو ڊئم بـ ضرور ٺاهيندو ڇو تـ گن پاوَر ۽ مين پاوَر ٻئي هن وٽ آهن ۽ پوءِ سنڌ پاڻيءَ جي هڪ ڦڙي لاءِ سڪي رهندي. ڪوٽڙي کان هيٺ درياءَ جي ٻنهي ڪنڌين تي آباد شهر ۽ ان ۾ رهندڙ ماڻهو تباهہ ٿي ويا آهن يا پنهنجا اباڻا گهر ڇڏي ڪنهن ٻي هنڌ وڃي آباد ٿيا آهن.

منهنجي ماءُ پيءُ جي شادي 12 اپريل اربع جي ڏينهن 1944ع ۾ ٿي ۽ منهنجي ماءُ جي وفات 2 جون 1947ع ۾ سومر جي ڏينهن صبح جو ٿي. آئون 31 جنوري 1945ع ۾ صبح جو ڄائُس. مون کي راستي پليجي دائي ڄڻايو ۽ منهنجي پيءُ مون کي ڪن ۾ ٻانگ ڏئي منهنجو نالو رکيو. پهرين اپريل 1951ع ۾ اسڪول ۾ داخل ٿيس. پنج سال ٻن مهينن جي عمر ۾، اسان جي اسڪول جو هيڊماستر سائين محمد ابراهيم پليجو هوندو هو ۽ اسان جو ڪلاس ماستر سائين حاجي مجنون ڏماچ هوندو هو. اسڪول عمارت ۾ هڪ وڏو هال هوندو هو جنهن ۾ بـ ڪلاس پڙهايا ويندا هئا. باقي ٻن ڪمرن ۾ هڪ هڪ ڪلاس پڙهايو ويندو هو. پهرين درجي جا ٻار وراندي ۾ پڙهندا هئا ۽ اسان بـ پهريون درجو

وراڻدي ۾ پڙهندا هئاسين. اسان جو استاد هڪ عمر رسيده ماڻهو هو جيڪو سڄو وقت ڪرسيءَ تي سُتو پيو هوندو هو ۽ اسان کي پڙهائڻ ۾ هن کي ڪا بہ دلچسپي ڪانہ هوندي هئي. جيڏي مهل ننڊ مان سجاڳ ٿيندو هو تہ ان مهل بہ ٽي گاريون ڏيئي وڏو سَٽَ اَٽَ ڦٽن جو لڪڻ ۽ ٽن چوڪرن کي هٽي پوءِ وري سمهي رهندو هو. پر ڪڏهن بہ اسڪول مان غيرحاضر ڪونہ رهيو. ان زماني ۾ استادن ۽ شاگردن جو غيرحاضر رهڻ جو تصور ئي ڪونہ هو. آئون بہ سڄي عمر ۾ هڪ ڀيرو اسڪول کان غير حاضر رهيس. سو بہ شاگرد فقير جو روپ ڌاري گهر اڱيان اچي سدا هنيائون. آئون جيئن ئي گهران نڪري کين خيرات ڏيڻ آيس تہ يڪدم مون کي کڻي وڃي اسڪول پيڙو ڪيائون. ان واقعي کان سواءِ مون کي ياد ڪونهي تہ سڄي زندگيءَ ۾ ڪڏهن اسڪول، ڪاليج يا يونيورسٽيءَ مان غير حاضر رهيس. اسان جي زماني ۾ اسڪول صبح شام بہ وقت هوندو هو ۽ ٻنپهرن جو ماني کائي وري اسڪول پڙهڻ وڃبو هو. شام جو اسڪول ۾ انگ ۽ ڪوڙا سُر ۾ ياد ڪيا ويندا هئا. يعني سڀ شاگرد هم ڪلام ٿي هڪ ايڪو بہ ايڪا چوندا هئا. انهيءَ وقت ٻارن کي اسڪول ۾ مارڻ جو رواج نہ هئڻ جي برابر هوندو هو. اسان جي پهرين ڪلاس جو استاد سائين حاجي مجنون هو. ٻيو ڪلاس استاد سائين علي محمد سومري اسان کي پڙهايو. ٽين، چوٿين ڪلاس سائين محمود پٽي، پنجين، ڇهين ڪلاس سائين محمد صالح ۽ ستين ڪلاس سائين نورمحمد سومري پڙهائي.

ان وقت بابا سائين ضلعي لوڪل بورڊ جو ميمبر، سنڌ مدرسي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر ۽ ضلعي ڪائونسل جي ڊسٽرڪٽ ايجوڪيشن ڪاميٽي جو سيڪريٽري هوندو هو. سو انهيءَ جي ڪوشش سان ٻني ۾ انگريزي ڪلاس بہ شروع ٿيا. جنهن کي A V Classes ڪلاس (Anglo Vernicular) چئبو هو. بابا ڪوشش ڪري سنڌ جي وڏي اديب ۽ ان وقت جي مشهور استاد سائين غلام احمد جيڪو پوءِ ساقي سجاولي جي نالي سان ادبي دنيا ۾ مشهور ٿيو ٻني ۾ انگريزي استاد طور مقرر ڪرايو. ان زماني ۾ اڃان ڪوٽڙي بئراج ٺهي راس ڪونہ ٿيو هو. سکر بئراج 1932ع ۾ ٺهي چڪو هو. تنهن ڪري لاڙ ۾ درياءَ وسيلي پيجاري ۽ ٻين واهن ۾ صرف بہ ٽي مهينا پاڻي وهندو هو ۽ ان ٿوري پاڻيءَ تي تمام گهٽ آباديون ٿينديون هيون ۽ ماڻهن جو ذريعو معاش نہ هئڻ جي برابر هو. لاڙ ۾ ڪوٽڙي بئراج نيچلداس وزيراڻي ننڍي ضلعي جي وزير جي ڪوشش سان ٺهيو جنهن جو ذڪر پير علي محمد راشدي پنهنجي ڪتاب ”اهي ڏينهن اُهي شينهن“ ۾ ڪيو آهي.

ڪوٽڙي بئراج 1955ع ۾ ٺهيو ان کان پوءِ لاڙ جي ماڻهن چانور ۽ ڪڻڪ ڏنا. 1980ع ۾ ننڍي ضلعي ۾ شوگر ملون لڳڻ ڪري ماڻهن پئسا، چيڪ ۽ بئنڪون ڏٺيون نہ تہ: ”آٽين ۽ چاڙين ڏٺ ڏيهاڙي سومرا.“ وارو حال هو. وڏا ڳالهيون ڪندا هئا تہ سکر بئراج ٺهڻ کان اڳ لاڙ سرسبز ۽ زرخيز علائقو هوندو هو. سکر بئراج ٺهڻ ڪري لاڙ جي معيشت ڊانوانڊول ٿي وئي. آئون انهيءَ دور ۾ پيدا ٿيس ۽ پڙهيس. جيتوڻيڪ ٻني ۽ ارد گرد ۾ زراعت گهٽ هئي پر تنهن هوندي بہ ٻني جي پرسان ٻيلو

درياءَ ۽ پيچاري ۾ ڊنڊون هڻڻ ڪري هٿ ڪوٽيون، ڦُر، لوڙهيون، گند، ٻور، ٻِهه، پاٻوڙا، مڇي، پلو گانگٽ، ڪاٺ ۽ گاهه درياءَ جي اُٿل ڪري مَسور، جوار، مڪئي، ڪٽڪ، گدرا ۽ ڇانهيون جام ٿينديون هئا. انهيءَ ڪري حيدرآباد جهرڪ ۽ ڏاڏوريءَ ڏانهن به طرفو واپار جام ٿيندو هو. هتان چوپايو مال، ان، گدرا، ڇانهيون ۽ مڇي پلو گانگٽ، ڪنيار ڪو سامان شهرن ڏانهن ويندو هو ۽ اُتان ڪپڙو ڊيزل، گاسليٽ، جُتا، سائيڪلون، ڪنڊ، سگريٽ، بيڙيون، تماڪ، پان، ريزڪي دڪان جو سامان دوائون ڪتاب، پينون، پينسلون، مس ڪاپيون ۽ ٻيو روزمره جو سامان وڏي تعداد ۾ ايندو هو. ڪجهه وقت جهرڪ ڪان ٻني تائين پاڻيءَ جي ننڍي بوٽ به هلندي هئي جنهن کي آگبوٽ سڏبو هو. پر اها مون ڪانه ڏٺي.

مون کي ڪجهه وقت چانڊيه هاءِ اسڪول سجاول ۾ پڙهڻ لاءِ موڪليو ويو. جت آئون ان وقت جي هاسٽل سپريٽنڊنٽ سومري صاحب جي گهر ۾ رهندو هوس. جنهن جو گهر هاءِ اسڪول ۽ هاسٽل جي چوديواريءَ اندر هوندو هو پر جلد ئي آئون اُتان واپس ٻني هليو آيس. هي اهو دؤر هو جڏهن پنجابي حاڪمن ننڍين صوبن تي اجان ون يونٽ ڪونه مڙهيو هو ۽ اسان جي ڳوٺ ۾ اجا هڪ به سرڪاري ملازم غير سنڌي ڪونه هو. البت به گهر پنجابين جا هئا، جن مان هڪ گهر ماستر محمد يوسف پنجابيءَ وارن جو هو جي هٿ مٿيون مائٽيون ڪري سنڌي ٿي ويا. ماستر محمد يوسف ته سنڌ جو وڏو شاعر ۽ اديب ٿي گذريو آهي باقي حڪيم فتح محمد پنجابيءَ وارا اجان تائين پنهنجي اصلوڪي سڃاڻپ کي قائم رکيو اچن.

انهيءَ وقت پرائمريءَ ۾ ست درجا هوندا هئا ۽ ستين درجي ۾ فائنل امتحان ڏئي ماڻهو تپيدار، آبدار ۽ سنڌي ماستر يا ٻي ڪنهن نوڪريءَ ۾ لڳي ويندو هو. پوءِ اهو فائنل امتحان ايوب دؤر ۾ ختم ڪيو ويو ۽ صرف مئٽرڪ پاس کي نوڪريءَ لاءِ اهل قرار ڏنو ويو. پرائمري اسڪول ۾ آخري ٽن سالن دوران انگريزيءَ جو ڪلاس به ورتو ويندو هو. انهيءَ کان پوءِ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ حيدرآباد ۽ ٺٽي هاءِ اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ وڃڻو پوندو هو. بدين ضلعي جي هڪ ڳوٺ سعيد پور ۾ هڪ خيراتي اسڪول هوندو هو. جنهن جي پڙهائي ۽ بورڊنگ مفت ۾ هوندا هئا ۽ ڪي ڇوڪرا اُت به پڙهڻ لاءِ ويندا هئا. ان وقت ٻني جي آمدرفت درياءَ ذريعي حيدرآباد، جهرڪ ۽ ڏاڏوري پتڻ سان هوندي هئي. تنهن ڪري سعيدپور وارو سفر ڏکيو ۽ اونڌو لڳندو هو. ان ڪري ٻني مان ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ شاگرد سعيدپور پڙهڻ لاءِ ويندو هو. نه ته سنڌي ست درجا پاس ڪري سڀ مائٽ گهڻو ڪري پنهنجي ٻارن کي ٺٽي ۽ حيدرآباد پڙهائي لاءِ موڪليندا هئا. انهيءَ کان اڳ بابا سائينءَ جي دؤر ۾ شاگرد ڪراچيءَ پڙهڻ ويندا هئا. جيئن بابا ويو. بابا جي ڪراچي پڙهڻ لاءِ وڃڻ واري ڪهاڻي به ڏاڍي دلچسپ آهي. جيڪا آئون چاهيان ٿو ته توهان کي ٻڌايان. ٿيو هيئن جو سائين جي ايم سيد جيڪو ڪراچي ضلعي ڪائونسل جو وائيس چيئرمين هو. ٺٽو ضلعو سڄو ۽ دادوءَ جو ڪجهه حصو

ڪراچي ضلعي سان شامل هو. ڪراچي ضلعي ڪائونسل ٻنون ڪان راهوٽ ڪچو رستو ۽ راهوٽ ۾ پڪو ڪوه ٺهرايو هو جنهن جو افتتاح ڪرڻ سائين جي ايم سيد ٻني آيو ۽ پوءِ راهوٽ ويو. سائين جي ايم سيد علم دوست ماڻهو هو. جيڪو راهوٽ ۽ ٻني جي پرائمري اسڪولن ۾ به ويو ۽ پاڻ راهوٽ ۽ ٻني جي شاگردن کان سوال جواب ڪيا، ائين پاڻ ٻني ۾ بابا سائين ارباب نورمحمد پليجو ۽ راهوٽ ۾ سيد غلام مصطفيٰ شاهه کي ضلعي ڪائونسل ڪراچي طرفان اسڪالر شپ ۽ سنڌ مدرسي ۾ ضلعي ڪائونسل جي سيٽن تي داخلا ڏياري ۽ بابا سنڌ مدرسي ڪراچي پهچي ويو. پاڻ اُت ست درجا انگريزيءَ جا پڙهيو ۽ مئٽرڪ جو امتحان اڏ ۾ ڇڏي ڪاڏيءَ جا ڪپڙا پائي ”جئي هند“ جو نعرو هڻي وڃي ڪانگريس پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو. مسلسل سياسي تحريڪن ۾ حصو وٺڻ ڪري سنڌ مدرسي جي انگريز پرنسپال ڪيس اسڪول مان رسٽيڪيٽ ڪري ڇڏيو. اهو سڄو احوال سائين ابراهيم جويو، بابا تي لکيل مضمون ۾ ڪيو آهي. جيڪو بابا تي لکيل ڪتاب ”وري نه ورندو وڻجارو“ ۽ اخبارن، رسالن ۾ ڪيترا ڀيرا شايع ٿي چڪو آهي. تازو 2004ع مئي مهيني ۾ ماهوار سوجهرو ارباب نورمحمد پليجو نمبر ۾ به اهو مضمون شايع ٿيو. بابا ٻني کان گهوڙي تي چڙهي ڏاڏ وري پتڻ اُڪري جهمپير ريلوي اسٽيشن پهچي ريل ۾ چڙهي ڪراچيءَ ويندو هو. ٻهراڙي جي هڪ ڇوڪري جڏهن ريل ۾ سفر ڪري ڪراچيءَ جي وڏي ريلوي اسٽيشن ڏٺي ۽ ڪنهن سواريءَ ۾ چڙهي هاسٽل پهتو هوندو ۽ ڪنهن وڏي جي گڏ هئڻ کان سواءِ اسڪول ۽ هاسٽل ۾ داخلا ورتي، اُت انگريز استادن ۽ سڄي سنڌ جي شاگردن وچ ۾ نئين ماحول ۾ زندگي ۽ ڪراچيءَ جي ان وقت جي ايشياءَ جي پهرئين نمبر صاف سٿري شهر ۾ سندس ڪهڙا تاثرات هئا. اها ڪيس خبر هوندي پر آئون سمجهان ٿو ته هڪ ذهين ٻار کي اُن سڄي ماحول ۾ رلي ملي وڃڻ ۾ ڪا گهڻي دير ڪانه لڳي هوندي. جويو صاحب لکي ٿو ته بابا 1929ع ۾ مون کان هڪ سال اڳ سنڌ مدرسي ۾ داخل ٿيو هو. پاڻ پهرين سنڌ مدرسي جي هاسٽل جي خيرپور هائوس ۽ پوءِ حسن علي هائوس ۾ عليحده روم ۾ رهندو هو ۽ فرسٽ ڪلاس ۾ ماني کائيندو هو. (هاڻ سنڌ مدرسي جي انهن هاسٽلن ۾ رينجرس وارا قابض آهن ۽ منهنجي رهائش واري مسلم هاسٽل حيدرآباد تي به رينجرس وارا قابض آهن. جت ٻهراڙي جا شاگرد اڇي رهندا هئا.) تمام سنا ولايئي بوسڪي ۽ ساٽين جا ڪپڙا پائيندو هو. جهڙا اسان جو استاد ٽيڪن مل پائيندو هو ۽ پوءِ پاڻ ڪاڏيءَ جا ڪپڙا پائي جئي هند جو نعرو هڻي مدرسو ڇڏي هليو ويو.

واقعي پڙهائي ختم ڪرڻ انتهائي قدم هو پر سني مستقبل ۽ آزاديءَ جا خواب ڏسڻ وارا ماڻهو ايئن ڪندا آهن. هونءَ به وڏا فيصلا وڏا ماڻهو ڪندا آهن. بابا سان گڏ انهيءَ وقت سنڌ مدرسي ۾ اسان جي تر جا هي ماڻهو به تعليم وٺندا هئا. قادر ڏني شاهه موريءَ وارا تي سيد ٻائر پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه (جيڪو پوءِ وائيس چانسلر ۽ وفاقي وزير تعليم ٿيو ۽ سڄاول کان اڳيان لاڙ

شگرمل بہ لڳاياٿين.) قادر ڏنو شاھہ ۽ علي قطب شاھہ دڙي مان ارباب ولي محمد ميمڻ ۽ ميرپور بٺوري مان خواجہ برادران فقير محمد عيسيٰ ۽ محمد موسيٰ پڙھندا ھئا.

ان وقت اسان جا ساليانہ امتحان گھڻو ڪري پوري وقت تي ٿيندا ھئا. امتحان اڳيان پنيان ٽيڻ واري بيماري اجان شروع ڪانہ ٿي ھئي. اڄ تہ يونيورسٽيءَ جو ساليانہ امتحان ھڪ شاگرد بہ اڳيان پنيان ڪرايو ڇڏي. اسان جي وقت ۾ اسڪولن ۾ ڪاپي يا ھڙتال جو تصور ئي ڪونہ ھوندو ھو. استادن جي وڏي عزت ڪئي ويندي ھئي ۽ استادن کي پيرين پئي ملبو ھو.

اسڪول رجسٽر ۾ ھر شاگرد جي پڙھائي بابت ريمارڪس لکيل ھوندا ھئا. جيئن اڄڪلھہ شھرن جي سُٺن پرائيويٽ اسڪولن ۾ ٻارن لاءِ رڪارڊ رکيل آھي. تيئن ان وقت ٻھراڙيءَ جي اسڪولن ۾ بہ شاگردن جو رڪارڊ ھوندو ھو ۽ انھيءَ مٿان وري بيٽ عملدار يا صاحب جو نوٽ ھوندو ھو منھنجي باري ۾ ھيئنئن لکيل آھي، ”زباني حساب ۽ صورتخطيءَ ۾ گھٽ آھي.“ اھو سٺ سالن جو رڪارڊ اجان بہ ٻني پرائمري اسڪول ۾ محفوظ آھي ھيئنئر شاگرد تہ ٺھيو پر انھن جا مائٽ بہ انھن جي طرفداري ڪندي اسڪولن ۾ اچيو استادن کي گھٽ وڌ ڳالھايو وجن ۽ ڪوبہ پڇڻ وارو ڪونھي.

مون بہ پنھنجو ستون درجو سنڌي ۽ ٽيون درجو انگريزيءَ جو امتحان ٻني ۾ پاس ڪيو جيڪو دڙي واري سائين محمد طالب ميمڻ ورتو مون کي چٽيءَ طرح سان ياد آھي تہ امتحان وقت سندس اکيون تمام خراب ۽ ڳاڙھيون پئي لڳيون. جنھن ۾ پاڻ امتحان دروان بہ ڦڙا وجھندو رھيو پر نہ امتحان پنتي ٿيو ۽ نہ ئي پاڻ امتحان دوران غيرحاضر رھيو. ان حالت ۾ بہ پاڻ باقاعدگيءَ سان امتحان ورتو ۽ ڪابہ رعايت ڪانہ ڪيائين. سندس فرزند نجم الدين ميمڻ مون سان گڏ نورمحمد ھاءِ اسڪول ۾ پڙھيو ائين آئون ٻني ۾ پنھنجي تعليم مڪمل ڪري وڌيڪ پڙھائي لاءِ حيدرآباد ويس. مون کان ھڪ سال اڳ ٻني مان پڙھڻ لاءِ محمد افضل راجپوت، محمد اسماعيل عمراڻي ۽ خير محمد ميربحر ويل ھئا. محمد اسماعيل ۽ خيرمحمد ٿوري ئي وقت ۾ پنھنجي پڙھائي اڌ ۾ ڇڏي واپس ڳوٺ ھليا آيا ھئا. محمد افضل مئٽرڪ تائين حيدرآباد ۾ پڙھيو پوءِ ٻني مڊل اسڪول ۾ استاد ٿيو ۽ ٻني ھاءِ اسڪول جو ھيڊماسٽر ٿي نوڪريءَ تان رٽائرڊ ٿيو. ٻني کان حيدرآباد وڃڻ لاءِ ان وقت بہ ذريعا ھوندا ھئا. ھڪ ٻيڙين معرفت ڏاڏوري پتڻ يا جھرڪ وڃبو ھو. پوءِ اتان بسن ۾ چڙھي حيدرآباد وڃبو ھو يا وري اٺ تي ٻيلي جو راڙمان ٿيندو ڏاڏوري پتڻ پھچبو ھو ۽ اتان ٻيڙيءَ ۾ چڙھي پتڻ اُڪري نيشنل ھاءِ وي تي پھچي سرڪاري بسن ۾ چڙھي ڪراچي، ٺٽي يا حيدرآباد وڃبو ھو. ڏاڏوري پتڻ تي سانوڻ درياءَ وقت درياءَ ۾ وڏيون ٻيڙيون ۽ سانوڻ کان سواءِ ننڍيون ٻيڙيون ماڻھن ۽ مال کي ھر وقت اُڪاريندڙيون ھيون. ڪڏھن ڪڏھن ماڻھن جي گھٽ ھئڻ ڪري پتڻ اُڪرڻ ۾ ڪافي دير ٿي ويندي ھئي ۽ انھيءَ زماني ۾ بہ ڪڏھن ڪڏھن درياءَ ۾ ايترو تہ گھٽ پاڻي ٿي ويندو ھو جو سياري جي مُند ۾ ٻيل گاڏيون درياءَ اندران آرپار ايندڙيون رھنديون ھيون ۽ ڪڏھن

ڪڏهن وري ايڏو تہ واريءَ جو طوفان اٿندو هو جو ڪابہ شيءِ نظر ڪا نہ ايندي هئي. هڪ ڀيرو انهيءَ طوفان دوران ٻني جو هڪ ميربحر محمد واريءَ ۾ ڍڪجي مري ويو. ان وقت ۾ خانگي بسون ڪونہ هلنديون هيون، سرڪاري بسون ڏينهن ۾ بہ ڀيرا صبح ۽ شام اينديون هيون، انهن ٻن سببن مان ڪابہ بس خراب ٿي پئي تہ ڏاڍي تڪليف ٿيندي هئي. صبح واري بس خراب ٿي تہ ڪانديري جاڪري جي هوٽل تي دال ماني کائي شام واري بس ۾ حيدرآباد هليو ويجبو هو پر جي شام واري بس بہ خراب ٿي پئي ۽ حيدرآباد وڃڻ واري ٽرڪ بہ نہ ڪنيو تہ پوءِ ڏاڏوري ۾ عرس پاٽيءَ جي اوطاق يا سونٻن ۾ مصري خان جاڪري جي اوطاق يا جهرڪن ۾ سيد قاسم شاهہ جي گهر وڃي رهبو هو. وري ٻي ڏهاڙي حيدرآباد ويجبو هو. ٻني شهر ۾ جهرڪ ڏاڏوري ۽ ڪوٽڙي وڃڻ لاءِ ڀيجاريءَ ۾ ٻيڙيون بيهنديون هيون. جيڪي جهرڪن، ٻني ۽ ڪوٽريءَ جي ٻيڙياتن جون هونديون هيون. اُٺ سواريءَ لاءِ اڄ جت والي بال کيڏي وڃي ٿي ان کان پريان اُٺ ويهندا هئا. جن کي ائن جي ڪوڙي چيو ويندو هو. جت صبح سوير ويهہ پنجويهہ اُٺ تيار وينا هوندا هئا. پر تڏهن بہ هڪ ڏينهن اڳ اُٺ جي هلائيندڙ جنهن کي جت سڏيو ويندو هو تنهن کي اطلاع ڪبو هو تہ سياڻي تيار رهج. ڏاڏوري پتڻ هلبو ۽ ڪيس هلڻ جو ٽائيم بہ ٻڌائي ڇڏبو هو. اُٺ نہ رڳو ڏاڏوري پر ٻني جي اردگرد سڄي علائقي ۾ بہ سواري جو هڪ مکيہ ذريعو هوندا هئا. گهڻو ڪري سرڪاري عملدار بہ ائن تي چڙهي گشت يا پوليس جانچ ڪندي هئي. گهوڙا بہ وڏي تعداد ۾ چڙهڻ لاءِ ماڻهن وٽ هئا پر اڄ ٻني ۾ گهوڙا صرف ٽانگن ۾ ئي ڏسجن. گهوڙن جي جڳهہ موٽر سائيڪلن ورتي، موٽر سائيڪل گهوڙي کان وڌيڪ آسان ۽ ٻي خرچ آهي. جنهن تي بروقت ضرورت تي ماڻهو بہ چڙهي سگهن ٿا ۽ ڪس ڪٽ بہ بيهارڻ ڪو مسئلو ڪونهي. ائن جي ڪوڙي تي ان وقت نمر ڪريڙو، سلو لاشاري، محمد رحيم پالاري، خدا ڏنو شاهہ، الهڏنو شاهہ ۽ جانو پليجو قابل ذڪر جت هوندا هئا. جيسيتائين عبدالرحيم ڪاتيار کان قادر ڏني شاهہ موريءَ تائين پڪو رستو نهيو تيستائين حيدرآباد ۽ ٺٽي ڏانهن ائين سفر ڪندا رهياسين.
1958ع ۾ ٻني مان تعليم پوري ڪري پرائمري اسڪول مان ست درجا سنڌي ۽ ٽي درجا انگريزي جا پورا ڪري سرٽيفڪيٽ ورتم جنهن ۾ لکيل آهي. ”جريان نمبر 140 وارو شاگرد عبدالحئي پليجو ولد ارباب نورمحمد پليجو (1958ـ 5ـ4) چار مئي اوڻيهہ سو اٺونجاهہ تي وڌيڪ پڙهڻ لاءِ نورمحمد هاءِ اسڪول حيدرآباد ويو ۽ ائين ٻني اسڪول مان منهنجو نالو هميشہ لاءِ نڪري ويو.

حيدرآباد وڃڻ لاءِ مون وٽ ڪهڙو سامان هو اهو مون کي ياد ڪونهي پر مونکي ياد آهي تہ ٻيڙيءَ ۾ چڙهي ان شهر لاءِ روانا ٿياسين، جيڪو سنڌ ۾ واحد شهر آهي. جنهن جو نالو هڪ پکيءَ پٺيان آهي، يعني جهرڪ شهر. اسان ٻني مان گوڊ واڙن جي وڏي ڪنار ۾ صبح سوير چڙهي روانا ٿياسين. انهيءَ ٻني شهر مان جنهن ۾ سن 1828ع ۾ انگريز ڊاڪٽر جيمس برنس جڏهن پهتو هو تہ سندس هي تاثرات هئا.

”مان اٿين تاريخ شام جو ٻني ۾ پهتس ۽ ٻهريون ٻيرو سنڌونديءَ جو معائنو ڪيم. مون کي هن مشهور ۽ تاريخي ندي ڏسڻ جو ايترو تہ شوق هو جو مان سڀ پنهنجو سامان پنيان ڇڏي ۽ چاليهہ ميل ڏينهن جو سواري ڪري ٽڪجي ٿڪجي اچي شام جو ان جي ڪناري تي پهتس. منهنجو شوق پورو ٿيڻ ڪري جي منهنجي دل ۾ جذبا پيدا ٿيا تن جي بيان ڪرڻ جي هت ضرورت ناهي. منهنجي هندو ساٿين تہ ڏسڻ سان درياءَ جي پوڄا ۽ بندگي شروع ڪري ڏني، هنن جي نگاهہ ۾ ان جي پوتر پاڻيءَ ۾ ٽٻي ڏيڻ ڪري اَبدي آنند حاصل ٿئي ٿو. پر سڪندر جي ڪارگذارين جو لانگاهہ ڏسي جي منهنجي دل ۾ جذبا پيدا ٿيا سي هندن جي دل ۾ بہ ڪونہ ٿيا هوندا. هن عظيم ۽ فيض رسان نديءَ جو ڪرم ڏسي چئجي ٿو تہ پاڻي ۽ پاڻي جي ديوتائن جي پوڄا تي ڪنهن بہ قسم جو اعتراض نہ ٿيڻ گهرجي.“

جيمس برنس هندستان مان روانو ٿي سنڌ ۾ 1828ع ۾ پهتو ۽ اسان اڄ مئي 1958ع ۾ يعني هڪ سؤ ٽيهہ سال پوءِ ٻني کان حيدرآباد وڃي رهيا آهيون. انهيءَ دوران انگريز واپس هليا ويا ۽ اڄ درياءَ سنڌ جي ڪپرن تي توهان کي ڪوبہ انگريز نظر نہ ايندو. انهن هڪ سَؤ ٽيهن سالن ۾ آسمان ڪنئين رنگ بدلايا، سا خبر خدا کي! مئي جي مهيني ۾ درياءَ پنهنجي موج سان وهي رهيو هو ۽ اسان درياءَ جي سامهون وهڻ ڪري اٿين وڃي رهيا آهيون جيئن وڏيون گاڏيون سپر هاءِ وي تي چاڙهي چڙهندي هڪ طرف هلنديون رهنديون آهن. ٻيڙيءَ جي انهيءَ هلڻ جي ڍنگ کي ٻيڙياتن ڦتڪا تي چيو. درياءَ ۾ ٻلهڻين ۽ لوڏڙن ۽ ڪنهن ڪنهن وقت مڇين درياءَ مان نڪري ٽپ تي ڏنا. ٻني ۽ لاکي پير جي وچ ۾ درياءَ ۾ واڳون بہ جام ٿيندا هئا. جنهن جو ذڪر بدر ابڙي پنهنجي ڪتاب ”سنڌوءَ جو سفر“ ۾ ڪيو آهي. پاڻ لکي ٿو تہ لاکي پير وٽ ڪنهن زماني ۾ واڳون جي پوڄا جو مرڪز هو. الائي واڳن جي پوڄا ڪهڙا ماڻهو ڪندا هئا ۽ ڪهڙي مذهب ۾ واڳن کي بہ پوڄيو ويجي ٿو!

درياءَ جي ڪنڌين تي رهندڙ ماڻهن جي لکن سالن جي ڪهاڻيءَ ۾ شايد اٿين بہ هجي ۽ انهن مان ئي شايد اها چوڻي مشهور ٿي، ”تہ رهين ٿو دريا جي ڪپ تي ۽ وجهين ٿو واڳن سان وير.“ اسان جي ٻيڙي (وير) ڪن ڏانهن اڳتي وڃي رهي آهي ۽ سڀ ماڻهو درياءَ جي هن حسين ماحول کي ڏسي لطف اندوز ٿي رهيا آهن. درياءَ جون لهرون ٻيڙيءَ کي اهڙي نموني لوڏي رهيون آهن. جڻ تہ ڪا ماءُ پنهنجي ٻار کي پينگهي ۾ لوڏي رهي آهي. زندگيءَ ۾ ڪيڏو نہ حُسن لڪو پيو آهي. درياءَ جي ٻنهي ڪپرن تي وڏا ڊگها ساوا وڻ هوا تي لڏي لمي رهيا آهن. ٽارن جي چوٽين تي سندن هلڪي گلابي ٻُور جا جهڳٽا هيٺ لڙي پيا آهن ۽ وڻن تي پکي ولرن ۾ اڏامي اسان جي آجيان ڪري رهيا آهن. سج جي لالاڻ هن منظر کي وڌيڪ حسين ڪري رهي آهي. چنڊ جي چانڊاڻ ۽ تارن جي جهرمر وانگيان سج جي لالاڻ جي بہ پنهنجي سونهن آهي. ڇهري ۽ گلي جي سونهن (معنيٰ سهڻو آواز) دائمي ڪانہ

هوندي آهي پر سچ ۽ چنڊ جي سونهن هميشه قائم آهي.

ڪنهن وقت درياءَ جي ڪاڏ جي ڪري پري کان ڪنهن پٽ ڪرڻ جو آواز درياءَ ۾ پڙاڏو ڪري رهيو آهي. سچ جا ڪنوارا ڪراٽا درياءَ جي لهرن تي پڪڙجي لهرن سان رانديون ڪري رهيا آهن ۽ انهن کي ڏسي اسان جون اکيون پيون ٺرن. ساونڻ درياءَ جو گوڙرات جي وقت پري تائين ٻڌبو آهي. پر هينئر درياءَ وچ ۾ به لهرن جو اواز ڪونه ٿو ٻڌجي. درياءَ کي وهندو ڏسي ماڻهو هڪ گهري سوچ ۾ گم ٿيو وڃي ته هزارن لکن سالن ۾ هن درياءَ اندر ۽ سندس ڪنڌين تي ڇا ڇا نه ٿيو هوندو. ڪيترا بادشاهه ڇا ڇا نه سوچي هت آيا هوندا ۽ نيٺ ڌرتيءَ کي ناچ نچائي وڃي هن جي دنگ تي پهتا هوندا يا رستي ۾ خود خاڪ ٿي ويا هوندا ۽ انهن هزارن سالن ۾ هنن ڪنڌين تي ڇا نه ڪهاڻيون ٺهيون هونديون. پر اسان وٽ صرف هڪ ڪهاڻي سهڻي ۽ مهيار جي مشهور ٿي، جنهن کي شاهه عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي بيتن ۾ هميشه لاءِ امر ڪري ڇڏيو.

انسائيڪلو پيڊيا برٽينيڪا جي پنن کي اٿلائيندي جڏهن ماڻهو درياءِ سنڌ جو رنگين نقشو ٿو ڏسي ته اصل اکيون ٺريو پون. ڪيئن نه وروڪڙن سان هماليه جبل جي سورهن هزار فوٽن جي بلنديءَ تان هيٺ وهندي سهڻي ٿي لڳي. پاڻ اوڻٽيهه سؤ ڪلو ميٽر هيٺ جبل ۽ ميدان لتاڙيندي پوڇڙ ۾ ڊيلٽا ٺاهيندي نيٺ اڇيو سمنڊ ۾ چوڙ ڪري. انهن اوڻٽيهه سَؤ ڪلوميٽرن ۾ مٿس ڪنئين ڊئم ۽ بئراج ٻڌي ڪيس پنهنجي قبضي ۾ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

سنڌو سنسڪرت ٻولي جو لفظ آهي درياءِ سنڌ جو ذڪر دنيا جي قديم ڪتاب رگويد ۾ به آهي. درياءَ سنڌ چائنا جي علائقي تبت، هندستان جي علائقي ڪشمير ۽ پاڪستان جي ٽن صوبن يعني سرحد، پنجاب ۽ سنڌ مان گذري پوءِ سمنڊ ۾ ٿو پوي. پر درياء سنڌسان جا محبت سنڌين کي آهي اها محبت ٻي ڪنهن کي به ڪانهي. ان جو سبب شايد اهو آهي ته سنڌ جي وڏي حصي جو وجود ئي درياءَ سنڌ جي وهڻ ڪري ٿيو. ماڻڪ پٽا والا جو چوڻ آهي ته، ”سنڌ پرڳڻي جي انچ انچ جو وجود درياءَ سنڌ جي لٽ ڪري ٺهيو آهي.“ *(ڏسو سنڌو جو سفر صفحو 20)*

مولائي شيدائي پنهنجي ڪتاب ”جنت السنڌ“ جي صفحي 16 تي لکي ٿو ته، ”سنڌو درياءَ هڪ ڏينهن ۾ ڏهه لک ٽن واري سمنڊ ۾ ٿو ڪيرائي.“ ظاهر آهي ته هزارن لکن سالن ۾ ان سمنڊ ۾ واري ڪرڻ ڪري ڪيتري نه ڌرتي ٺهي هوندي ۽ اهو سلسلو خبر نه آهي ته ڪڏهن شروع ٿيو هوندو. پر هاڻ 2001ع کان اهو واري سمنڊ ۾ ڪرڻ وارو سلسلو ئي بند ٿي ويو آهي. ان کان پوءِ صرف هڪ به پيرا پنج ڇهه هزار ڪيوسڪ پاڻي ڪوٽڙيءَ کان هيٺ ڇڏيو ويو آهي. سو گهڻي واري سمنڊ ۾ ڪري هوندي. واريءَ جو سمنڊ ۾ نه ڪرڻ معنيٰ لکن سالن کان سنڌ جو ٺهندڙ وجود جو خاتمو ۽ پڻ درياءَ سنڌ جي سونهن وڃي هر سال گهٽجندي. خبر نه آهي ته ائين ڇو پيو ٿئي. نه ته يورپين ملڪن ۾ ته اهڙيون تدبيرون اختيار ڪن جو سندن نديون ۽ درياءَ وڃن هر روز خوبصورت ٿيندا. مثلاً ندين

مٿان ايڏيون تہ خوبصورت پليون ناهين ۽ نديءَ جي ٻنهي پاسن کان ريل جا رستا يا موٽر وي ناهين، تہ جئين وهندڙ ندين جي سونهن ۽ خوبصورتي برقرار رهي يا ندين ۾ جام ٽرانسپورٽ هلي، يعني ڪارگو ۽ مسافر بوٽس ٻئي هلن. دريائن جي ڪپرن تي اهڙو سهڻو بندوبست ڪن جو ماڻهو پنهنجون موڪلون اچي ندين جي ڪپرن تي ٽهيل هَٽس ۾ گذارين. جت ڪين هر سهولت ميسر ۽ حق ملي. يورپ جو شهر ائمسٽر ڊئم تہ سڄو ندين جي ڪپرن تي ٺهيل آهي. روم، پئرس ۽ لنڊن جي وچ شهر مان سيس ۽ ٿيمس نديون گذرن ٿيون جن ۾ توهان هزارن جي تعداد ۾ صبح کان رات تائين ٻيڙين ۾ سياحن کي سير ڪندا ڏسندا. اسان جي ٻيڙي شايد پنهنجي اڌ سفر مڪمل ڪيو آهي ڇو تہ ٻيڙي اندر ڪافي پوسل جي پاڻي گڏ تي ويو آهي جنهن کي ٻيڙي وارا ڇلن ذريعي ٻاهر ڪيڊي رهيا آهن. ٻيڙيءَ ۾ پنجتيهہ چاليهہ کن ماڻهو ٿيندا. آئون هن کان اڳ بہ ڪيترائي ڀيرا ٻيڙيءَ ۾ چڙهيو آهيان. هونئن بہ جيڪي ماڻهو درياهن جي ڪپن تي آباد آهن انهن لاءِ ٻيڙين جو سير يا ترڻ ڪا نئين ڳالهہ ڪانہ هوندي آهي. ٻيڙيءَ جيئن جيئن درياءَ جي هڪ ڪپ کان ٻي ڪپ تي وئي تيئن تيئن ٻيڙياتن ٻيڙيءَ جو سڙهہ ڦيرايو ٿي. ڪيڏي ڪيڏي مهل تہ هڪ ٻيڙياتو مٿي چڙهي ٿي سڙهہ کي وچ ۾ ڪُتل ڪاٺ جنهن کي سيخلو چئبو آهي. تنهن سان ٻڌيو ٿي جنهن اهو ڪم ڏاڍي تيزيءَ سان ٿي ڪيو ۽ اسان ٻيڙيءَ ۾ وينل سيني ماڻهن کيس ڏاڍي غور سان پي ڏٺو پر پاڻ سيني کان بيخبر ٿي پنهنجي ڪم کي لڳو پيو هو. ٻيڙيءَ جو ڪپتان يا وڏو ناکئو ٻيڙيءَ جو سکان هٿ ۾ جهليو ٻيڙيءَ اڳيان خاموش ڏسي رهيو هو ۽ پڻ ٻين کي بروقت ضرورت هدايتون ڏيئي رهيو هو. درياءَ جو وهندڙ پاڻي گهٽو ڪري لٽاسي رنگ جو هوندو آهي. پر جڏهن جبلن مٿان نئيون وَهِي درياءَ ۾ شامل ٿينديون آهن تہ ان وقت درياءَ جي پاڻيءَ جو رنگ ڦري ڳاڙهو ٿي پوندو آهي ٻيڙيءَ جي اندران دونهن اچي رهيو آهي. شايد هيٺ وينل پنهنجي لاءِ چانهہ ناهي رهيا آهن. ٻيڙياتا ٻيڙي هلندي ٻيڙيءَ ۾ رڌپچاءُ بہ ڪندا آهن. سندن هنڌ بسترا بہ ٻيڙيءَ ۾ ئي رکيل هوندا آهن. ٻني ۽ جهرڪ وچ ۾ درياءَ جي ڪپ تي ڪوبہ ڳوٺ آباد ڪونهي. جهرڪن کان مٿان هڪ ڳوٺ بلڪل درياءَ جي ڪپ تي آباد آهي جنهن جو نالو آهي، "راڄ جو ڳوٺ"

غريب ۽ پنتي پيل ملڪن ۾ روزگار جا وسيلا شهرن ۾ هئڻ ڪري شهرن جي ابادي وڃي هر روز وڌندي ۽ ڳوٺ وڃن خالي ٿيندا. پر يورپ ۽ آمريڪا ۾ ائين ڪونهي اُت جهڙا شهر تهڙا ڳوٺ، جيڪا سهولت شهرن ۾ ٿئي اها ڳوٺن ۾ بہ ٿئي. تنهن ڪري ماڻهو لڏپلاڻ يا نقل مڪاني گهٽ ڪن. ماڻهو شهرن کان وڌيڪ ٻهراڙين ۾ رهڻ پسند ڪن. توهان آمريڪا جي شهرن جي آباديءَ جا انگ اکر ڏسندا تہ توهان کي معلوم ٿيندو تہ آمريڪا جي وڏن شهرن جهڙوڪ، نيويارڪ لاس اينجلس ۽ سينفرانسسڪو جي آدم شماري جيڪا ويهہ سال اڳ هئي. تنهن کان هينئر ڪافي گهٽجي وئي آهي. چوندا آهن تہ شهر ٻهراڙين جو رت چوسيندا آهن. اسان کي هاڻ جهرڪن جا جبل صاف نظر

اچي رهيا آهن. آئون بابا سائينءَ کان پُڇان ٿو تہ جھرڪن ڪيڏي مهل پهچبو. پاڻ مشڪي چيائين تہ اڌ ڪلاڪ اندر، جيئن ٿي جهرڪ ويجھا آيا تئين ٿي جبل صاف نظر آيا. ٿوري دير ۾ ماڻهن ۾ چرپر نظر آئي، هر ڪنهن پنهنجي پنهنجي سامان کي سنڀالي هٿيڪو ٿي ڪيو تہ جيئن ٻيڙي ڪپر تي پهچي تہ سامان کڻي جلد ٻيڙيءَ مان لهجي. جيئن ٻيڙي ڪپ تي پهتي تہ هڪ ٻيڙيءَاتو جلد ٻيڙي مان لهي ٻيڙيءَ سان ٻڌل رسو کڻي زمين ۾ کتل وڏي ڪِلي ۾ ٻڌو ۽ آهستي آهستي ٻيڙي ڪپ سان لڳي بيهي رهي ۽ ٻيڙيءَ تان هيٺ وڏو تختو گِري زمين تي رکئون. ماڻهو هڪ هڪ ٿي هيٺ لهڻ لڳا ۽ اسان بہ ان تختي تان آهستي آهستي ٿي هيٺ لٿاسين ۽ پوءِ پنڌ هلڻ لڳاسين. درياءَ جي ڪپرن تي جبل کان هيٺ درياءَ سان لڳو لڳ جيڪا زمين هئي سا ان وقت ٻڌائون تہ ٻنوري جي خواجن جي آهي. جنهن ۾ ان وقت ڪافي وڻ نظر اچي رهيا هئا ۽ ات ڪي سيمينٽ جون بينچون بہ پيل هيون. وڏڙن ٻڌايو تہ اُت اڳ وڏو باغ هوندو هو. پر خواجن جي هتان لڏي وڃڻ ڪري ۽ سنڀال نہ هئڻ ڪري اهو باغ سُڪي ويو آهي. اهو دؤر 1958ع جو هو پيٽي دؤر ۾ سال مڪان کان ساپا موريءَ تائين انهيءَ هنڌان شاخ ڪڍي وئي. جنهن ڪري اهو سڄو علائقو آباد ٿي پيو.

پر جيئن تہ اها شاخ ڪچي مان ٿي لنگهي تنهن ڪري جڏهن بہ درياءَ جي وڏي اٿل ٿيندي آهي تہ اها سڄي شاخ درياءَ جي ريٽ ڪري ڍڪجي ويندي آهي. پوءِ جي ترت مرمت ٿي تہ ٺيڪ نہ تہ سالن جا سال سندس وهڪرو بند ٿي ويندو آهي. منهنجو سال مڪان وارو علائقو چڱيءَ طرح ڏٺل آهي. آئون اُت ڪئين ڀيرا ننڍي هوندي کان ويندو رهيو آهيان. ڇو تہ سال مڪان جي ارباب جان محمد دل وارن سان اسان جي پراڻي ماٽيءَ جو رشتو آهي جنهن ڪري انهن سان شادي مرادي ۽ مرڻي پرڻي ميل ملاقات ٿيندي رهندي هئي، ڏاڍا محبتي ماڻهو هئا. ارباب جان محمد جو ننڍو پٽ جمن بابا وٽي اچي ٻني رهايو تہ پڙهي پوي، پر پاڻ ڪونہ پڙهيو ۽ واپس ڳوٺ هليو ويو. ڏاڍو فهميدو ڇوڪرو هوندو هو. ننڍي عمر ۾ وفات ڪري ويو. اسان خواجن جي ٻنين مان ٿيندا جهرڪن جي چاڙهي چڙهي مٿي جبل تي شهر پيڙا ٿياسين. درياءَ کان ايندي پهريان گهر پاڻين جا هئا، پوءِ ٻيو شهر ٿي شروع ٿيو. اسان جهرڪن جي گهٽين مان ٿيندا هر شيءِ کي حسرت جي نگاهن سان ڏسندا اچي جهرڪن جي بس اسٽينڊ تي پهتاسين، بس اسٽينڊ تي بہ ٽي هوٽلون ۽ بہ ٽي پان سگريٽ جون ماڏڻيون هيون. جنهن تي حيدرآباد ٺٽي طرف وڃڻ وارا مسافر اچي ويهندا هئا نہ تہ جهرڪن جي بازار شهر اندر هوندي هئي. جهرڪ درياءَ جي ٻنهي طرفن کان اچ وڃ جو مرڪز هوندو هو ۽ سڄو اردگرد جو واپاري مرڪز هوندو هو. شهر واسي سکي ستابي زندگي گذاريندا هئا. جهرڪ درياءَ ۽ نيشنل هاءِ وي تي هئڻ ڪري تيستائين ترقي ڪندو رهيو جيسين وچي سپر هاءِ وي ٺهيو. سپر هاءِ وي ٺهڻ ڪري جهرڪ ۽ ٺٽي جي وچ وارو علائقو پنهنجي اڳوڻي رونق وڃائي ويٺو. نہ تہ ڪنهن زماني ۾ اهو رستو اوج تي هو ۽ ان زماني ۾ جن جن وڏيرن جا بنگلا نيشنل هاءِ وي تي هوندا هئا انهن

جا پنجاب ۽ اَپر سنڌ جي ماڻهن سان ڏاڍا سٺا تعلقات هوندا هئا ڇو ته وڏي مسافري ۽ گرميءَ ڪري انهن کي مجبورن ڪجهه وقت لاءِ اُت ماني کائي آرام ڪري پوءِ ئي اڳيان ڪراچيءَ وڃڻو پوند هو. انهيءَ دؤر ۾ يورپ ۽ آمريڪا جا سياح به وڏي تعداد ۾ هن رستي کان افغانستان ۽ هندستان ويندا هئا. جن ۾ هپي (Hippie) ڇورا ۽ ڇوريون ته سائيڪلن تي ۽ پنڌ به هتان نيشنل هاءِ وي کان ٿيندا اڳتي ويندا هئا. مرحوم عبدالحڪيم شاهه جي سونبن واري بنگلي تي مون ڪنئين پيرا انهن هپيز کي راتيون گذاريندو ڏٺو. وٽن صرف هڪ ننڍو ٿيلهو هوندو هو جنهن ۾ صرف به وڳا ڪپڙن جا هوندا هئا جيڪي پٺن تي رکي روانا ٿي ويندا هئا. وٽن ڪابه جهل پل ڪانه هئي. ڪين صرف ماني ۽ چرس پيارڻ جي دير هئي. اڪيليون اڪيليون ڇوريون ٽرڪن کي هٿ ڏيو انهن ۾ چڙهي روانيون ٿي ونديون هيون. مرحوم عبدالحڪيم شاهه ڪنئين پيرا اهڙا سٺيا مهمان مون وٽ حيدرآباد واري فليٽ تي وٺي آيو. پاڻ به تي ڏينهن رهي هليو ويندو هو. آئون به ٻئن ڏينهن کان پوءِ انهن مان تنگ ٿي پوندو هوس، گندا هوندا هئا پر سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته سئانن کي کهڙيون سوگون. عبدالحڪيم شاهه جي والد صاحب سان رئيس مصري خان سونبن واري سان ۽ سيد قاسم شاهه سان بابا سائين جا تمام سُٺا دوستاڻا تعلقات هوندا هئا. انهن تعلقات ڪري منهنجي به عبدالحڪيم شاهه سان ياري هوندي هئي جيڪا سندس وفات تائين قائم رهي. اسان ڪنئين پيرا ملڪ کان ٻاهر جپان، هانگ ڪانگ، مڪائو، فلپائين، مليشيا ۽ ٿائيلينڊ گهمڻ وياسين، پاڻ سائين جي ايم سيد جو وڏو عقيدت مند هوندو هو.

جيسين اسان جي بس اچي تيسين اسان کي انتظار ڪرڻو هو ۽ آهستي آهستي بس جا پئسنجر به ويا وڌندا. ظاهر آهي ته جيڪا بس ٺٽي کان ڏينهن جو ايندي سان مسافرن سان ته پرجي ايندي ۽ رش به ٿيندي. جهرڪ شهر ۾ ان وقت رند، پير، ميمڻ، خواجه، پاٽني، سيد جهرڪا ۽ ميربحر رهندا هئا. شهر ۾ ڪافي واپار ٿيندو هو. جنهن ڪري ڇهڇٽو لڳو پيو هوندو هو. جهرڪ هوئڻ به تمام قديم شهر آهي جيڪو ٻڌ جا ٽڪر ويجهو هئڻ ڪري ۽ درياءَ سنڌ تي آباد هئڻ ڪري ۽ آغا خان جو ايران کان پڇي هت رهڻ ڪري قائداعظم جي جاءِ پيدائش هئڻ ڪري ۽ هڪ وڏو ٽي بي سينٽوريم هئڻ ڪري هي وڏي اهميت وارو شهر هو. انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي ۽ سنڌ ۾ ٽي ڪليڪٽوريٽ ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ٺاهيا. ڪراچي ڪليڪٽوريٽ ۾ وري ڇهه ضلعا ٺاهيا ان ۾ هڪ جهرڪ به شامل هو. *(ڏسو پري ميونٽي رڪارڊرس)*

جهرڪ نيشنل هاءِ وي تي نه پر ان کان ميل کن پري هو اهو وچ وارو هڪ ميل کن رستو گهٽو پوءِ شهيد ڀٽو دؤر ۾ پڪو ٿيو. شهيد ڀٽي دؤر ۾ سڄي سنڌ ترقي ڪئي اُت جهرڪ شهر به ڪافي ترقي ڪئي، جنهن ۾ اهو پڪو رستو بئنڪ، فون، واٽر سپلائي، هاءِ اسڪول ۽ اسپتال ٺهيا. الائي ڇو مون کي جهرڪ ۽ سن سان ڏاڍي اُنس هوندي آهي. اسان جي بس پري کان نظر اچي رهي آهي ۽ آئون

ڏاڍو خوش ٿي رهيو آهيان. چوندا آهن تہ ننڍي ٻار ۾ جانور کي لڏپلاڻ ۾ مزو ايندو آهي. سو آئون بہ بس ڏسي خوش ٿي رهيو آهيان. بس تيز اچي رهي آهي. ڪجھ ماڻهو بس مٿان بہ ويٺل نظر اچي رهيا آهن. بس هوٽلن اڳيان هلي پريان ڦري واپس هوٽلن اڳيان اچي بيٺي، سواءِ ڪنهن انتظار جي ماڻهو بس مان لهي بہ رهيا آهن تہ چڙهي بہ رهيا آهن. تنهن ڪري هروڀرو رش محسوس ٿي رهي آهي. اسان بہ سوڙها سنگهڙا وچي بس ۾ ويناسين. اڄڪلھ بسن ۾ عورتون اڳيان ۽ مرد پٺيان ويهن پر اڳ ۾ ائين نہ هو، خاص خاص مسافر اڳيان ۽ ٻيا سڀ مسافر پٺيان ويهندا هئا. جنهن ۾ عورتون بہ شامل هونديون هيون ۽ اڳيان ويهڻ وارن کان ٿورو ڀاڙو زياده وٺندا هئا. بس ڊرائيور ۽ ڪنڊيڪٽر بس مان لهي وڃي هوٽل ڀيڙا ٿيا ۽ سڄي بس جا مسافر سندن انتظار ڪري رهيا آهن. اڄڪلھ هاڻ وي تي هلندڙ بسن کي هڪ دروازو آهي پر ان وقت نيشنل هاءِ وي تي هلندڙ بسن کي ٽي دروازا هوندا هئا. يعني ڊرائيور لاءِ جُدا، اڳين مسافرن لاءِ جدا ۽ پٺيان ويهڻ وارن مسافرن لاءِ جدا گيٽ هوندا هئا. ان زماني ۾ هن روٽ تي صرف گورنمينٽ جون بسون هلنديون هيون جن جو ڳاڙهو رنگ هوندو هو. پهرين انهن تي گورنمينٽ روڊ ٽرانسپورٽ لکيل هوندو هو. پر ون يونٽ ٽٽڻ کان پوءِ سنڌ روڊ ٽرانسپورٽ لکيل هوندو هو. جيڪو شايد اڄ بہ لکيل آهي. ڊرائيور ۽ ڪنڊيڪٽر بس ۾ چڙهيا تہ بس بہ هلڻ لڳي ۽ ڪنڊيڪٽر هڪ هڪ کان ڀاڙو وٺندو اڳتي وڃي رهيو آهي. ان زماني ۾ ٺٽي کان حيدرآباد هڪ روپيو ٻارهن آنا ڀاڙو هوندو هو ۽ جهرڪن کان حيدرآباد چوڏهن آنا ڀاڙو هوندو هو. منهنجي ننڍي عمر هئڻ ڪري منهنجو ڀاڙو چوڏهن آنن جو اَڌ يعني ست آنا هوندو هو. ڀُٽي دؤر ۾ اُهو ڀاڙو سيني شاگرن لاءِ مقرر ڪيو ويو بس نيشنل هاءِ وي تي چڙهي حيدرآباد ڏانهن هلڻ لڳي. آئون جبل تي ٺوهرن جي وڻن ۽ ٻين جابلو وڻن کي غور سان ڏسي رهيو آهيان ۽ بابا کان هر هر سوال پُڇي رهيو آهيان ۽ بابا سائين مون کي نہ رڳو سوال جو جواب ڏئي رهيو آهي پر هر سوال بابت چڱي نموني سان سمجهاڻي بہ ڏئي رهيو آهي. بابا ٻڌايو تہ سنڌ ۾ انگريزن جي اچڻ کان پوءِ انگريزن پهريون پڪو روڊ ڪراچيءَ کان ڪوٽڙي تائين ٺهرايو ڇو تہ اجان ڪوٽڙي واري پُل ڪانہ ٺهي هئي ۽ اهو پڪو روڊ پهريون سڄو پڪو ڪونہ هوندو هو پر صرف ٻن ٻن فوٽن جون پڪيون پٽيون ٺهيل هونديون هيون. (تہ جيئن گاڏين جي فيٽن کي هلڻ ۾ سهولت ٿئي.) جن مٿان ٽرئفڪ هلندي هئي ۽ ان روڊ کي ڪي ڪي (K K) روڊ يعني ڪراچي ڪوٽڙي روڊ چئبو هو. پوءِ جيئن ٽرئفڪ وڌندي وئي تئين روڊ ويو وڌو ٿيندو. اڄڪلھ ڪراچي کان حيدرآباد وارو روڊ سنڌ حڪومت وٽ نہ پر مرڪزي حڪومت جي اداري نيشنل هاءِ وي اٿارٽي وٽ آهي. جن هن روڊ کي ڪراچيءَ کان گهگهر ڦاٽڪ تائين ڊبل روڊ ڪري ڇڏيو آهي. ڇو تہ اتان اسٽيل مل ۽ قاسم پورٽ جي ٽرئفڪ درساٽي چيني کان ڦري سپر هاءِ وي وڃي، جنهن کان پوءِ سنڌ ۽ پنجاب ڏانهن وڃي. اڄڪلھ سنڌ مان پنجاب ڏانهن تمام گهڻي ٽرئفڪ وڃي ٿي تنهن ڪري مجبورن کين سنڌ جي رستي کي ناهڻو پيو.

اهڙي نموني سان پنجاب جو گندو پاڻي هاڻي سڄي سنڌ لتاڙي اچي گهاري وٺان سمنڊ ۾ ڪرندو آهي، ان گندي پاڻيءَ جي نيڪال ڪري سنڌ ۾ ڪيڏي نہ ماحولياتي گدلاڻ پکڙجندي، ان جي سڻني ڪي خبر آهي. پر پنجاب کنهن جي ڇو تہ ٻُڌي.

بس جهرڪن کان رواني ٿي پوءِ جهرڪ سائيٽ، ٻيرن جي ڳوٺن اونگر، بوتو مڪان ۽ پڻ ٻين ڪيترن ڳوٺن وٽ ماڻهن کي لاهيندي ۽ چاڙهيندي نئي بارڻ جي پُل ڪراس ڪري ريلوي پٽڙيءَ سان گڏوگڏ هلندي هلندي، پوءِ ٻولهاڙيءَ ۾ بيهندي اچي ڪوٽڙي شهر جي ٻاهران بيٺي جت ڪجهہ ماڻهو بس مان لٿا. پوءِ ڪوٽڙيءَ جي سڄي لوهہ سان ٺهيل پُل ڪراس ڪري گدو بندر شهر اندران ٿيندي حيدرآباد شهر جي وڏي روڊ جنهن کي ٺنڊي سڙڪ چون جت چرين جي اسپتال، ڪمشنر آفيس ۽ ڊي آءِ جي آفيس ۽ ٻيون بہ ڪيتريون سرڪاري آفيسون هيون. نيٺ چاڙهي چڙهي حيدرآباد جيم خانہ سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس، حڪيم شمس جي دواخاني ۽ فردوس سئنيما کان اڳيان چوڪ تان ڦرندي گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۽ هڪ تمام وڏي پارڪ (جت اڄ گول بلڊنگ ٺهيل آهي.) پرسان اچي بيٺي ۽ اسان پنهنجو سامان کڻي بس مان هيٺ لٿاسين. هيٺ ڪيترا ٽانگا لائين ۾ بيٺا آهن. اسان بہ هڪ ٽانگي ۾ چڙهي ٻياسين. آئون هن کان اڳ بہ هڪ ڀيرو ننڍپڻ ۾ حيدرآباد آيو هوس جڏهن مون کي پيٽ ۾ شديد سور پيو هو ۽ ٻني جي ڊاڪٽر جي علاج سان ٺيڪ نہ ٿيس تہ بابا مون کي حيدرآباد وٺي آيو هو. سٽي ٽاڻي پنيان ڊاڪٽر صمد ۽ حڪيم شمس الدين منهنجو علاج ڪيو .مون برف کڻي ڪيسي ۾ وڌي ۽ بابا کي چيم تہ ڪيترا نہ ٽانگا آهن. ڪيترن سالن کان پوءِ اڄ ٻيو ڀيرو حيدرآباد پڙهڻ لاءِ وري آيس. اسان جو ٽانگو حيدرآباد شهر جي گهٽين مان هلندو تلڪ چاڙهي چڙهندو مارڪيٽ ۽ پوءِ هيرآباد ڏانهن وڃي رهيو آهي. حيدرآباد جو شهر سنڌ جي قديم شهرن مان هڪ آهي، جيڪو ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي گاديءَ جو هنڌ ٿي رهيو پر انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي تہ انهن حيدرآباد جي جڳهہ تي ڪراچيءَ کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايو. چون ٿا تہ حيدرآباد جو نالو پهرئين پٽالا هو پوءِ نيرون ڪوٽ ٿيو پوءِ حيدرآباد ٿيو. جنت السنڌ جو لکندڙ مولائي شيدائي ڪتاب جي صفحي 40 تي لکي ٿو تہ:

”سڪندر جهل مان جهاز ٺهرائي سنڌونديءَ رستي ملتان پهچي ويو هتي جي مالي راجہ کي شڪست ڏئي اُڄ (سڪلنده) جو شهر تعمير ڪرائي سنڌونديءَ رستي پٽالا (نيرون ڪوٽ) پهتو.“

پر پٽالا جو نيرون ڪوٽ هئڻ کي جنرل هيگ پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جو ڇوڙ وارو علائقو“ ۾ رد ٿو ڪري، هو ڪتاب جي صفحي 9 تي لکي ٿو تہ:

”حيدرآبادکان وٺي سمنڊ تائين ساري پرڳڻي کي لاڙ چوندا آهن. جنهن جوءِ جو اوڙڪ ۾ احوال اوريو ويو آهي، سو سنڌ جو ڇوڙ وارو اهو تاريخي علائقو آهي جنهن تي سڪندر جي

حملي دوران ان جي مؤرخن جون پهريون نظرون پيون هيون. ان بابت سندس اتهاسن ۾ وستار سان ڳالهيون به ڳائجڻ لڳيون هيون. تنهن سمي هن ڇوڙ واري علائقي جو اوڙڪ مٿيون پاسو پٽالا هو جتان سنڌو به درياهن ۾ ونڊجي ويندو هو. سندس هڪ ڇاڙهه ڏکڻ اوڀر ڏس تي ۽ ٻي ڏکڻ اولهه پاسي لڙي ويندي هئي. هر هڪ ڇاڙهه کي سنڌو سڏيو ويندو هو. هاڻي مامرو اهڙو مُنجهي ويو آهي جو پٽالا جي سڃاڻڻ جا امڪان موجود ڪونه آهن مان انهن مؤرخن سان ڪڏهن به سهمت ڪونه آهيان جيڪي هن ڳالهه کي حيدرآباد يا ان جي پرپاسي ۾ سمجهن ٿا ۽ انهن سان به اختلاف راءِ آهي جيڪي ٺٽي کي پٽالا سمجهندا آهن.“

ان کان به وڌيڪ دلچسپ احوال چچ نامي جي صفحي 401 ۾ ڄاڻايل آهي ته:

”محمد بن قاسم ديبل جي فتح بعد نيرون ڪوٽ ڏانهن ڪوچ ڪيو ۽ ڇهن ڏينهن جي پنڌ بعد ستين ڏينهن اچي نيرون ڪوٽ وٽ پهتو جو ديبل کان پنجويهن فرسنگن جي مفاصلي تي هو. نيرون لڳ (برور) جي جوءِ هئي جتي چراگاهه هئا مگر مهراڻ جو پاڻي اچا اتي ڪونه آيو هو. هن بيان مان ظاهر آهي ته ديبل کان نيرون ڪوٽ ڏانهن ايندي محمد بن قاسم سنڌو درياءَ ڪونه ٽپيو هو. جنهن جي معنيٰ ته نيرون ڪوٽ مهراڻ جي اولهه ۾ هو.“

ديبل کان نيرون ڪوٽ پنجويهه فرسنگ يعني پنجهتر ميل پري هو. جيڪڏهن ڀنڀور جا کنڊرات ديبل جا آهن جيئن اسان مٿي بحث ڪري آيا آهيون ته ڀنڀور کان حيدرآباد تقريباً پنجهتر ميلن جي مفاصلي تي آهي. محمد بن قاسم چورانوي 94هه ۾ 711ع ۾ نيرون ڪوٽ آيو هو يعني ان وقت درياءِ سنڌ حيدرآباد کان مٿي پري وهندو هو. ان جي تصديق حيدرآباد ۾ ٽالپرن تي پي ايچ ڊي جو مقالو لکندڙ ليکڪا ڊاڪٽر قمر جهان مرزا پنهنجي ڪتاب ”حيدرآباد شهر“ جي صفحي 28 تي هئين بيان ڪيو آهي ته:

”سن 59_1758ع ۾ سالن جي بيتابيءَ بعد سنڌو درياءَ هالن ۽ نصرپور کان ويندي هيٺ ٽائين ميلن جا ميل پنهنجو اصلوڪو رُخ ڇڏي هالن کان سڌو ڏکڻ طرف رُخ رکي نيرون ڪوٽ جي الهندي کان وهڻ لڳو جتان اڄ ڏينهن تائين وهندو رهي ٿو.“

تحفتہ الڪرام جو ليکڪ علي شير قانع لکي ٿو ته:

”1182هه يعني 1768ع جي ذوالقعد مهيني ۾ نيرون ڪوٽ جي سرزمين تي هڪ مضبوط جبل آهي جنهن کي تختگاهه بنائڻ جي تجويز ٿي چڪي هئي.“

نيرون ڪوٽ هن ملڪ جو جهونو ۽ مشهور قلعو آهي سو گهڻي وقت کان ڊهي ويو هو ۽ سندس شهرت وچي هڪ ڳوٺڙي جيتري بيني هئي.

سنه 1768ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي هن جاءِ کي پنهنجي خاص رهڻ لاءِ پسند فرمائي مضبوط قلعي ۽ شاندار شهر جو بنياد رکيو. قلعو انهيءَ سال تيار ٿي راس ٿيو ۽ قلعي جي دروازي

ٻاهرن هي قرآني آيت لکي وئي.

يعني: ”اي رب هن شهر کي امن وارو ڪر.“ ان قرآني آيت مان بہ هن قلعي جي ٺهڻ واري سال جي خبر پوي ٿي.

حيدرآباد جي آڳاٽي آدمشماريءَ جا انگ اکر

سال	آبادي	گهر
1808ع	15000	5000
1818ع	20000	
1843ع	20000	

حيدرآباد ٻڌن، هندن ۽ مسلمان دؤر حڪومتن ۾ سنڌ جو هڪ اهم شهر هو جت سڪندر اعظم محمد بن قاسم ۽ نيپئر سڀ اچي هن شهر مٿان ڪڙڪيا اڄ بہ حيدرآباد سنڌ جو هڪ اهم واپاري، ادبي سماجي ۽ مرڪزي شهر آهي. هتي:

1. ڪوٽڙي بئراج
2. سنڌ ريجمينٽ جو هيڊڪوارٽر

چار يونيورسٽيون

1. سنڌ يونيورسٽي
2. لياقت يونيورسٽي آف ميڊيڪل اينڊ هيلٿ سائنسز
3. مهراڻ يونيورسٽي
4. اسرا يونيورسٽي

ڪراچيءَ کان پوءِ سنڌ جو ٻيو نمبر وڏو شهر جتي سنڌ جي ماضيءَ ۽ حال جا وڏا ثقافتي مرڪز موجود آهن. مثلاً.

1. شهيد هوشو شيديءَ جي مزار
2. حيدرآباد جو پڪوءِ ڪچو قلعو
3. ڪلهوڙن ۽ ميرن حاڪمن جا مقبرا
4. سنڌالاجي
5. سنڌي لئنگوينج اٿارٽي
6. سنڌ ميوزم
7. سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد چاڙهين، پڙن ۽ تنڊن جو شهر پڻ آهي.

چاڙهيون:

1۔ تلڪ چاڙهي
2۔ ڏتل شاهه جي چاڙهي
3۔ هيمونءَ جي چاڙهي
4۔ نوڙهي جي چاڙهي
5۔ چٽيل چاڙهي
6۔ سخي پير جي چاڙهي
7۔ ڪاري موريءَ جي چاڙهي
8۔ سرفراز چاڙهي
9۔ قدم گاهه واري چاڙهي
10۔ هوم اسٽيڊ واري چاڙهي
11۔ پائي خان جي چاڙهي
12۔ پڪي پير جي چاڙهي
13۔ بلال جي چاڙهي
14۔ پوچالو شاهه جي چاڙهي
15۔ چوٽڪي چاڙهي
16۔ عيدگاهه چاڙهي

حيدرآباد جا پڙ:

1۔ فقير جو پڙ
2۔ جمن شاهه جو پڙ
3۔ ميرمحمد خان جو پڙ
4۔ ناهين جو پڙ
5۔ سانول شاهه جو پڙ
6۔ امير شاهه جو پڙ
7۔ گنج بخش پڙ
8۔ واڍن جو پڙ
9۔ دادن شاهه جو پڙ

حيدرآباد شهر ۾ ٽنڊا:

1۔ گدوءَ جو ٽنڊو (جنهن کي هاڻ بندر ٽو سڏجي)
2۔ ٽنڊو جهانيان

3۔ ٽنڊو طيب

4۔ ٽنڊو يوسف

5۔ ٽنڊو مير محمد

6۔ ٽنڊو آغا

7۔ ٽنڊو اسماعيل شاهہ

8۔ ٽنڊو نوڙهو

9۔ ٽنڊو مير غلام حسين شاهہ

10۔ ٽنڊو مير نورمحمد

11۔ ٽنڊو ولي محمد

حيدرآباد شهر جون اهم شخصيتون جن ۾ ڪجهہ هت ڄاوا پر ڪجهہ ڄاوا تہ ٻي هنڌ پر سندن سڄي زندگي حيدرآباد ۾ گذري:

1۔ علامہ آءِ آءِ قاضي

2۔ مرزا ٻيدل بيگ

3۔ حافظ عبدالله بسمل

4۔ بلاول پرديسي

5۔ ڪاڪو پيرو مل مهر چنڊ آڏواڻي

6۔ پرمانند ميوارام

7۔ آغا تاج محمد

8۔ مير نصير خان جعفري

9۔ مظفر حسين جوش

10۔ حافظ حيات شاهہ

11۔ حافظ حامد ميمڻ ٽڪڙائي

12۔ حسن علي آفندي

13۔ مير حسين علي حسين

14۔ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

15۔ مير شهزاد خان حيدري

16۔ ديوان ليلا رام خاڪي

17۔ لچي رام خفتي

18۔ ڊاڪٽر ابراهيم شيخ خليل

19. عبدالله خواب
20. درويش مومن حيدر آبادي
21. مرزا دوست محمد دوست
22. سردار علي شاهہ ذاڪر
23. رشيد احمد لاشاري
24. ساڈو ٽي۔ ايل۔ آڏواڻي
25. مير عبدالحسين سانگي
26. ميان سرفراز ڪلهوڙو
27. سلطان علي خان ٽالپر
28. مير صوبيدار خان
29. آخوند فقير محمد عاجز
30. خواجہ عبدالرحمان مجدو تڪڙائي
31. محمد عثمان ڏيپلائي
32. غلام محمد پرڳڙي
33. فاضل شاهہ فاضل
34. ديوان سوپراج فاني
35. مراز قاسم علي بيگ
36. مرزا قليچ بيگ
37. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي
38. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي
39. آخوند لطف الله
40. لال چند امر ڏنو مل جگتياڻي
41. مولانا غلام محمد گرامي
42. خان بهادر محمد صديق ميمڻ
43. ممتاز مرزا
44. فقير نواب ولي محمد لغاري
45. جنرل هوش محمد شيدي
46. ميران محمد شاهہ
47. آخوند الهہ بچايو ايڊووڪيٽ

48_ آخوند آفتاب ايڊووڪيٽ

49_ محمد ميمڻ ايڊووڪيٽ

50_ غلام نبي ميمڻ

51_ قاضي عبدالمجيد عابد

52_ قاضي محمد اڪبر

53_ غلام محمد شاهواڻي

54_ شيخ عبدالمجيد سنڌي

55_ شوڪت حسين شورو

56_ مشتاق شورو

57_ حميد سنڌي

58_ نور محمد وڪيل

59_ ڊاڪٽر غلام علي الانا

60_ محمد ابراهيم جويو

61_ لال ڪشن آڏواڻي

62_ جهمٽ مل ايڊووڪيٽ

63_ نياز همايوني

64_ امداد حسيني

65_ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

66_ سيد نجف علي شاهه ڪمتر نقوي

67_ سيد منظور نقوي

68_ رسول بخش پليجو

69_ زرينا بلوچ

70_ قادر مگسي

71_ ديبا سحر

72_ صنم ماروي.

۽ ٻيا ڪيترائي حيدرآباد ۾ مشهور عالم، اديب، شاعر ۽ دانشور هوندا پر مونکي اهي ئي ياد آهن. اسان جو ٽانگو هيرآباد جي جيل روڊ تان هلندو اچي سيٺ ٽِيون مل جي بنگلي جي دروازي تي بيٺو جيڪو ان وقت مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جو ميمبر هو. بنگلي جي ٻاهرين دروازي مٿان لڪشمي بلڊنگ لکيل هو. بنگلي جو رنگ ڳاڙهو پر ٻاهرين ڪاٺ جي دروازي جو رنگ هلڪو

سائو هو. سيٺ ٽِيون مل بابا جو دوست هو جيڪو ڪيترائي دفعا بابا سائينءَ وٽ ٻني ۾ فيملي ساڻ به اچي چڪو هو. بابا ٽانگي واري کي پاڙو چار آنا ڏنا ۽ اسان جو سامان سنڌ جي مشهور راڳي علڻ فقير ڪٽي وڃي مٿي ماڙيءَ تي پهچايو. علڻ فقير ان وقت سيٺ ٽِيون مل جي بنگلي تي ڪم ڪندو هو. ان وقت علڻ فقير جي عمر مون کان ٿوري وڏي هوندي.

بابا بنگلي اندر ڊرائينگ روم ۾ بيگم سيٺ ٽِيون مل سان ڪجهه ڳالهايو پوءِ آئون ۽ بابا مٿي ماڙيءَ ڏانهن هليا وياسين. جت هڪ وڏو ڪمرو پر سان ٻيو ڪمرو اوپر طرف وهنجڻ خانو ۽ ليٽرين جدا جدا ۽ هڪ ٻيو ڪمرو جنهن ۾ سيٺ ٽئون مل جو مئنيجر آڏواڻي رهندو هو. اسان وڏي ڪمري ۾ رهياسين. بابا حيدرآباد ۾ گهڻو ڪري سيٺ ٽِيون مل ۽ ڪڏهن ڪڏهن سيد نجف علي شاهه ڪمتر نقوي وٽ رهندو هو. جنهن شاهه جي رسالي جي لغت ٻاروچي ٻولي نالي ڪتاب لکيو. پاڻ تمام وڏو عالم ۽ مدبر انسان هو. پاڻ پنهنجي اوطاق تي سنڌ جي غريب ڇوڪرن کي رهائيندو هو جيڪي پڙهي پوءِ وڃي نوڪرين سان لڳندا هئا. جيڪي پوءِ وڏا وڏا آفيسر ٿيا، جن جا هاڻ نالا ڪونه ٿا لکون.

سيد نجف علي شاهه کان سواءِ بابا سائين قاضي غلام رسول پلي ڊوري ناري واري جي بنگلي تي به رهندو هو. جيڪو وزير ايڪسري واري کان ٿورو اڳيان هوندو هو. يا ڪٽي ائين ڇئجي ته سيلاٽن جي پاڙي پويان هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هوٽل ۾ به رهندو هو پر اهو تڏهن جڏهن ساٿس ڪو ٻيو ماڻهو گڏ هوندو هو. اسان ٻنپهرن جي ماني کائي آرام ڪري شام جو هاري ڪميٽي جي آفيس ۾ آياسين جت بابا هاري ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيو ۽ مون کي به پهريون پيرو سڄي سنڌ جي هاري اڳواڻن کي هڪ وقت ڏسڻ جو موقعو مليو. ان وقت ملڪ ۾ جمهوريت هئي. اجان ايوب خان ملڪ تي مارشل لاء ڪونه هنئي هئي. پريس آزاد هئي ۽ هاري ڪميٽيءَ جي سڄي سنڌ ۾ تمام گهڻي مقبوليت هئي. هيءَ واحد پارٽي هئي جيڪا ٻهراڙين ۾ هارين ۽ سنڌ جي عوام جي خدمت ڪري رهي هئي. باقي مسلم ليگ ۽ خاڪسار پارٽيءَ جو اثر رسوخ هاڻ ختم ٿي چڪو هو. هاري ڪميٽي هر روز وڌندي عوام ۾ مقبول ٿيندي. هاري ڪميٽيءَ جي هن ميٽنگ ۾ مون پهريون پيرو حيدر بخش جتوئي، قاضي فيض محمد، غلام محمد لغاري، نظير حيدري، ڪامريڊ عبدالقادر، غلام حسين سومرو ۽ ٻيا پڻ ڪيترا هاري ليڊر ڏٺا جن ڏاڍيون ٺي سنيون تقريرون ڪيون. وڏا مدبر انسان هئا. رات جو دير سان سيٺ ٽِيون مل جي گهر پهتاسين جت ماني کائي سمهي پياسين. صبح سوير ناشتو ڪري نورمحمد هاءِ اسڪول پهتاسين جت بابا مون کي چوٿين درجي انگريزيءَ ۾ داخل ڪرايو. ان وقت اسڪول فِي اڍائي روپيا هئي. اسڪول ۾ داخلا وٺي بابا اريگيشن آفيس سول لائين صدر آيو جت پاڻ انجنيئر ۽ سپرنٽينڊنگ انجنيئر سان مليو. اُت مون کي ڪجهه دڙي بنوري جا ماڻهو به ڏسڻ ۾ آيا اُتان اسان واپس هيرآباد سيٺ ٽِيون مل جي گهر آياسين. سيٺ ٽِيون مل صوفي سنت ۽ نيڪ

انسان هوندو هو. سندس زال مسلمان هئي. جنهن جو نالو زرينہ هو پر ڪيس بالي ڪري سڏيو ويندو هو. جنهن مان ڪيس ٽي پٽ ۽ ہ نياڻيون هيون. گهر جو ماحول واڻڪو ڪونہ هوندو هو. مون ڪنهن بہ گهر جي ڀاتيءَ کي پوڄا پاٺ ڪندي ڪونہ ڏٺو. سيٺ ٽِيون مل جي سڄي فيملي سيٺ ٽِيون مل کان سواءِ آمريڪا هلي وئي ۽ ٽِيون مل هت ديهانت ڪيو ۽ بالي آمريڪا ۾ سندس اولاد وٽ وفات ڪئي. سندن اولاد آمريڪا ۾ هاڻ ڪٿي آباد آهي سا خبر خدا کي.

سيٺ ٽِيون مل جا دوست اڪثر ڪري سڀ مسلمان هوندا هئا. پاڻ مسلمانن درويش جي درگاهن تي ڏاڍي شوق سان ويندو هو. جيستائين جيئرو هو تيستائين مون ڏٺو تہ سواءِ نالي جي هن ۾ ٻي ڪابہ واڻڪي ڳالهہ ڪانہ هئي. هو ڪشادي دل ۽ رحمدل انسان هو باليءَ کان اڳ بہ ڪيس ٻي هندو زال هئي پر اها مون ڪانہ ڏٺي هئي. شايد وفات ڪري ويئي هئي يا سندس اصلوڪي ڳوٺ ۾ رهندي هئي. انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي تہ: ” Man known from his company which he keeps“ بابا سائين جا جيڪي بہ مون دوست ڏٺا سي سڀ علم دوست، ادب دوست، انسان دوست ۽ عظيم انسان هئا. ڇا نہ ماڻهو هئا، سچ پچ تہ باقي زندگيءَ ۾ اهڙا شفيق انسان مون ڪونہ ڏٺا. بابا هر ڪم مقرر وقت تي ڪرڻ جو عادي هو. مثال: ماني وقت تي کائيندو هو چانهہ وقت تي، ڪتاب پڙهڻ وقت تي، ماڻهن سان ملڻ وقت تي، سمهڻ وقت تي، بابا ٻنپهرن جي ماني کائي ٿوري دير آرام ڪري پوءِ پڙهڻ شروع ڪندو هو. سو بابا ماني کائي آرام ڪيو ۽ آئون ٻاهر گئلري ۾ ويهي هر ايندڙ ويندڙ کي ڏسڻ لڳس.

سيٺ ٽِيون مل وارن جي ڪار گهر کان ٻاهر بيٺي هئي ڪارو رنگ هو. ڪار مٿان پوش چڙهيو پيو هو. تمام ٿورڙي ٽرئفڪ آهي، ڪا ايڪڙ ٻيڪڙ ڪار يا بس هلي رهي هئي. نہ تہ گهڻو ڪري رُڳا ٽانگا ئي ٽانگا هئا. رستو ان وقت بہ ون وي يعني جيل روڊ تي ٽرئفڪ جيل طرف وڃي رهي هئي. جيڪو نيشنل هاءِ وي تي هو ۽ اتان ٽرئفڪ جيل طرف وڃي رهي هئي جيڪو نيشنل هاءِ تي تي هو ۽ اتان ٽرئفڪ بنگلي جي پنيان پرگڙي هائوس کان ٿيندي شهر طرف اچي رهي هئي. هيرآباد جو علائقو هندو عاملن جي رهائش جو علائقو هو. جيڪو ورهاڱي ڪري عاملن جي هندستان وڃڻ ڪري هاڻ هندستان مان آيل مهاجرن اچي آباد ڪيو هو. سڄي عامل ڪالونيءَ ۾ سنڌين جا ٿورڙي تعداد ۾ گهر هئا. پر سڄي علائقي ۾ اثر رسوخ انهن چند سنڌين جو هو ۽ حيدرآباد شهر جي سڄي سياست بہ سنڌين وٽ هئي. تعداد ۾ تہ مهاجر گهڻا هئا پر اڃان پنهنجي سياسي حيثيت ٺاهي نہ سگهيا هئا. ڇو تہ ورهاڱي کي اڃان مس ٻارهن سال ٿيا هئا گهڻو پوءِ حيدرآباد ۾ پهريون مهاجر ليڊر حافظ مبارڪ ۽ پوءِ نواب مظفر موجوده مسلم ليگي اڳواڻ ۽ حيدرآباد ضلعي حڪومت جو ڊپٽي ڪنوينر نواب راشد جو پيءُ مهاجرن جا ليڊر ٿي سامهون آيا. ڇو تہ اڃان ڪين سنڌين جي حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي ڪارايل ماني هضم ڪانہ ٿي هئي. ورهاڱي وقت سنڌي مسلمان هندستان کان

آيل مهاجرن لاءِ ڪاڏي جون ديگيون پريو اڇيو ريلوي اسٽيشن تي کين کارائيندا هئا. اهو سلسلو ڪيترو وقت سندن هندستان مان اچڻ تائين هلندو رهيو پوءِ جيڪي مهاجرن حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ سنڌين سان ويڙن ڪيا ان جو احوال اڳتي لکندس. هينئر پاڻ حيدرآباد ٿا گهمون.

بالڪونيءَ مان مسلم هاسٽل سڄي نظر اچي رهي آهي. جنهن ۾ آئون چند روزن ۾ وڃي رهندس. سڄي هاسٽل غور سان ٿو ڏسان هاسٽل ۾ چند شاگرد ۽ اسٽاف نظر اچن ٿا. بابا به اچي گئلريءَ ۾ بيٺو مون کي چيائين ته فلم ڏسندين مون چيو ته ها ۽ اسان تيار ٿي پنڌ ئي پنڌ فلم ڏسڻ لاءِ روانا ٿياسين. ايلائٽ سئنيما سيٺ جي بنگلي کان چند منٽن جي پنڌ تي هئي.

مون اڳي بني ۾ ٿيٽر ڏٺا هئا پر فلم ڪڏهن به ڪانه ڏٺي هئي. سو فلم ڏسڻ جو ڏاڍو شوق هو. پاڪستان ۾ 1965ع جي جنگ کان پوءِ هندستاني فلمن تي بندش پئي نه ته اڳ ۾ سڄي ملڪ ۾ عام جام هندستاني فلمون هلنديون هيون. ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن پاڪستاني فلم جو بورڊ به شهر ۾ ڏسڻ ۾ ايندو هو. نه ته گهڻو ڪري هندستاني فلمون سئنيمائن ۾ هلنديون هيون. ٽنگيل بورڊن کان سواءِ جمعي جي ڏينهن سڄي شهر ۾ ٽانگن تي بورڊ هڻي سڄو ڏينهن پيا نئين فلمن جا لائوڊ تي اعلان ڪندا هئا. ته اڄ فلاڻي فلم سئنيما ۾ لڳندي. سئنيمائن ۾ ٽڪيٽ تي به ڏاڍي رش ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن ۾ ٽي چار شو فلم جا ٿيندا هئا. وري ڪڏهن ڪڏهن اسپيشل ليڊيز شو به سئنيمائن ۾ ڏيکاريندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن مشهور هندستاني فلم کي ڏسڻ لاءِ صبح جو سوير ٽڪيٽ لاءِ لائينون لڳي وينديون هيون جيڪي پري پري وڃيو دنگ ڪنديون هيون. سٺ جي ڏهاڪي ۾ جڏهن پاڪستان ۾ هندستاني فلمن تي بندش هئي تڏهن هندستاني فلم مغل اعظم جي ڏسڻ لاءِ هندستان حڪومت پاڪستانين کي پندرهن ڏينهن جي اسپيشل ويزا ڏني ۽ ڪيترائي ماڻهو اها فلم ڏسڻ لاءِ هندستان ويا. جيئن اڄڪلهه ڪرڪيٽ ڏسڻ لاءِ پاڪستان ۽ هندستان جي ماڻهن کي اسپيشل ويزا ملندي آهي ۽ ماڻهو اسپيشل ٽرينن ۾ چڙهي ڪرڪيٽ ڏسڻ هندستان وڃن ٿا.

سئنيما مٿان فلم جا وڏا وڏا بورڊ لڳا پيا هوندا هئا. ٻن ماڻهن جي هٿن ۾ تلوارون جيڪي هڪ ٻي جي سامهون وڙهڻ لاءِ تيار، سندن مُنهن تي ڪاوڙ وارو انداز. ٻن پاسن کان حسين عورتن جا فوٽو هڪ نقاب ۾ ته ٻي نچندي، گهوڙي جو پوئين ٽنگن تي بيٺل فوٽو انهن وڏين تصويرن هيٺان ننڍيون تصويرون وڏن اکرن ۾ لکيل فلم جو نالو ياسمين هو ائڪٽرن جا نالا، هيروئن وجنتي مالا ۽ هيرو سريش، فلم ڊائريڪٽر اي آر ڪاردار ۽ ميوزڪ ڊائريڪٽر اڄڪلهه جي مشهور ميوزڪ ڊائريڪٽر جان نثار اختر جو پيءُ نثار اختر ۽ ٻيا نالا تمام ننڍڙن اکرن ۾ لکيل هئا. چؤطرف ڪاڏي پيتي وارن جا هوڪرا، آئون هن سڄي ميلي کي خاموشي سان ڏسي ۽ ٻڌي رهيو آهيان. هر ماڻهوءَ ۽ هر شيءِ کي غور سان ڏسان ٿو. هي سڀ ڪجهه مون لاءِ بلڪل نئون آهي ۽ فلم ڏسڻ وارن مردن

سان گڏ عورتون بہ آهن. پر گهڻو ڪري بُرقعي ۾ آهن. اسان ٽڪيٽ وٺي مٿي گئلري ۾ وڃي ويناسين، مٿي بہ ڪافي رش آهي. پهريون ڀيرو ڪنهن سئنيما اندر داخل ٿيڻ جو اتفاق ٿيو. هال اندر گهٽن ماڻهن هئڻ ڪري هڪ عجيب بوءِ محسوس ٿي رهي آهي. فلم اڃان شروع ڪانہ ٿي آهي. آئون بابا کان پُڇان ٿو تہ فلم ڪيئن هلندي، پاڻ مون کي هر ڳالهہ مختصر پر سهڻي نموني سمجهائي ٿو. ٿوري ئي وقت ۾ لائيٽون بند ٿين ٿيون پردي تي فلم جو نالو هندي ۽ اردو ۾ لکيل آهي. اڄڪلهہ هندستاني فلمن ۾ فلم جو ٽائيٽل صرف انگريزيءَ ۽ هنديءَ ۾ لکن۔ فلم ڏسڻ وقت دل ۾ عجيب سوال ٿا اُڀرن پر آئون ڪوبہ سوال جواب ڪونہ ٿو ڪريان ۽ چپ چاپ ٿي فلم ڏسندو ٿو رهان. مون کي ان وقت ڏاڍو مزو ٿو اچي. جڏهن فلم ۾ هيروئن هيرو جي ڪڇ ۾ سرو ٿي رکي يا هيرو هيروئن گانا ٿا ڳائين جن ۾ پيار ۽ محبت جا ٻول ۽ وچن آهن. مونکي اڄ بہ اهي گيت ياد آهن. فلم ۾ ڏهہ ٻارهن کن گانا هئا پر آئون انهن مان چئن گيتن جا ٻول توهان کي ٿو ٻڌايان. جان نثار اختر ڪهڙا نہ سنا گيت لکيا هئا.

بے چین نظر بے تاب جگر، یہ دل ہے کسی کا دیوانا۔
کب شام ہو اور شمع جلے، اڑ کر پنچھی پروانا۔
دل ان کو ڈونڈتا ہے، ہم دل کو ڈونڈتے ہیں۔
بھٹکے ہوئے مسافر، منزل کو ڈھونڈتے ہیں۔
ہنس ہنس کے حسینوں سے، نظر چار کیئے جا۔
جو بھی کرے پیار، اسے پیار کیئے جا۔

مطلب تہ فلم ڏسي ڏاڍو مزو آيو پوءِ تہ فلمن جي اهڙي عادت پئي جو ڪڏهن ڪڏهن هڪ ڏينهن ۾ ٽي ٽي فلمون بہ اسڪول يا ڪاليج جي زماني ۾ ڏٺيم ۽ اها فلم ڏسڻ جي عادت مون مان اڃان بہ ڪانہ وئي آهي. اڄ بہ انگريزي فلم ٽرائي ڏٺيم. پر هاڻ فلم سئنيما ۾ نہ پر گهر ۾ ڏسندو آهيان. اڳ ۾ هڪ سئنيما هوندي هئي ۽ هڪ فلم هوندي هئي پر هينئر ڪيبل جي مهربانيءَ سان گهر اندر ۽ هڪ ٽي وي اسڪرين اندر پنجاهہ سئنيمائون ۽ پنجاهہ فلمون توهان چوويهہ ڪلاڪ ويٺا ڏسو ڏهن ڏهن ملڪن جا ماڻهو ٽي وي تي هڪ وقت هڪ ئي اسڪرين تي ڏسو ۽ انهن سان ان وقت سوال جواب ڪريو ۽ بروقت توهان کي جواب ملي ڪيڏي نہ ترقي ڪئي آهي سائنس پنجاهہ سالن ۾، جيڪا گذريل لکن سالن ۾ بہ نہ ٿي هئي. اڳيان تہ الائي جي ڇا ٿيندو. خوش نصيب آهن اهي قومون ۽ ماڻهو جيڪي انهيءَ مان لطف اندوز ٿيندا پر ماڻهو جيڪو سوچي ٿو اهو ٿئي ٿو. هي قدرت جا راز انسان جي سمجهہ کان ٻاهر آهن. هي اسان جو پنهنجي شمسي نظام جنهن کان اسان باخبر آهيون سو ئي انسان کي حيران ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي.

اسان فلم ڏسي واپس سيٽ تِيون مل جي گهر پيا وڃون، پر منهنجي دماغ ۾ رڳو فلم ئي فلم سمائي پئي آهي. فلم ٺهڻ جو بہ هڪ وڏو داستان آهي. ڪو دؤر هو جو صرف خاموش فلمون ٺهنديون هيون پوءِ آواز بہ فلم ۾ شامل ٿيو پوءِ رنگين فلمن جو دؤر آيو. هاڻ تہ ٽيڪنالاجيءَ جي زور تي سواءِ ڪنهن وڏي پورهئي جي، پئسي ڪمپيوٽر ۽ ٽيڪنڪ سان گهر ويٺي اسٽوڊيو ۾ سڄي فلم ٿوري وقت ۾ تيار ٿيو وڃي. اڳي اهو بہ زمانو هو جو جڳ مشهور ڪلوپٽرا فلم ٺاهڻ وقت فلم جي هيروئن ايلزبيٿ ٽيلز ڪي فلم ۾ نيچرلٽي پيدا ڪرڻ لاءِ ايلزبيٿ ٽيلر ڪي هڪ سال لاءِ ڪنهن محل ۾ راڻي ڪلوپٽرا وانگر ئي رهايو ويو. جيئن فلم ۾ سندس ڪردار اصلي ۽ حقيقي روپ ۾ نظر اچي.

مون آمريڪا جو مشهور يونيورسل اسٽوڊيو گهمي ڏٺو آهي. جت بيشمار فلمون ٺهن، انهيءَ ڪان سواءِ مون هالي ووڊ بہ سڄو گهمي ڏٺو جنهن جو ذڪر مون پنهنجي سفرنامن ۾ ڪيو آهي.

اڄڪلهہ تہ هالي ووڊ جي فلمن سان گڏوگڏ هندستاني فلمن جو بہ وڏو چرچو آهي. جيڪي هاڻ گهٽو ڪري سڄي دنيا ۾ ڏيکاريون وڃن. هندستاني ائڪٽرن جا مجسما، توهان ڪي هاڻ لنڊن جي مادام تساد ميوزم ۾ بہ نظر ايندا. انهن ۾ اميتاب بچن، ايشوريا راءِ، شاهہ رخ خان ۽ سلمان خان شامل آهن. هندستاني فلمن ۾ مرد ائڪٽرن ۾ دليپ ڪمار، راجڪپور، گُرودت اميتاب بچن ۽ شاهہ رخ خان وڏو نالو ماڻيو. وري عورت اداڪارائن ۾ مينا ڪماري، نرگس، وجنتي مالا، ريکا، ماڌوري ۽ ايشوريا راءِ وڏي شهرت ماڻي، هندستاني فلمون وي سي آر، وي سي پي، سي ڊي ۽ ڪيبل ذريعي ٻني ڪان نيويارڪ تائين شهرت جي بلندين تي پهچي ويون آهن. ان ڪري ٻهراڙين جي هوٽلن ۾ پوليس وارن جو هڪ نئون ڏنڊو شروع ٿي ويو.

هندستان جون آرٽ فلمون تہ ڏاڍيون لاجواب آهن جنهن جو شيخ اياز بہ پنهنجي لکڻين ۾ ذڪر ڪيو آهي. آرٽ مووين ۾ پرهار، اجازت، زبيده، ناچي ميوري، مرچ مصالحا ۽ درو ڪال لاجواب فلمون هيون. هندستان ۾ بہ اڄڪلهہ آرٽ فلمون گهٽ پيون ٺهن ۽ ڪمرشل فلمن ۾ بہ ساحر

لڌيانوي جي اھڙن سٽن شعرن:

میں پل دو پل کا شاعر ہوں،
پل دو پل میری کہانی ہے۔

جي جاءِ تي اڄڪلھ ھي ٻي سرا گانا پيا ڳائين.

تُم تُم تُم تارا
چلتے ہے نو سو دو گیارہ

ھندستاني فلم انڊسٽري تہ پنھنجي جاءِ تي پر انگريزي فلمن جي ڳالھ ئي ٻي آھي، ڇا تہ ٿو پيسو خرچ ٿئي ۽ ڇا تہ ٿيون فلمون پئسو ڪمائين. ان دولت وسيلي آمريڪي فلمن جا ائڪٽر آمريڪا جا صدر ۽ رياستن جا گورنر ٿي ويا. انھن ۾ آمريڪي صدر ريگن ۽ آرنلڊ شيوازنگر قابل ذڪر آھن. آئون جڏھن آمريڪا ويس تہ مون کي شوق ٿيو تہ مائيڪل جيڪسن ۽ مئڊونا سان ملان. اھا ڳالھ مون اسان جي ميزبان نظام الدين جتوئي سان ڪئي. جنھن چيو تہ سائين آئون آمريڪا ۾ ڪيترن سالن کان رھيو پيو آھيان پر ساڻن ملڻ تہ ٺھيو پر ڪين ڏسي بہ ڪونہ سگھيو آھيان. سو توھان ڪيئن ٿا ٿوري وقت ۾ ساڻن ملي سگھو. آئون پاڪستان ۽ ھندستان ۾ ڪافي فلم ائڪٽرن سان ائيرپورٽ تي نوڪريءَ دوران ۽ ھندستان ۾ سنڌي فلمسازن سان ملي چڪو آھيان، پر مون ھالي ووڊ جو ڪوبہ مشھور ائڪٽر ڪونہ ڏٺو ھو. محمد علي ڪلي کي مون ھانگ ڪانگ ائيرپورٽ تي ڏٺو ھو سندس زندگيءَ تي ڪنئين فلمون ٺھي چڪيون آھن ۽ ڪيس صديءَ جو وڏي ۾ وڏو رانديگر جو اعزاز بہ ملي چڪو آھي. پر پاڻ رانديگر آھي، نہ ائڪٽر.

سيٺ ٽيون مل جي بنگلي تي پھچي ماني کائي واندا ٿياسين تہ مٿي ماڙيءَ تي سيٺ ٽِيون مل بہ آيو بابا سائين سان ڏاڍي حُب ۽ اُڪير سان مليو. ڪافي وقت مون کان خبرون چارون پڇندو رھيو پاڻ مون کي خرچي بہ ڏنائين. پوءِ آئون سمھي پيس پر بابا ۽ پاڻ ڪچھري ڪندا رھيا.

صبح جو سوير اُٿي ھاسٽل وياسين جت ھاسٽل پراڪٽر کي بابا ٻڌايو تہ اسان ھاسٽل سپرنٽينڊنٽ سان داخلا جي ڳالھ ڪئي آھي ۽ پاڻ اسان کي توھان سان ملڻ لاءِ چيو اٿس. پاڻ اسان کان پڇيائين تہ توھان جي اسڪول ۾ داخلا ٿي وئي آھي. بابا کيس ٻڌايو تہ ھا، ۽ پوءِ پاڻ رجسٽر ۾ منھنجو نالو لکي بابا کي فيءَ لاءِ چيائين، جيڪا ان وقت پنجويھ روپيا ھئي جنھن ۾ رھائش، تي وقت ماني ۽ ڌوبيءَ جي سھولت ھئي. ان کان سواءِ ڪابہ ائڊوانس يا سيڪيورٽي وغيره ڪونہ ورتائون. بابا کيس پنجويھ روپيا ڏنا جنھنجي بروقت رسيد ڪيڏي ڏنائون ۽ اسان کي چيائين تہ ٽيبل ڪرسي چوڪري کي ملندي، ڪٽون ھاسٽل ۾ اسان شاگردن کي اڳئي ڏيئي چڪا آھيون تنھن ڪري ڪٽ توھان کي ونڻي پوندي. باقي ھنڌ بسترو تہ توھان ڳوٺان آندو ھوندو. پراڪٽر بابا

کي اهو بہ چيو تہ هاسٽل اڃ ڪان ۾ اسڪول سپاٽي ڪان شروع ٿيندو. هاسٽل ٻاهران ڪتابن جي دُڪان تان ڇوڪري کي ڪتاب ۽ ٻيو ضروري سامان وٺي ڏيو. 2007ع ۾ 2009ع ۾ ائين وري مون پنهنجي پٽن کي انگلينڊ جي (Warwick) وارڪ ۾ سينٽ اينڊريور بزنس اسڪولس ۾ داخلا ڪرائي پوءِ اهڙوئي سامان ۽ ڪتاب وٺي ڏنا.

بابا مون کي ان وقت ڪتابن جي دُڪان تي وٺي آيو. جيڪو پرگڙي روڊ تي هو. دُڪان جو نالو فتح برادرس هو. جيڪو دُڪان شايد اڃان موجود آهي. اهو ڪتابن جو دڪان سنڌين جو هو جنهن دڪان تان پوءِ اڪثر ڪتاب پين، مس وٺندا رهندا هئاسين.

دُڪان سامهون ايراني هوٽل هئي جنهن تہ پوءِ نَوَ سال چانهہ پيئندا رهندا هئاسين. آئون هاسٽل ۾ اسڪول ۾ مئي انونجاهہ ۾ داخل ٿيو هوس. ۾ 1967ع ۾ بي اي جو امتحان ڏيئي هاسٽل ڇڏي هليو ويو هوس. پهرئين هاسٽل ۾ صرف اسڪول جا ٻار رهندا هئا. ڪاليج نهڻ ڪان پوءِ هت ڪاليج جا شاگرد بہ رهڻ لڳا.

بابا مون کي ڪتاب ۽ ٻيو ضروري سامان وٺي ڏنو پاڻ مون کي هاسٽل جي ڪمري ۾ ڇڏي ٿيون مل جي گهر هليو ويو ۽ پاڻ مون کي چيائين تہ دل لڳائي پڙهہ. آئون بہ تنهنجي عمر ۾ ڪراچيءَ ۾ پڙهڻ ويو هوس، ۽ هاسٽل ۾ رهيس. بابا مون ڪان موڪلائي هليو ويو ۽ پاڻ مون کي چيائين تہ آئون پندرهن ڏينهن ڪان پوءِ ايندس ۽ گرمين جي ويڪيشن تي توکي ڳوٺ وٺي هلندس. بابا مون ڪان موڪلائي هليو ويو. منهنجو زندگيءَ ۾ اڪيلو رهڻ جو هي پهريون تجربو هو. پر مون کي اڪيلي رهڻ جو ڪوبہ احساس ڪونہ ٿيو. شايد حيدرآباد شهر جي شوق ۽ نئين ماحول ۾ مون ۾ وڌيڪ اعتماد ۽ تجسس پيدا ٿيو. هڪ جيڏن هاسٽل جي ٻارن سان آئون گهڻو دير ڪان پوءِ رلي ملي ويس هاسٽل جي چؤگرد وڏي ديوار ڏنل هئي. جنهن اندر بہ وڏا ڊبل اسٽوري هاسٽل بلاڪ بہ ڊائيننگ هال، هاسٽل بلاڪن جي پويان ليٽرين ۽ وهنجڻ خانا، ڏوبين ۽ ملازمن لاءِ ڪوارٽر ۽ هڪ تمام وڏو رڌڻو هو. وڏو بنگلو هاسٽل سپرنٽينڊنٽ لاءِ ۽ هڪ ننڍو ڪوارٽر هاسٽل پراڪٽر لاءِ هو. وڏي جامع مسجد جنهن ۾ باقاعدگيءَ سان شاگرد پنج وقت نماز ۽ شام جو قرآن شريف پڙهندا هئا. مسجد شريف ۾ باقاعدگي سان شاگردن جي حاضري ورتي ويندي هئي. نالي پڪارڻ ڪان پوءِ جواب ۾ هر شاگرد لبيڪ چوندو هو. اهو حاضري رجسٽر هر روز ڊائيننگ هال ۾ ويندو هو. جيڪو نماز ڪان غيرحاضر هوندو هو تنهن کي هڪ ويلو ماني ڪانہ ملندي هئي. هاسٽل جي باني مرحوم نورمحمد جي قبر مسجد ٻاهرن ننڍڙي چوديواري ۾ نهيل هوندي هئي. جنهن کي ايندي ويندي شاگرد ٻُڪ ڪٽي دعا ڪندا هئا. انهن سيني عمارتن جي چؤگرد وڏو ڪوٽ ۽ ڪوٽ کي لوهي دروازو جنهن تي چوويهہ ڪلاڪ پناڻ چوڪيدار ڏنڊو ڪڙيو وينا هوندا هئا.

مون پنهنجي ڪمري ۾ ڪپڙا ڪبٽ ۾ رکي ڪتاب ٽيبل تي رکيا. کٽ تي هنڌ وڇائي ليٽي

پيس تہ وچئين جي نماز جو گھنڊ وڳو هاسٽل ۾ اڳ رهندڙ شاگردن ٻڌايو تہ نماز جو گھنڊ وڄي چڪو آهي. هلو تہ نماز تي هلون. فجر جي نماز تي مسجد جو پيش امام سيني شاگردن کي ننڊ مان جاڳائيندو هو. پهرئين مون سان ڪمري ۾ ڪير رهندو هو اهو مون کي ياد ڪونهي. پر پوءِ رجب ميمڻ (وائيس چانسلر زرعي يونيورسٽي ٽنڊوڄام) عبدالحميد هاليپوٽو محمد افضل راجپوت، مرحوم نجم الدين ميمڻ (چيئرمين دڙو ٽائون ڪاميٽي) مراد جوڻيجو ۽ ٻيا بہ ڪنئين دوست، ڪيترن جانالا لکجن جيڪي مون سان گڏ هاسٽل ۾ رهيا. وچيئن جي نماز پڙهي، مسجد ۽ ڊائننگ هال وچ ۾ پارڪ ۾ ويهي رهياسين. ڪي شاگرد اڪيلائي اڪيلا تہ ڪي وري هڪ ٻئي سان گڏ حال احوال ونڊڻ ۾ لڳي ويا. مثلا: توهان جو نالو توهان جي پيءُ جو نالو ڇا ڪندا آهيو ڪٿان آيا آهيو. هاسٽل ۾ سڄي سنڌ جا شاگرد رهندا هئا. جيڪب آباد جا ڪوسا، لاڙڪاڻي جا جلباڻي، سانگھڙ جا مَري، ڪراچيءَ جا سيد، دادوءَ جا ڀڳيا، ٺٽي جا سيد، ميمڻ ۽ پليجا، بدين جا ساريجا، حيدرآباد، ميرپورخاص ۽ نوابشاهہ جا شاگرد زياده هئا. ڇو تہ اهي ضلعا حيدرآباد کي نزديڪ هئا. وچئين کان پوءِ وري سانجهي ٻانگ ملي ۽ اسان سانجهي نماز پڙهڻ لاءِ وڃي مسجد پيڙا ٿياسين. نماز پڙهي هاسٽل تي آياسين ۽ اچي پڙهائي کي شروع ٿياسين. هاسٽل ۾ هر روز جو پروگرام ۽ دستور هوندو هو تہ صبح سوير تيار ٿي ناشتو ڪري اچي ڊائننگ هال ٻاهران بيهبو هو ۽ لائين ڪري مانيٽر جي نگرانيءَ ۾ اسڪول وڃبو هو. اسڪول ختم ٿيڻ کان پوءِ واپس هاسٽل وڃبو هو. لنچ ڪائي ٿورو آرام ڪري راند جي ميدان ۾ اچبو هو. جت ڪرڪيٽ، والي بال ۽ فٽ بال رانديون ڪيڏبيون هيون. جنهن لاءِ وسيع ميدان هوندو هو. راند کان پوءِ نماز، ماني ۽ پڙهائي وڃي رات جا ڏهہ ٿيندا هئا. آخر ۾ لائيٽ آف ٿيڻ جو بيل وڄندو هو ۽ سڀ شاگرد وڃي پنهنجن ڪمرن تي آرامي ٿيندا هئا. هاسٽل سپرينٽنڊنٽ کي، جي شڪ پيو تہ ڪو شاگرد هاسٽل مان غيرحاضر آهي ۽ لڪي فلم ڏسڻ ويو آهي، تہ رات جو هڪ ٻجي تائين هو ان شاگرد جي انتظار ۾ وينو رهندو هو. جيسين وڃي اهو شاگرد هاسٽل پهچي. اهو شاگرد گيٽ کان آيو يا پٽ ٽپي پر بچي ڪونہ سگھندو هو. ڪيس هاسٽل سپرنٽنڊنٽ سزا ڏئي يا ٻڌائي پوءِ وڃي بنگلي تي آرامي ٿيندو هو. اهو دستور گھڻو وقت هليو. مسلم هاسٽل ۾ ڇوڪرن لاءِ ايڏي تہ سختي هوندي هئي جيڪا اڄڪلهہ ڇوڪرين جي هاسٽلن ۾ بہ ڪانهي. رات جي ماني جو گھنڊ وڳو تہ مانيٽر ٻٽن ڇوڪرن کي سڏيو جن پنهنجن پنهنجن سيٽن تان اُٿي وڏيل ماني ڪٽي اچي ڇوڪرن اڳيان رکي، پوءِ پاڻ ماني کاڌائون. هاسٽل لاءِ هڪ بورچي ۽ سندس مدد لاءِ بہ ٽي ٻيا پگھاردار هوندا هئا. بورچيءَ جو نالو سونهارو هو جيڪو آخر تائين هاسٽل جو بورچي هو. پاڻ پنجابي هو. باقي ٻيو سندس سڄو اسٽاف سنڌي هو. رات جي مانيءَ ۾ دال چانور ڏنائون جنهن جو ذائقو مون کي اڃان تائين ڪونہ ٿو وسري. ڪاڏي ۾ نيرن تي اُڦراٽو ۽ چانهہ، منجهند جو گوشت جو ٻوڙ ۽ ماني ۽ رات جو دال ۽ چانور ملندا هئا. پوءِ جڏهن فرسٽ ايئر ۾

آياسين تہ بہ ميسون ٿي ويون. هڪ ڪاليج شاگردن لاءِ ۽ ٻي اسڪول شاگردن لاءِ. ڪاليج شاگردن جي ميس جي في ڪجھہ وڌيڪ هئي. انهيءَ ڪي فرسٽ ڪلاس ميس سڏيندا هئا. ڪاليج ۾ داخلا ڪان پوءِ مون ان ميس ۾ ماني کائڻ شروع ڪئي. اسان جي اسڪول جو پهريون مانيٽر شفيق ڪوسو هو جيڪو پوءِ حيدرآباد ڊويزن جو ڪمشنر ٿيو. اهي پاڻ ۾ چار جيڪب آباد جا پائر ۽ سؤٽ هوندا هئا. جن مان بہ دريا خان ڪوسي جا پٽ هوندا هئا جن جا نالا فدا حسين ۽ ميرحسين هوندا هئا. باقي نثار احمد ۽ شفيق احمد شايد سندن سؤٽ هئا. نثار ڪافي ٿلهو هوندو هو. اسان رات جي ماني کائي وچي ڪمرن تي آرامي ٿياسين. زندگيءَ ۾ پهريون پيرو گهر ڪان اڪيلو اڪيلو رهڻ جو اتفاق ٿيو. پر خاص اڪيلائي محسوس ڪانہ ٿي. ننڊ اچڻ ۾ مون کي دير ئي ڪانہ لڳي. مسلم هاسٽل ۽ نورمحمد هاءِ اسڪول مرحوم نورمحمد جي ڪوشش جو نيتجو هو. مرحوم نورمحمد جڏهن علي ڳڙهہ مان پڙهي اچي حيدرآباد ۾ وڪالت شروع ڪئي تڏهن ان حيدرآباد ۾ مسلمانن لاءِ هڪ جدا اسڪول ۽ هاسٽل جي ضرورت محسوس ڪئي اُن لاءِ پاڻ پهرئين مسلم ايڊيوڪيشنل سوسائٽي قائم ڪيائين. جنهن پهرئين 1930ع ۾ صرف مسلم هاسٽل جو بنياد وڌو ۽ پوءِ حيدرآباد هاءِ اسڪول جي شروعات ڪئي. جنهن جو نالو سندس وفات ڪان پوءِ نورمحمد هاءِ اسڪول رکيو ويو. سندس ارادو هن اداري کي يونيورسٽي بنائڻ جو هو. پر پاڻ جلد وفات ڪري ويو. سندس وفات ڪان پوءِ ڪنئين هيڊماستر آيا پر جڏهن سائين الھ بخش نظاماڻي هاءِ اسڪول جو هيڊماسٽر ۽ مسلم ايڊيوڪيشن سوسائٽي جو سيڪريٽري مقرر ٿيو تہ پاڻ هن اداري ۾ وري نئون روح ڦوڪيو ۽ هن اداري کي وڏي ترقي وٺرائي، جنهن جو احوال اڳيان ايندو.

اسان صبح سوير تيار ٿي ناشتو ڪري ڪتاب هٿن ۾ جهلي ڊائيننگ هال ٻاهران اچي بيناسين. ٿوريءَ دير ۾ هاسٽل مانيٽر اسان سڀني شاگردن کي قطار ۾ ڪري اسڪول ڏانهن هلڻ لڳو. هاسٽل ۽ اسڪول وچ ۾ سول اسپتال ۽ ميڊيڪل اسڪول هوندو هو جيڪو پوءِ ميڊيڪل ڪاليج ٿيو ۽ ڄامشوري شفٽ ٿي ويو. جيڪا هاڻ ميڊيڪل يونيورسٽي (L.U.M.H.S) نالي سان آهي. اسان جو اسڪول جيل روڊ واري پاسي ڪان نہ پر اسپتال جي الهندي طرف ڪان، جت هاڻ اسپتال جي او پي ڊي آهي، اهو سڄو علائقو آباد ٿي ويو آهي. پر ان وقت اهو سڄو علائقو خالي ميدان ۽ سُنسان لڳو پيو هوندو هو. نورمحمد هاءِ اسڪول جي الهندي طرف جت اڄڪلھ لبرٽي مارڪيٽ ۽ فليٽ آهن. اُت هڪ وڏو پراڻو بنگلو هوندو هو. اسان هاسٽل ڪان اسڪول پهتاسين، جت پهرئين اسيمبلي ٿي، جنهن ۾ قرآن شريف جي تلاوت ۽ ترجمو ٿيو پوءِ قومي ترانو ڳائي، پنهنجي پنهنجي ڪلاسن ۾ داخل ٿياسين. اسان جي چوٿين ڪلاس جو ڪلاس ٽيچر سائين غلام حسين ٻالادي هو جيڪو استاد گهٽ پوليس وارو زياده لڳندو هو. سڀني ڇوڪرن ڪان نالو پيءُ جو نالو ۽ ذات پُڇي پوءِ نصاب جي باري ۾ سوال ڪيائين ۽ پوءِ شاگردن جي ذهانت جي بنياد تي شاگردن کي اڳيان پٺيان ڪري

ويهاريائين. وچيئن بئنچن تي وينل شاگردن کي ڳئو ماتا ۽ بلڪل آخري بئنچن تي وينل شاگردن کي گئو شالا ڪري سڏيندو هو. اهو سندس تڪيو ڪلام آخر تائين قائم رهيو. جيسين وجي اسان امتحان پاس ڪري ٻي ڪلاس ۾ پهتاسين. پاڻ بدن ۾ پريل هوندو هو ۽ ڪلاس ۾ گهڻو ڪري فل سوٽ پائي ايندو هو. هميشه حاضري رجسٽر سان گڏ ٽيبل تي رول رکيو هوندو هيس. ٻني ۾ سواءِ انگريزي جي سبجيڪٽ جي ٻيا سڀ سبجيڪٽ هڪ ئي استاد پڙهائيندو هو. پر هت هر سبجيڪٽ جدا جدا استاد پڙهائيندو هو. ڪلاس ٽيچر رڳو اضافي حاضري وٺندو هو ۽ اسڪول مان موڪل به ان استاد کان وٺڻي پوندي هئي. اسڪول ۾ ان وقت ٻيا هيٺيان استاد هوندا هئا.

1ـ سائين الهه بخش نظاماڻي هيڊماستر

2ـ سائين غلام حسين سومرو هيڊماستر

3ـ سائين ڌرمداس ورياڻي مئٽرڪ جو ڪلاس ٽيچر

4ـ سائين غلام حسين بالادي چوٿين جو ڪلاس ٽيچر

5ـ سائين محمد حسن بوزدار

6ـ سائين محمد علي شيخ سنڌيءَ جو استاد

7ـ سائين غلام محمد پنهور هسٽريءَ جو استاد

8ـ سائين سليم الدين جاگرافيءَ جو استاد

9ـ سائين K.A.N آئر سائنس جو استاد

10ـ سائين فيروز شاهي عربي ۽ پارسيءَ جو استاد

11ـ سائين ڏٽي بخش ساند جنرل مئٿس جو استاد

12ـ سائين احمد شاهه سنڌيءَ جو استاد

13ـ سائين الهڏنو

14ـ سائين ضياءُالدين انگريزيءَ جو استاد

15ـ سائين محمد جمن ٽالپر

نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ پهرين صرف مسلمان شاگرد پڙهندا هئا. پر ورهاڱي کان پوءِ صورتحال تبديل ٿي وئي ۽ ٻهراڙيءَ جا هندو مسلمان سڀ شاگرد هت پڙهڻ ۽ رهڻ لڳا. ان وقت شهرن ۾ ٻهراڙيءَ جي زميندارن، ٺيڪيدارن ۽ واپاري طبقي جا ايڪڙ ٻيڪڙ گهر هوندا هئا. تنهن ڪري وڏي تعداد ۾ ٻهراڙيءَ جا شاگرد هاسٽل ۾ رهندا هئا. اهي ٻار جيڪي پنهنجي گهرن ۾ رهندا هئا ۽ اسڪول مان واپس هاسٽل نه پر گهر هليا ويندا هئا، هاسٽل جي ٻارن جي هنن سان گهٽ اُٿ ويهه هوندي هئي. پر حفيظ شاهه ۽ پرڪاش سان منهنجو سنو واسطو هو. اسڪول جي ٻاهران رسيس ۾ ڪچورين، چٽن، پڪوڙن، بن ڪباب، شربت، آئسڪريم، ڪلفي ۽ گول ڳنڍين وارا هوڪرا ڏيندا

رهندا هئا. سڀ شاگرد رسيس ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ ضرور خريد ڪندا هئا. جڏهن تہ اهو رواج ٻني اسڪول ۾ ڪونہ هو. ٻني بازار مان آئسڪريم ۽ گول ڳنڍي ڪان سواءِ ٻيون سڀ شيون ملنديون هيون. جيڪي محمد رحيم خاصخيلي ۽ محمد سومرو ٺاهيندا هئا. سندن پڪوڙن ۽ ڪُرملين جو سواد اڃان ڪونہ ٿو وسري. آئون اڄ بہ ڪڏهن ڪڏهن محمد رحيم خاصخيلي جي پٽ مرتضيٰ کان پڪوڙا، سموسہ ۽ ڪُرمليا ٺهرائيندو آهيان. بن ڪباب کي اڄڪلهہ برگر جو نالو ڏئي وڏي شان ۾ مان وارو رتبو ڏئي ڇڏيو آهي. جيڪي آمريڪن ڪمپنيون مڪڊونلڊ، مسٽربرگر، ڊنڪن ڊونلڊ وارا سڄي دنيا ۾ وڪرو ڪن ۽ ماڻهو انهن جي دڪانن تي وڏي چاهہ سان وڃي اهي بن ڪباب برگر جي معتبر نالي ۾ کائين ۽ ڪارن ۾ وڃي ويٺي ٻڌرائي وڃي پنهنجن ٻارن کي ڪارائين. انهن ڪمپنين کان اڳ بہ پاڻ وٽ بن جي اندر ڪباب يا ڪچوري وجهي کائبو هو ۽ جنهن کي بن ڪباب چئبو هو. جيڪي سئنيمائن ۽ اسڪولن اڳيان وڪرو ٿيندا هئا. پر هاڻ تہ برگر ۽ سئنڊوچ جي نالي پوڻ ڪري وڏي شان ۽ مان وارو کاڌو ٿي پيو آهي. رسيس دوران ڦيرين اهي گاڏن وارا اسڪول ٻاهران دروازي تي ويهندا هئا. پر پوءِ جيئن جيئن سندن تعداد وڌندو ويو تہ کين گيٽ کان ٻاهر ويهڻ لاءِ چيائون ۽ پوءِ ٻاهر ئي ويهندا هئا. اسان بہ پوءِ دروازي کان ٻاهر نڪري وڃي انهن کان ڪانہ ڪا کاڌي جي شيءِ خريد ڪندا هئاسين. مهينن ۽ سالن پڄاڻا تہ اسان انهن جي نالن کان بہ واقف ٿي وياسين ۽ هو بہ ڪن ڪن شاگردن کي سڃاڻي ويا هئا. دروازي کان ٿورو پريرو ڪيفي شيزان نالي هڪ صاف سُٿري ايرانين جي هوٽل هوندي هئي. پوءِ اُت بہ وڃي ڪي ڪي سرنديءَ پڄنديءَ وارن جا ٻار ويهندا هئا. آئون ۽ مرحوم سيد محمد حفيظ شاهہ (سيد پور وارو جيڪو سيد ذوالفقار شاهہ جو والد هو) بہ وڃي اُن ايراني هوٽل تي آئسڪريم ۽ سوڍا ڏاڍي شوق سان پيئندا هئاسين. اسان اسڪول مان موڪل کان پوءِ واپس هاسٽل آياسين، ماني کائي نماز پڙهي وڃي ڪمري تي آرامي ٿياسين. اُن زماني ۾ جيتوڻيڪ ون يونٽ چئني صوبن تي مڙهجي چڪو هو. پر تڏهن بہ اڃان اسڪول ۽ ڪاليجن جي شاگردن ۾ سياسي بيداري ڪانہ پيدا ٿي هئي. ٻهراڙيءَ مان شهرن ۾ سنڌي شاگرد اڃان ايڏي وڏي تعداد ۾ پڙهڻ لاءِ ڪونہ آيا هئا ۽ سياسي دؤر پوءِ ايوب جي آخري ڏينهن ۾ شروع ٿيو. جنهن وقت سنڌي شاگرد شهر جي تعليمي ادارن ۾ وڏي تعداد ۾ اچي چُڪا هئا. تنهن کان پوءِ چار مارچ جهڙن واقعن سڄي سنڌ کي لوڏي ڇڏيو. نيٺ حاڪمن کي ون يونٽ ٽوڙڻو پيو. 1958ع جي اوائل ۾ سنڌ بلڪل سانت هئي، ون يونٽ نهڻ وقت ڪراچيءَ جي چند سنڌي شاگردن ۽ چند سنڌي ليڊرن جن جو سرواڻ سائين جي ايم سيد هو سنڌي قوم کي گهٽو ئي پڪاريو پر عوامي سطح تي ڪابہ چرپر اُڀري مٿي ڪانہ وڌي. سائين جي ايم سيد مغربي پاڪستان اسيمبلي ۾ ون يونٽ ٽوڙائڻ وارو بل اسيمبليءَ ۾ پاس ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. پر جنرل ايوب مارشل لا هڻي سياست ۽ سياستدانن کي گهٽي عرصي تائين قيد ۾ بند ڪري فوج جي زور تي پاڻ

حاڪم ٿي ويهي رهيو ۽ جيسين وچي ڪيس دل جو دورو پيو ۽ اڌ رنگ ٿيو ته وري ٻيو جنرل يحيٰ خان اچي حاڪم ٿي ويهي رهيو. اهو سلسلو اڃا تائين جاري آهي. اهو سڄو احوال ڪيترن ئي ڪتابن ۾ ڇپيو آهي. قدرت الله شهاب، شهاب نامہ جنرل ايوب فرينڊس ناٽ ماسٽرس (Friends not Mastres) اصغر خان جنرلس اِن پالٽڪس نالي پنهنجي ڪتاب ۾ تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي.

ٻن ٽن هفتن جي پڙهائي کان پوءِ اسڪول ۾ گرمين جون موڪلون شروع ٿيون ۽ آئون بابا سان گڏ واپس ٻني هليو ويس. حيدرآباد کان واپس ٻني ايندي هينئر اسان جهرڪن کان نہ پر ڏاڏوري پتڻ کان آياسين. صبح سوير گورنمينٽ بس ۾ ڳوٺ لاءِ روانا ٿياسين. بس اسان کي جهرڪن کان ست اٺ ميل اڳيان ڏاڏوري بس اسٽاف کان هڪ ڪلوميٽر اوريان آٽي لاٿو. نيشنل هاءِ وي کان سنڌو درياءَ تائين تقريباً هڪ ميل پنڌ ٿيندو. حيدرآباد کان ڏاڏوري پتڻ تائين سڄو جابلو علائقو آهي ۽ ڏاڏوري پتڻ پڻ ننڍين ننڍين خوبصورت ٽڪرين جي وچ ۾ آهي. انهن ٽڪرين جي هيٺان درياءَ پنهنجو رُخ بدلائي پوءِ اولهہ طرف ڏانهن وهڻ شروع ڪري ٿو. انهيءَ سندس رُخ بدلائڻ ڪري درياءَ جو وهڪرو ڏاڍو خوبصورت ٿو لڳي. اهڙو سندس انداز سڄي وهڪري ۾ صرف چند جڳهين تي آهي. سيوهڻ کان ڏاڏوري پتڻ تائين درياءَ اهڙو موڙ وري ملاڪاتيار وٽ ڪري ٿو نہ تہ سڌو ئي سڌو وهندو اچي. پر ملاڪاتيار واري موڙ وٽ درياءَ کي ٻنهي پاسن کان خوبصورت ٽڪريون ڪونہ آهن. ڏاڏوريءَ وٽ انهن ٽڪرين مٿان سنڌو سڌو وهندي ڏسڻ ۾ سندس سونهن هڪ جادوئي اثر ٿي ڪري، اُن کان اڳتي سمنڊ جي ڇوڙ تائين درياءَ سان ڪٽ بہ جبل ڪونہ ٿو ملي. سپر هاءِ وي ٺهڻ کان اڳ جڏهن صرف نيشنل هاءِ وي هوندو هو تڏهن انهيءَ جڳهہ تي ڪراچيءَ جي سرمائيدارن پنجاهہ جي ڏهاڪي ۾ پنهنجا خوبصورت بنگلا ٺهرائڻ شروع ڪيا. جنهن ۾ باواني سيٺين جو بنگلو اڃان بہ ٺهيو پيو آهي. پر ڏاڍي خراب حالت اٿس، سپر هاءِ وي ٺهڻ ۽ سنڌ ۾ امن امان جي صورتحال خراب هئڻ ڪري پوءِ اها صورتحال تبديل ٿي وئي. هاڻ اهڙا فارم هائوس توهان کي سَوَن جي تعداد ۾ سپر هاءِ وي تي نظر ايندا. ڏاڏوري واري علائقي جي صورتحال ويتر اڳوڻي کان بہ خراب آهي. اُتي هڪ بلوچ جو خوبصورت باغ آهي ان باغ جي مالڪ کي بہ ڌاڙيل اغوا ڪري ويا هئا. اُتان هاڻ ٻني جي ماڻهن جي اچ وڃ بہ ختم ٿي چڪي آهي، جي امن امان جي صورتحال ائين خراب نہ ٿئي ها تہ اهو علائقو وڏي پئماني تي ترقي ڪري ها. چو تہ ٺٽي ۾ جڏهن ابڙو ڊپٽي ڪمشنر هو تڏهن بہ حڪومت سونڊن وٽ هڪ تمام وڏو پبلڪ اسڪول ٺاهڻ جو پلان ڪيو هو پر اهو بہ امن امان جي صورتحال جي نذر ٿي ويو. ڏاڏاوري وٽ اهي جبل تہ مٿاڻ تي هوندا هئا. جڏهن اُنهن جبلن تي ويهي ٻني ڏانهن نظر ڪبي هئي تہ ٻني جا سڀ وڏا وڻ صاف نظر ايندا هئا. بابا سائين مون کي وڻن وٽان ڏانهن اشارو ڪري ٻڌائيندو هو تہ هي وڏو نم پنهنجي اوطاق وارو آهي هي ٻہر ٽڪاڻي جو آهي، هي آمري پاڻين جي آهي، هي وڏا گهڻي تعداد وارا وڻ ٻني بنگلي وارا آهن. هماليہ جي چوٽيءَ مان

شينهن جي وات مان نڪرندڙ هي درياءَ جنهن کي اُتي جا لداخي شير درياءَ چوندا آهن, ساوڻ ۾ هت به شينهن جيان گجگوڙ ڪري وهندو هو. منجهس هلندڙ وڏيون وڏيون ٻيڙيون ڪاغذن جي ٻيڙين جيان لڳنديون هيون. ننڍي هوندي جا ڏٺل هي حسين نظارا اڄ به جڏهن ياد ٿا پون ته يادگيريون سمنڊ جيان شرير ۾ چوليون ٿيون هڻن هن علائقي جو پٿر پڻ تمام قيمتي آهي اهو ٺٽي جي مشهور مغل بادشاهي مسجد ۾ به استعمال ٿيل آهي. وڏا وڏا ٺيڪيدار ڪراچي ۾ ٺيڪيداري ڪمن ۽ پنهنجن گهرن ۾ استعمال لاءِ هي پٿر ڪٽي وڃي مشين ۾ گهڙي ٺاهي پوءِ عمارتن ۾ استعمال ڪندا آهن. مون به بابا سائينءَ جي قبر جو پٿر ڏاڏوري مان ٺهرائي پوءِ اچي قبر تي رکيو. هت تازو ڏاڏوري جبلن تي برسات پئي آهي ۽ مالوند ماڻهو مال چاري رهيا آهن, جنهن ۾ ڳئون, ٻڪرين ۽ رڍن جو وڏو تعداد نظر اچي رهيو آهي. جبل جا مالوند ماڻهو مينهون ڪونه پالين, چو ته ماهي مال کي پاڻي جام گهرجي ۽ جبل ۾ پاڻيءَ جي ڪوٺ ٿئي. پر جڏهن برسات جام پوي ته جبل کان ٻاهريان ماڻهو به پنهنجو مال ڪاهي جبل وڃن. ان موسم کي مالوند ماڻهو وَسَ چون, وَسَ جو لفظ شاهه سائين پنهنجن بيتن ۾ به استعمال ڪيو آهي. جبل جا ماڻهو ڏاڍا سادا ۽ سٻاجها ٿين, انهن ۾ به مال چاريندڙ ڌراڙ ته وڌيڪ سادا ٿين. ظاهر آهي ته انهن کان ٻيو ڪم ڪونه ٿو ٿئي, تنهن ڪري ئي هنن کي مال حوالي ڪيو ويو آهي. هو مال جا ڌڻن جا ڌڻ جنهن ۾ سوين رڍون, ٻڪريون ۽ ڳئون ٿين, سي سڀ حفاظت سان چاريو اچيو شام جو وٿاڻن تي پهچائين. هڪ ڀيرو مون هڪ ڌراڙ کان سوال ڪيو ته تون ڪيئن هنن سيني جانورن جو حساب رکين؟ پاڻ چيائين ته سڄو حساب آئون منهنجي آڱرين تي ڪريان ۽ ڪڏهن به مون کان هڪ به ٻڪري وڃي ڪانهي. هونئن به انهيءَ زماني ۾ جابلو علائقي ۾ چوري ڪانه ٿيندي هئي. جبل جي ماڻهن جو ڌنڌو جيئن ته صرف مال چارڻ آهي. تنهن ڪري هو واندا ڏاڍا هوندا آهن ۽ انهيءَ واندڪائي جي پورائي لاءِ هر رات جو ڪچهريون ڪن. جنهن ۾ گجهارتون, ڏور, ٽڙٻيت ۽ مورا ڳائي سڄي رات پوري ڪن. بيماري ۽ خاص ڪري مال جي بيماريءَ جو علاج به هو رڳو گيهه جي ڏِڪن ۽ جابلو ٽوٽڪن تي ڪن. اڄڪلهه ته اُن جابلو مورن جي سرن تي ڪيئين گيت ٺهي پيا آهن, جيڪي ڏاڍا مشهور ٿيا آهن. جبل جي ماڻهن جو مزاج به ٿر جي ماڻهن جيان ٿئي. ڪاڏي پيتي جي شين کي اهڙي نموني محفوظ ڪري رکن جو ڪيتري وقت تائين اهي شيون خراب ئي ڪونه ٿين. جنهن ۾ گوشت به شامل آهي. جبل جا ماڻهو گوشت کي سنڀالي رکن ۽ کائڻ جا ڏاڍا شوقين آهن. شايد اُن ڪري سندن صحت به ڏاڍي سُني ٿئي. اصل جاننا جوان لڳا پيا هوندا آهن ۽ اهي ڏاڍا سخت جان به هوندا آهن. جابلو ماڻهو توهان کي ڪڏهن به ڪمزور يا ڏٻرو يا ٽُلهو ۽ پيٽ وڏيل ڪونه ملندو. سندن عمر به تمام وڏي ٿئي. ماهر ڊاڪٽرن جو چوڻ آهي ته جبلن ۾ رهڻ وارا ماڻهو ڀاڄيون ۽ روازنا اسپرين جي گوري کائيندڙ ماڻهن جي صحت سُني ۽ عمر وڏي ٿيندي آهي. شاهه صاحب سسئي ۽ جبل کي ڳائي جڻ ته جبل کي ڏک جي علامت ڪري چِڙيو آهي. جبل

معنيٰ ٿي ڏک ۽ ڏوراپو ٿي پيو آهي.

پر اڄڪلهه يورپ، هندستان ۽ پاڪستان ۾ هل استيشنون تہ سيروتفريح جي علامت ٿي پيون آهن. شملا، ڪوه مري، گلگت، ناراڻ ڪاغان سپ پهاڙن تي تہ آهن. پر سنڌ جا جبل سواءِ مينهن، برساتن جي گرم موسم ۾ تپيو تاندو ٿيو پون ۽ انهن گرمين جي مهينن ۾ جبلن ۾ اهڙيون تہ لُڪون لڳن جو ماڻهن لاءِ اُت رهڻ ئي ڏکيو ٿيو پوي ۽ سياري ۾ وري جام سردي ٿئي ۽ ان گرمين ۽ سردين ۾ جابلو ماڻهن پيرن ۾ نوڙين جو ٺهيل چمپل پائين جنهن کي هو چال چون ۽ پاڻ ئي نظريي ضرورت موجب ٺاهين. جبل جا ماڻهو مرڻي تي مٽي تي ڪارو پٽڪو ٻڌي ڏک جو اظهار ڪن. ٿر ۾ ٿريءَ اُٺ تي عورت اڳيان ويهاري تي معنيٰ سندس پيڻ آهي ۽ جي عورت پويان ويٺل آهي تہ معنيٰ سندس زال آهي. جيئن تہ ٿر جي ماڻهن جو گذران سندن مال تي آهي. تيئن ئي جابلو ماڻهن جو گذران بہ مال تي ٿئي. تنهن ڪري هو پاڻ کان بہ مال جو خيال وڌيڪ رکن ۽ پنهنجي سهولت کان بہ مال جي سهولت کي وڌيڪ ترجيح ڏين. جت مال خوش اُت سندن رهائش ڪن. تنهن ڪري هو هڪ هنڌ گهر ڪري ڪونہ ويهن ۽ خانہ بدوشن جيان هڪ هنڌ کان ٻي هنڌ رُلندا وتن. هي سپ هڪ هنڌ گڏ ٿي ڳوٺ ٻڌي ڪونہ رهن، پر گهر گهر جدا هڪ ٻئي کان ڪوهين ڏور ٿي ويهن.

مون سائين جي ايم سيد واري اليڪشن، جنهن ۾ پاڻ ۽ ملڪ سڪندر هڪ ٻئي جي سامهون هئا، دادو ضلعي جو ڪوهستان وارو سجو علائقو ڏٺو. جنهن ۾ سري، ٽاٽو بولاخان، ٽاٽو احمد خان، مول ڪرڇات وغيره. اُن اليڪشن ۾ بابا سائين ٻني مان پنجاهہ ڪن ماڻهو موڪليا هئا ۽ پاڻ سائين جي ايم سيد جو چيف اليڪشن ايجنٽ هو. سائين جي ايم سيد، بابا سائين ۽ آئون مول ۾ وجي وڏيري ملهہ پالاريءَ جا مهمان ٿياسين. خبرن چارن کان پوءِ سجي رات ڪچهري هلي، ڪچهريءَ ۾ پرپاسي جي راڄن جا ڪنئين ماڻهو شامل هئا. وڏيري ملهہ بہ وڏا ڇيلا ذبح ڪرايا. جنهن ۾ ڪنئين طعا م تيار ٿيا. انهن طعامن جو سواد ۽ اها ڪوهستاني ڪچهري مون کي اڄ بہ ياد آهن. پاڻ سائين جي ايم سيد ۽ بابا کان بہ ٿي پيرا حال احوال ورتا. صبح جو مکڻ، ماکي، ماني ۽ ڏُڌ کائي پوءِ جبلن جي ڳوٺن ۾ اليڪشن ورڪ ڪندا وجي سن پهتاسين.

ٻني جو شهر جابلو ۽ سرسبز علائقي جي وچ ۾ درياءَ ۽ ٻيلن جي ٻنڌين تي آباد هئڻ ڪري هميشہ سربسز ۽ خوشحال رهيو آهي. ٻنوري تعلقي جي ٻڪ موريءَ کان ڇوريا جاگير تائين وارو خطو ٻي سجي لاڙ جي علائقي کان مختلف آهي. هتي جون زمينون سم ۽ ڪلر کان پاڪ ۽ تمام زرخيز آهن. وڏي ڳالهہ تہ جَرَ جو پاڻي بہ مٺو ٿئي. اُن خطي ۾ رهندڙ ماڻهن صدين کان ڪڏهن ڏکيو ڏينهن ڪونہ ڏٺو. پر هينئر 2000ع کان 2004ع تائين واري عرصي ۾ درياءَ ۽ ٻئراجن ۾ پاڻيءَ جي کوٽ جي ڪري ماڻهن کي اڇڻ وارا ڏينهن ڏکيا پيا نظر اچن. ٻني جي پرسان پراڻي پيجاري ۾ منهنجي سڄي ڄمار ۾ صرف انهن سالن ۾ پاڻي ڪونہ چڙهيو. انهيءَ آبادين ڪري جبلن کان

ڪيترائي قبيلا لڏي اچي هت آباد ٿيا ۽ هميشہ لاءِ هتي جا ٿي ويا. جن ۾ چانگ، گدا، برفت، جاکرا شامل آهن. جيڪي هاڻ هت پنهنجن گهرن ۽ ڏنڌي ڌاڙين وارا ٿي ويا آهن. ان جبلن جي سرسبز ۽ شاداب ساوڪن تي چرندڙ مال کي ڏسندا اچي ڏاڏوري پٽڻ تي پهتاسين. هت سنڌوءَ جو پاڻي موج سان وهي رهيو آهي. اسان ڪانڌيري پاٽڻيءَ جي ٻيڙيءَ ۾ چڙهي اچي درياءَ جي ٻي پر پهتاسين.

جَتَ اسان کي ڏسي پنهنجي اُٺ جو گوڏي مان رسو کوليو تہ اُٺ بہ اٿي بيهي رهيو. شايد ڪافي وقت کان سندس گوڏو رسي سان ٻڌل هو. اهو اُٺ کي هڪ هنڌ ويهارڻ جو نُسخو آهي. ائين نہ ڪرڻ سان اُٺ اُٿي هڪ ٻئي سان وڙهندا هئا يا هيڏانهن هوڏانهن ڀڄي ويندا هئا. ڏاڏوري پٽڻ کان ٻنون پنج ميل ڪن ٿيندو. اهو رستو جهرڪ کان اڌ پنڌ جيترو ٿيندو. جهرڪ کان ٻني لاءِ صرف ٻيڙيءَ رستي اچڻ جي سهولت هئي پر ڏاڏوريءَ کان ٻني پهچڻ لاءِ ٻيڙي ۽ اُٺ ٻئي سهولتون هيون. پر ڪڏهن ڪڏهن جي ٻيڙيُ اُٺ نہ مليا تہ پنڌ بہ هليو اچبو هو. نوان ماڻهو ڪڏهن ڪڏهن ٻيلي ۾ گس ڀُلجي ڪٿان جو وڃي ڪٿان نڪرندا هئا. ائين هڪ ڀيرو مون سان بہ ٿيو هو. رستو ڀُلجي وڃي وڏيري علي محمد گُگي جي ڳوٺ پهتس. پوءِ وري اُتان بچاءُ بند کان پيٽو پنڌ ڪري ٻني اچڻو پيو ۽ گهر پهچڻ شرط بخار شروع ٿي ويو. اهو سهڻو سفر مون کي زندگيءَ ڀر ڪونہ وسرندو.

اسان اُٺ تي ٻني ڏانهن روانا ٿياسين. جتان پنجاهہ فوٽو سؤ فوٽو شيديءَ جي پٽ ۽ قيدين وارا ڪامان لتاڙيندا ٻني پيا وڃون. رستي ۾ برساتن تي ڀيرون، ڀُسيون، ڏونئرا، گولاڙا، گرگالون، دودڦلا، ڳانڱيون، مُنگها، چيڙ، ڪنييون ۽ چانهيون کائيندا ۽ ڪٺندا اڳيان پيا اچون. اُن دؤر ۾ ٻني مان شاگرد پڙهڻ لاءِ حيدرآباد ۽ ڪراچي پهچي تعليم پرائي وڌن وڌن عهدن تي پهتا. اڄ جي حالتن ۾ هتي جا ٻيلا ڌاڙيلن لاءِ هڪ محفوظ جڳهہ ٿي پئي آهي، جت نہ رڳو اغوا، ڌاڙن ۽ ڦرن جو خدشو آهي پر ٻين هنڌن کان بہ ڌاڙيل مغوين کي ڪٽي اچي ڪڏي ويران ٻيلي ۾ قيد ڪندا آهن جنهن جو مثال سنڌ جو مشهور سرجن ڊاڪٽر محمد حسين لغاري آهي، جنهن کي ڌاڙيل حيدرآباد جي علائقي گلستان سجاد مان اغوا ڪري اچي ٻني ويجهو ڪڏي ٻيلي ۾ رکيو. حاصل مطلب تہ ڌاڙيلن لاءِ هي علائقو وڏيڪ محفوظ آهي. هتي جي پوليس کان ڪين ڪوبہ خطو نٿو محسوس ٿئي. ڏاڏوري پٽڻ کان ٻني تائين اُٺ جو ڀاڙو سوا روپيو هوندو هو. اُٺ تقريباً ڪلاڪ وٺندو هو.

اُٺ اسان کي آٽي اُٺن جي ڪوڙي تي لاٿو. جتان اسان گهر پهتاسين. جيجي وڏي ڀاڪر پائي چميو ۽ ٻين گهر ڀاتين بہ بيحد پيار ڪيو. شام جو والي بال تي ويس ۽ رات جو شهر. پر ڪجهہ ڏينهن ۾ مون کي گهڻو بازار وڃڻ سنو ڪونہ لڳو ۽ هاڻ آئون بازار گهٽ وڃڻ لڳس ۽ گهڻو وقت اوطاق تي ويهڻ لڳس، تہ دوست يار بہ اوطاق تي اچڻ لڳا. مون ٿوري وقت ۾ محسوس ڪيو تہ شهر جي ماڻهن جو رويو بہ مون سان هاڻ هڪ نندي ٻار وارو نہ پر هڪ شهر ۾ پڙهندڙ شاگرد وارو محسوس ٿيو. جنهن ۾ هنن مون کان هاءِ اسڪول، هاسٽل، حيدرآباد اچڻ ۽ وڃڻ، هاسٽل ۾ ڪاڏي

پيتي جا احوال پڇيا. مثال شهر ۽ ٻهراڙيءَ جو تفاوت ۽ ٻني جي پڙهائي ۽ حيدرآباد جي پڙهائي، استادن جا نالا، پڙهائي تي خرچ گهٽو ٿو اچي، سال ۾ گهڻا ڀيرا ڳوٺ ڇڏيندا. ٽئي ضلعي جا ٻيا گهڻا شاگرد آهن ۽ ٻيا به ڪنئين سوال پڇيا. اُنهن سوالن ڪري مون ۾ هڪ قسم جو اعتماد پيدا ٿيو ته منهنجي به ڪا اهميت آهي، جو ڳوٺ جا ماڻهو مون سان ملڻ ٿا اچن ۽ هيترا سوال ٿا پُڇن! اعتماد سان گڏ هڪ ذميواريءَ جو احساس به ٿيڻ لڳو جنهن ۾ پاڻ کي وڏو محسوس ڪرڻ ۽ هر ڳالهه جو جواب سوچي سمجهي ۽ ذميواري سان ڏيڻ شامل هو. ذميوار انسان جي جسم ۽ ذهن ۾ جڏهن تبدلي اچڻ شروع ٿئي ٿي. تڏهن ماڻهوءَ جي روين ۾ به تبديلي هڪ فطري عمل آهي. جنهن جا اثرات انسان کي ڪنهن به طرف وٺي وڃي سگهن ٿا. اهو عمل انسان کي بلوغت جي شروعاتي دؤر ۾ منجهائي ڇڏيندو آهي. ٻار جي صحيح تربيت، مائٽن جي روين ۽ گهريلو ماحول منجهان ئي ماڻهو پاڻ لاءِ ڪو رستو ڳولهي لهندو آهي، جنهن تي پوءِ ماڻهو سڄي زندگي هلندو رهندو آهي. ماڻهن جي روين سبب مون ۾ به تبديلي آئي. اُن ۾ بازار گهٽ وڃڻ، روز ڪپڙا بدلائڻ، وڏن جي ڪچهريءَ ۾ ويهڻ، ريڊيو تان خبرون ٻڌڻ، اخبار پڙهڻ ۽ ٻيون به ڪنئين تبديليون آيون. بابا مون کي پاڻ سان گڏ شادين ۽ ميلن ملاکڙن تي به وٺي وڃڻ لڳو.

اسان ٻچل گگي جي ڳوٺ شايد سندس پٽن جي شاديءَ تي وياسين، جت ڪيترن راڄن جي ماڻهن سان ملاقات ٿي. ٻني جي پرپاسي ۾ هونئن ته ڪنئين وڏا قبيلا ۽ ذاتيون آباد آهن پر انهن ۾ ڇهه وڏا راڄ جيڪي ميربحر، لاشاري، مگسي، سومرا، پليجا ۽ گُگا آهن. ٻهراڙيءَ ۾ اهي ذاتيون پاڻ ۾ مٽي مائٽي ڪونه ڪن. پر اهي ساڳيون ذاتيون ۽ قومون شهرن ۾ هڪ ٻئي سان مٽي مائٽي جي رشتي ۾ ڳنڍجي ويون آهن. جنهن جا پاڻ وٽ ڪنئين مثال آهن. جو سومرن پليجن مان، پليجن سومرن مان، پليجن ميمڻ مان، ميمڻن پليجن مان، پليجا ٻروچن سان به مٽيون مائٽيون ڪري هڪ ٿي ويا آهن. اهو عمل ۽ سوچ به حيران ڪن آهي ته جيڪو عمل اسان کي شهرن ۾ سنئون ٿو لڳي سو عمل اسان لاءِ ٻهراڙين ۾ ناممڪن آهي ۽ اهڙن روين ڪري اسان وجون پنهنجي پوندا ۽ هڪ ٻئي کان ڌار ٿيندا. انهن وڏين ذاتين کان سواءِ ٻيون به ڪنئين ننڍيون ننڍيون ذاتيون هت آباد آهن. ڪيترن جا نالا لکجن. ٻني ۽ پرپاسي ۾ ڪنئين درگاهون آهن جن ۾:

1. شاهه فتح محمد
2. مورو فقير
3. شاهه ولي (هت مور ۽ ديلون جام هوندا هئا پر هاڻ ڪونهن)
4. شاهه پير ڏنو
5. مائي نياڻي
6. شاهه اسماعيل (دَڙِ ۾)

7۔ احمد شاھ (راھوٽ پرسان) شامل آھن.

ٻني جي قبرستان ۾ 1919ع ۾ پليگ کان اڳ صرف ننڍين ٻارن کي دفن ڪيو ويندو ھو ۽ سندس نالو ئي ”معصومن جو مقام“ ھو. پر 1919ع واري پليگ ۾ ايڏي تہ وڏي تعداد ۾ ماڻھو فوت ٿيا جو ٻئي ھنڌ کٽي وڃڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو ھو. تنھن ڪري ننڍين سان گڏ وڏن کي بہ اُت دفن ڪرڻ لڳا، جيڪو اڄ تائين جاري آھي. اُن کان اڳ ۾ اسان جي خاندان جو قبرستان لاکي پير تي ھوندو ھو. منھنجي ڏاڏي ارباب عبدالحئي جو پيءُ ارباب نورمحمد ۽ اسان جا ٻيا مٽ مائٽ اُت مدفون آھن. جن مٿان چٽسالي ٿيل پٿرن جون راڪون ٺھيل آھن. اُن پليجن جي قبرستان جو ڪيترن ليکڪن پنھنجي لکڻين ۾ ذڪر ڪيو آھي. ٻني جي پرپاسي ۾ ڪيترائي ڳوٺ آباد آھن پر انھن سڀني ۾ راھوٽ وڏيڪ تاريخي ۽ قديم شھر آھي. جيڪو خود ٻني کان گھڻو آڳاٽو آھي اھو راھوٽ جي شھرين جي رسم رواج مان ظاھر آھي. راھوٽ جو ذڪر مير علي شير قانع جي تاريخي ڪتاب تحفة الڪرام ۾ بہ آھي. پر ٻني يا ٻنوري تعلقي جي ڪنھن بہ ٻئي شھر جو ذڪر ڪونھي. ٻني جي پرپاسي ۾ ڪيترائي شھر تہ بلڪل ھينئر ٺھيا آھن. جن ۾ ڊيو پليجو موري، موالي موري، قادر ڏنو شاھ موري قابل ذڪر آھن. ٻني شھر مان ٻي عالمي جنگ ۾ محمد حسن خاصخيلي جنھن کي شھر جا ماڻھو محمد حسن مخول جي نالي سان ياد ڪندا آھن، فوج ۾ ڀرتي ٿي جنگ ۾ حصو ورتو ۽ پاڻ انگريزن جي فوج سان گڏ برما ۾ ڪجھ سال رھيو. پوءِ جڏھن جنگ ختم ٿي تہ پاڻ واپس ٻني آيو. اچڻ شرط سندس ماءُ سان اردوءَ ۾ ڳالھايائين تہ سندس ماءُ روئي وڏو ۽ پاڙي وارن کي ٻڌايو تہ منھنجو پٽ چريو ٿي ويو آھي. خبرناھي تہ ڇا پيو چوي. آئون تہ سندس ٻولي سمجھان ئي ڪانہ ٿي. مرڻ گھڙيءَ تائين اھا سندس پراڻي وردي اڪثر پائي شھر ۾ چڪر ڏيندو رھندو ھو ۽ پاڻ جنگ جا احوال ھر ھڪ کي ٻڌائيندو رھندو ھو. سندس پيءُ عمر مخول بہ ڏاڍو دلچسپ ماڻھو ھوندو ھو. 1970ع واري بنگال جي جنگ ۾ ٻني مان پنھون ميربحر بنگال ويو ڪيترا سال ھندستان ۾ جنگي قيدي ٿي پوءِ واپس ٻني آيو. اُن بہ بنگال ۽ ھندستان جي قيدين جا ڪنئين قصا ٻڌايا. ان کان سواءِ سمنڊ ۾ مڇي مارينديءَ ٻني جا ٽي ميربحر ھندستان نيوي گرفتار ڪري ھندستان جي سابرمتي جيل ۾ قيد ڪري رکيا. سابرمتي اھو شھر آھي جت گانڌي پيدا ٿيو. اھي ميربحر بہ سالن کان پوءِ ھندستان جيل مان آزاد ٿي ٻني آيا، سندن نالا ھي آھن:

1۔ نور محمد ملاح

2۔ يار محمد ملاح

3۔ عثمان ملاح

4۔ غلام مصطفيٰ ملاح

ٻني شھر مان مختلف سياسي تحريڪن دوران ھي شھري جيل ڪاٽي آيا.

1۔ ارباب نورمحمد پليجو (منهنجو والد)
2۔ مولوي محمد يوسف قاضي
3۔ عبدالحئي پليجو
4۔ مير نصير پليجو (منهنجو ننڍو ڀاءُ)
5۔ ڊاڪٽر سيلمان پليجو (منهنجو ڀاٽيجو)
6۔ محمد موسيٰ سومرو
7۔ عبدالغفور قاضي
8۔ رياض احمد پليجو
9۔ ڊاڪٽر عبدالعزيز سومرو
10۔ انجنيئر عبدالعزيز سومرو
11۔ آچار ڪنڀار
12۔ اڳاريو منگٽهار
13۔ عبدالغني پليجو
14۔ حاجي ڀٽي، شامل هئا.

ٻني ۽ ڀرپاسي ۾ هي فنڪار سگهڙ ۽ پلهوان هئا.

فنڪار (راڳي):

1۔ استاد حاجي شيدي
2۔ استاد بلو شيدي
3۔ استاد گلشير خاصخيلي
4۔ استاد الهڏنو سومرو
5۔ غلام مرتضيٰ پليجو

سازندا:

1۔ يعقوب ميربحر سرندي نواز
2۔ راڻو ميربحر دنبوري نواز
3۔ ملهار لاشاري نڙ وارو
4۔ بهادر منگٽهار باسري نواز
5۔ فقير وسايو عرف وسو منگٽهار شرنائي وارو
6۔ محمد جمن منگٽهار شرنائي وارو

7_ اعجاز خاصخيلي ڊولڪ نواز

ٻني شهر ۽ پرپاسي ۾ پرت جو ڪم ڏاڍو لاجواب ٿيندو آهي جنهن ۾ زري، مُکو هرمنج ۽ آر شامل آهن. ان کان سواءِ ڪرڙين جو ڪم بہ ڪنهن زماني ۾ ڏاڍو سنو ٿيندو هو پر هاڻ اهو ڪم ڪور واهہ طرف ٿيندو آهي.

ٻني ۾ زريءَ جو ڪم تہ ڪنئين قومون ڪنديون آهن پر جيڪو ڪم سومريون عورتون ڪن ٿيون، ان جو جواب ڪونهي. صفائي، سُنائي تہ ڪو انهن کان سکي، خاص ڪري مٽي تي پهرڻ لاءِ وڏيون گنديون (چنريون) ڏاڍيون سُنيون ٺهنديون آهن. جيڪي پري پري جا وڏا وڏا ماڻهو هتان ٺهرائيندا آهن. ڪن گندين تي تہ ڏهہ ڏهہ هزارن تائين بہ خرچ اچي ويندو آهي.

مون پنهنجي ٻن مهينن جي موڪلن ۾ خوب گهميو ڦريو ۽ ميلا ملاکڙا ڏٺا ۽ شادين ۾ شريڪ ٿيس، وئڪيشن دوران 28 جون 1958ع تي عيد ٿي جنهن ۾ اڳوٽي کان بہ وڌيڪ مٽن مائٽن ۽ بابا جي دوستن خرچيون ڏنيون. بابا عيد جي ڏينهن ڳوٺ جي معززين جي دعوت ڪئي ان ۾ آئون بہ شريڪ ٿيس. دعوت ۾ شريڪ ماڻهو بابا سان گڏ مون سان بہ ملندا رهيا ۽ حيدرآباد ۾ تعليم جا حال احوال وٺندا رهيا ۽ اُن زماني ۾ عام ماڻهن جو حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ گهٽ اچڻ وڃڻ ٿيندو هو.

وئڪيشن ختم ٿيڻ شرط آئون وري حيدرآباد پهتس، هاسٽل ۾ اڳئي داخلا ٿي چڪي هئي. صبح سوير اسڪول وياسين جت سائين بالاديءَ سيني ڇوڪرن کي ٻڌايو تہ هاڻ باقائدي پڙهائي ٿيندي، سو رهيل ڪتاب وٺو ۽ سياٽي کان اسڪول ۾ يونيفارم پائي اچبو جن ڇوڪرن جو يونيفارم ٺهيل يا ورتل ناهي سي پنهنجو يونيفارم درزيءَ کان ٺهرائين يا شاهي بازار مان وٺن. اسڪول ۾ ٻن ٽن استادن بہ اسان کي اهڙي قسم جون هدايتون ڏنيون ۽ ان ڏينهن شام جو اسان رهيل ڪتاب ۽ پنهنجا يونيفارم خريد ڪيا. آئون ٻي ڏينهن زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پتلون پائي اسڪول روانو ٿيس. پاڻ کي ڪجهہ مختلف محسوس ڪيم ائين اسان جي اسڪول ۾ باقاعدي پڙهائي شروع ٿي وئي. پهرين ڪجهہ محنت ڪرڻي پئي پر پوءِ ڪا خاص تڪليف يا نئون ماحول محسوس ڪونہ ٿيو. اُن جو هڪ سبب هي بہ هو جو هاسٽل ۾ سڀ شاگرد اسان جيان ٻهراڙين کان آيا هئا ۽ اسان سيني لاءِ تقريباً هڪ جهڙو ماحول هو. تنهن ڪري اسان سڀ هڪ ٻئي سان يڪدم رلي ملي وياسين.

اسڪول جي پڙهائي دوران سيد حفيظ شاهہ مرحوم سيدپور وارو، عبدالحميد ميرپور ٻنوري وارو ۽ فدا کوسو دريا خان کوسي جو پٽ جيڪب آباد وارو، نجم ميمڻ دڙي وارو ۽ موري منگر جو هڪ شاگرد جنهن جو مون کي نالو ياد ڪونہ ٿو اچي. انهن سان منهنجي ويجهڙائپ ٿي. 1958ع ۾ اجان حيدرآباد بورڊ شروع ڪونہ ٿيو هو ۽ اسڪولن، ڪاليجن جا امتحان سنڌ يونيورسٽي وٺندي هئي ۽ سنڌ يونيورسٽي ۾ بہ بمبئي يونيورسٽي جو ڪورس پڙهائبو هو. تنهن ڪري ان وقت تعليم جو معيار تمام اُچو هوندو هو ۽ سخت محنت ڪرڻي پوندي هئي. پر لائق، هوشيار ۽ باصلاحيت استادن جي

ڪري پڑھڻ ۾ ڪابہ تڪليف محسوس ڪانہ ٿيندي هئي. اسان جي دؤر جا شاگرد محنت ڪرڻ ڪري وڏن وڏن عهدن تي وڃي پهتا تن ۾ ڪن تہ تمام وڏو نالو پيدا ڪيو. انهيءَ وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر علامہ آءِ آءِ قاضي هو.

انگريزن کان اڳ سڄي هندستان جيان سنڌ ۾ بہ مغلن کان وٺي ميرن تائين حڪومت جو سڄو ڪاروهنوار فارسي زبان ۾ هلندو هو. مدرسن ۾ بہ شاگردن کي قرآن شريف سان گڏ فارسيءَ ۾ تعليم ڏني ويندي هئي. اهو مشهور هو تہ: ”فارسي گهوڙي چاڑهہ سي.“

ان فارسي تعليم لاءِ سيوهڻ، ٺٽو کهڙا، مٽياري، ولهاري ۽ حيدرآباد ۾ وڏا مدرسا هوندا هئا. اهو سلسلو انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ بہ ڏهہ سال، يعني 1853ع تائين هلندو رهيو. جيسين وڃي سنڌي لپي تيار ٿي، نہ تہ ان کان اڳ شاهہ سچل جا رسالا بہ ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ لکيل آهن جيڪي مون وٽ بہ آهن.

1853ع ۾ انگريزن سنڌ ۾ سنڌيءَ زبان کي رائج ڪيو. ۽ شهرن ۾ سنڌي اسڪولن ۾ سنڌي نصاب جي شروعات ٿي، جيڪو پنهنجي جڳهہ تي هڪ ڏاڍو دلچسپ داستان آهي. اسڪول، استادن ۽ ڪتابن کان سواءِ هلي ڪونہ سگهندا اُن لاءِ پهرين فارسي، عربيءَ ۽ گجراتيءَ مان ڏهہ ڪتاب ترجمون ڪري اسڪولن کي ڏنائون پر مڪمل تعليم لاءِ سڀني سبجيڪٽن لاءِ گهڻن ڪتابن جي ضرورت هئي. اُن وقت سنڌ جي صوبائي حيثيت ختم ڪري ڪيس بمبئي پرڳڻي سان ملايو ويو هو. هاڻ سڄي لک پڑهہ بمبئي پرڳڻي سان ٿيڻي هئي. سنڌيءَ جي انهن درسي ڪتابن کي قائدي قانون پٽاندڙ جوڙڻ ۽ شايع ڪرڻ لاءِ بمبئي سرڪار بمبئي صوبي جي ماهر تعليم ۽ ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن مسٽر ڪاورنٽن (Covernton) کي اهو ڏکيو ڪم سونپيو. خوش قسمتيءَ سان اهو پاڻ بہ سٺي سنڌي ڄاڻندو هو. سندس هيڊڪوارٽر پوني ۾ ٺاهيو ويو. سندس مدد لاءِ ڪمشنر سنڌ پهرين مرزا قليچ بيگ کي مقرر ڪيو پر اُن جي انڪار کان پوءِ ديوان پريم چند کي پوني موڪليو ويو. حڪومت گهڻو سيليبس ٻين ٻولين مان ترجمو ڪرايو هو پر ڪجهہ ڪتاب ترجمي کان سواءِ بہ لکيا ويا. اُن نصاب جي ڪم ۾ :

1. مرزا قليچ بيگ
2. پيرومل آڏواڻي
3. پرمانند ميوارام
4. ديوان ڪوڙومل
5. ديوان خانچند ۽ ڪجهہ ٻين مکيہ ڪردار ادا ڪيو.

هنن لائق انسانن سالن جا سال وڏي محنت سان اُن ڪم کي مڪمل ڪيو. شاباس هجي انهن اسان جي تعليم جي ماهرن کي جن رات ڏينهن هڪ ڪري اسان کي ڪوڙ سارا درسي ڪتاب ڏنا.

جنهن جي بنياد تي اسان جا اسڪول کُليا ۽ هليا. اسان جا ٻار پڙهيا ۽ اسان ٻہ برصغير جي پڙهيل قومن ۾ ليکجڻ لڳاسين. انگريزن هندستان جي ٻين صوبن ۾ اهو نظام اڳ ئي رائج ڪري ڇڏيو هو. سنڌ ۾ ٻہ پهرين اهي اسڪول صرف شهرن ۾ شروع ٿيا جت سنڌي مسلمان اتي ۾ لوڻ برابر هئا. پر هندو وڏي تعداد ۾ آباد هئا ان مان انهن خوب فائدو ورتو تعليم ۾ هو اسان کان گهڻو اڳتي نڪري ويا ۽ اسان پٺيان رهجي وياسين. جيڪو اسان اڃان پيا لوڙهيون. جيتوڻيڪ خلافت تحريڪ، بمبئيءَ کان سنڌ جي جدائيءَ واري تحريڪ ۽ ورهاڱي کان پوءِ ون يونٽ خلاف تحريڪ ۽ ايم آر ڊي تحريڪ ۾ سنڌي مسلمانن تمام گهڻو حصو ورتو. ان ڪري هو سياسي سوچ ۾ هميشہ اڳيان رهيا آهن پر ورهاڱي کان اڳ تعليم ۾ پٺتي هئڻ ڪري اسان جو ڪافي نقصان ٿيو.

انهن اوائلي درسي ڪتابن مان ڪجهہ سبقن جون ڪي سٽون توهان کي ٻہ ٿو ٻڌايا جيڪي هن ريت آهن:

اُج لڳي آهي پاڻي ڏي
هن دلي ۾ ٿڌو پاڻي آهي
اڪ پٽ، انب ڏس
انب جي وڻ تي پڪي ڏس
اتي ڏڪر ڪٽي اچ

*

ڪوڏڻ ڪي مڪڻ ماني ڏي
سُڪن ٻيرن ڪي ڪوڪلا چٽبو آهي
هن گاڏيءَ جا ڦيتا ڀڳل آهن.

مون کي ڪنهن تي ڪير پياريو پيار منجهان ٿي گود ويهاريو.
آءٌ نہ ڪڏهن ڪوڙو ٿيندس۔ ساهہ سدائين سچ تي ڏيندس
مٿيان ٻہ نظم تہ موجوده ڪورس ۾ ٻہ موجود آهن. نصاب ۾ گهڻي ۾ گهڻا سبق:

1۔ پرمانند
2۔ مرزا قليچ بيگ ۽
3۔ ڪوڙي مل

لکيا. اهو علم جو پورهيو ڪرڻ وارن پهرين سمجهيو تہ ڪين ڪوبہ اُجورو يا عيوضو ڪونہ ملندو ۽ اهو صرف پنهنجي قوم ۽ ٻوليءَ جي خدمت ڪري رهيا آهن پر حڪومت انهيءَ وقت سندن پورهئي عيوض ڪين اُجوري جو مُلهہ هن ريت ڏنو.

هڪ سبق لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ روپيا ۽ وڌ ۾ وڌ پنج روپيا ۽ بيتن تي ٻہ اهڙي طرح سان ڪين رقم

ملي. مسٽر پرمانند ايترا تہ سبق ۾ بيت لکيا جو انهيءَ جي عيوض مليل پئسن مان هن هيٺ مٿي جڳهہ ٺهرائي. اُهو هو جذبو ۾ محنت, جنهن مان ماڻهن حق حلال جي ڪمائي مان پنهنجا گهر ٺهرايا. انهن سبقن لکڻ لاءِ حڪومت جيڪي هدايتون جاري ڪيون اُهي بہ ڏاڍيون دلچسپ هيون انهن مان بہ هدايتون توهان کي بہ ٻڌيان ٿو.

1_ ڪنهن بہ سبق ۾ الله,خدا, ايشور, پرميشور ۾ ڀڳوان بدران ڌڻيءَ جو لفظ ڪم آڻبو ڇو تہ اُهو لفظ هندو توري مسلمان استعمال ڪن ٿا.

2_ پهرئين کان چوٿين درجي جي سبقن لاءِ بہ سؤ لفظ ۾ اُن کان مٿي درجي جي سبقن لاءِ اڍائي سؤ کان ٽي سؤ لفظ مقرر ڪيا ويا هئا. هر سبق کي ٽي چار پيرا پڙهبو هو تہ جئين هندو توڙي مسلمانن جي دل آزاري نہ ٿئي. انهن سڀني ڪتابن جي ڇپائي جو ٺيڪو لنڊن جي هڪ ڪمپني مئڪملن کي ڏنو ويو هو. جيئن اڄڪلهہ سنڌ جا ڪتاب لاهور ۾ پيا ڇپجن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين هڪ غير سنڌي بہ ٿيو هو جنهن جو اصل ڳوٺ لڪي مروت سرحد صوبي ۾ آهي.

سنڌي ڪتابن جي ڇپائي کان پوءِ وري انگريزي ڪتابن ۾ انگريزي تعليمي ادارن جي کولڻ جو دؤر آيو ان ۾ بہ هندو مسلمانن کان گهڻو اڳتي نڪري ويا. هندن جي اسڪولن ۾ مسلمانن جي ٻارن کي تعليم ڪانہ ڏني ويندي هئي. ان جو ذڪر جمال ابڙي پنهنجي آتم ڪٿا ۾ تفصيل سان ڪيو آهي.

سنڌ ۾ مسلمانن جو پهريون باقائدي انگريزي هاءِ اسڪول سنڌ مدرسو حسن علي آفنديءَ ڪراچي ۾ کوليو. جنهن ۾ پاڪستان جو باني محمد علي جناح ٽي پيرا سڪول ۾ داخل ٿيو ۾ ساڍا پنج سال اسڪول ۾ پڙهيو ۾ پوءِ اسڪول ڇڏڻ جي سبب ۾ لکيل آهي تہ شاديءَ سانگي ڪڇ هليو ويو.

(ڏسو ڪتاب سنڌ مدرسو صفحو 54)

سنڌ مدرسي کان سواءِ حيدرآباد ۾ نورمحمد لاکير وڪيل ڊيري ۾ الهندي شاهہ ۾ ٽنڊي باگي ۾ مير غلام محمد ٽالپر ۾ سنڌ جي ٻين مسلمانن بہ هاءِ اسڪول کوليا پر ابتدائي طرح سان جيڪو تعليمي ڏڪ مسلمانن کي رسيو اُن سنڌي مسلمانن کي ڏاڍو نقصان رسايو. اهو عمل اڄ بہ جاري آهي. ڇو تہ (C. B. M_ IBA Szabist) آغا خان ميڊيڪل يونيورسٽي, گرامر اسڪول, آمريڪن اسڪول ۾ ٻيا سٺا اسڪول صرف ڪراچيءَ ۾, ۾ تمام گهڻا مهنگا آهن. جنهن ۾ سنڌين جي امير طبقي جا بہ چند ٻار پڙهندا آهن باقي عام ماڻهوءَ جا ٻار تہ اهڙن ادارن ۾ پهچي ئي نٿا سگهن.

لِپيءَ اسڪول ۾ هاءِ اسڪولن جو مسئلو حل ٿيو تہ وري ڪاليج جو مسئلو پيدا ٿيو ڇو تہ ڪراچيءَ ۾ هڪ بہ ڪاليج ڪونہ هو جت مقامي شاگرد پڙهن. انهيءَ لاءِ بمبئيءَ وڃڻو پوندو هو.

جت عام ماڻهن جا ٻار ته پڙهي ڪونه ٿي سگهيا. امير ماڻهن کي به ڪافي ڏوڪڙ خرچ ڪرڻا ٿي پيا ۽ اها هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه ڪانه هئي. انهيءَ لاءِ به وري هندن ئي ڏاڍي محنت ڪئي ان مهم جو اڳواڻ ديوان ڏيارام گدو مل هو جنهن اُن مهم لاءِ ڏاڍي ڪوشش ڪئي. ديوان ڏيارام گدومل اهو ماڻهو هو جنهن اوائلي دور ۾ مرزا قليچ بيگ جا سَؤ کن ڪتاب ڇپريا. ديوان صاحب هڪ عظيم انسان هو. انهيءَ عظمت جي هڪ خفيه قرباني ڪري پاڻ پوءِ سنڌ ڇڏي وڃي بمبئي ۾ گمناميءَ جي زندگي گذاريائين.

سنڌ ۾ ڪاليج به ديوان ڏيارام گدومل جي ڪوشش سان قائم ٿيو. هن هڪ آرگنائيزيشن ٺاهي سڄي سنڌ جو دورو ڪري ماڻهن کان چندو ورتو. جنهن ۾ سنڌ جا عامل پيش پيش هئا. ان وقت جي اخبارن سنڌ ٽائيمس ۽ سنڌ سڌارا وڏا وڏا ليک ۽ ايڊيٽوريل لکيا ۽ انهيءَ خير جي ڪم لاءِ سنڌ جي ماڻهن کي اپيلون ڪيون. ان وقت ممبي جو گورنر لارڊ ري هڪ تعليمي ماهر ۽ علم دوست انسان هو. سندس اها جستجو هوندي هئي ته سڄي صوبي ۾ تعليم عام ڪريان. ان وقت جي ڪمشنر کي چيف ڪمشنر جا اختيار مليل هئا جنهن ڪافي مدد ڪئي. ديوان ڏيارام گدومل ممبئي حڪومت، سنڌ سرڪار، ميونسپالٽين ۽ ضلعي لوڪل بورڊن سان گڏ پنهنجي ذاتي دوستن کي به ان ڪاليج جي چندي لاءِ ذاتي طور ساڻن ملي کين عرض ۽ مجبور ڪيو ته هو گهٽ ۾ گهٽ چندو ڏين.

ان ڪم ۾ جن ماڻهن سندس گهٽي ۾ گهٽي مدد ڪئي انهن ۾:

ڏيا رام اُڌارام

ڏيا رام ڄيٺمل

اُڌارام مولچند

اي جي رستم

۽ ايڊل جي ڊنشا

خاص قابل ذڪر هئا ٿوري عرصي ۾ ديوان ڏيارام گدومل اسي هزار روپين جو چندو گڏ ڪري ويو ۽ ايتري ئي رقم هن کي ممبئي سرڪار به ڏني. ڏسندي ڏسندي ٿوري عرصي ۾ ڪاليج ٺهي تيار ٿي ويو. جنهن جو نالو سنڌ آرٽس ڪاليج رکيو ويو. "ڏيا رام ڄيٺ مل" جي مرڻ کان پوءِ وڏي رقم جي عيوض هن ڪاليج جو نالو ڏيارام ڄيٺمل آرٽس ڪاليج رکيو ويو. جنهن جو مخفف ٿيو. (D.J Arts Collage) اهو ڪاليج اڄ به سنڌ لا ڪاليج جي سامهون اُچي ڀِٽ سان قائم آهي. جنهن جي پروقار ۽ شانائتي بلڊنگ اڄ به ڪراچيءَ جي مکيه بلڊنگن مان هڪ آهي. ڪاليج ٺهڻ کان پوءِ ممبئي سرڪار جي گورنر لارڊري کي افتتاح لاءِ عرض ڪيو ويو هن پنهنجي پهرين مصروفيت ۾ هن ڪاليج جو افتتاح ڪيو. ممبئي جي گورنر لارڊ ري جو هي سنڌ جو پهريون دورو هو. اهڙي طرح سان ديوان ڏيا رام گدومل جي مهربانين ۽ ڪوشش سان سنڌ ڌرتيءَ تي پهريون آرٽس ڪاليج ٺهي راس

ٿيو ۽ سنڌ جي ماڻهن جي ممبئي پڙهڻ لاءِ گهڻن خرچن کان جان ڇُٽي ۽ هاڻ اميرن سان گڏ سنڌ جا غريب ماڻهو بہ ڪراچيءَ ۾ تعليم وٺي ٿي سگهيا. اهو هو جذبو جنهن اسان ۾ ايڏي تعليمي سجاڳي آندي.

هيترن سالن گذرڻ کان پوءِ اڄ تائين صرف ٽن سنڌي سرنديءَ وارن مسلمانن حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ صرف ٽي اهڙا اعليٰ پائي جا دارا کوليا آهن. يعني حيدرآباد ۾ مرحوم نورمحمد لاڪير جي ڪوشش سان:

1۔ مسلم ڪاليج

2۔ نور محمد هاءِ اسڪول

3۔ مسلم هاسٽل (جيڪو اڳ ٽريننگ ڪاليج هو)

4۔ نور محمد مڊل اسڪول

5۔ مسلم پرائمري اسڪول

۽ مرحوم حسن علي آفندي جي ڪوشش سان

1۔ سنڌ مدرسو

2۔ سنڌ لا ڪاليج

۽ هاڻ محترمہ بينظير ڀٽو جي ڪوشش سان.

1۔ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو انسٽيٽوٽ آف سائنس اينڊ ٽيڪنالاجي ڪراچي۔ لاڙڪاڻو۔ اسلام آباد۔ دبئي.

۽ لنڊن لا ڪاليج ائٽ ڪراچي کوليا آهن.وڏن شهرن ۾ جت سنڌ جا سنڌي مسلمان اڄ بہ پڙهائي لاءِ هزارن جي تعداد ۾ اچن ٿا ۽ سنڌي بہ هاڻ ڪافي تعداد ۾ سيمينٽ فيڪٽرين، شگرملن ۽ ٽيڪسٽائل ملن جا مالڪ ٿي ويا آهن. پر اسان جي اُن سرندي واري ڪلاس مان ڪنهن هڪ بہ ان طرف ڌيان ڪونہ ڏنو آهي. جڏهن تہ ٻين قومن جي سرنديءَ وارن پنهنجا ڪنئين ادارا ناهي ڇڏيا آهن. اسان جو رڳو اخبارن ۾ فوٽو ۽ بيان ڇپرائڻ تي زور آهي ان پهلوءَ تي اسان ڪڏهن بہ ڪونہ سوچيو آهي.

اسڪول جي پڙهائي دوران ڏهن ٻارهن ڏينهن تائين اسڪول ۽ هاسٽل ۾ داخلا لاءِ سڄي سنڌ مان شاگرد ايندا رهيا جن مان ابڙال وارو حاجي عثمان ٻانهيپوٽي جو پٽ محمد حسين ۽ دڙي مان بہ بہ ٽي شاگرد هاسٽل ۾ آيا، پر پوءِ اهو سلسلو بند ٿي ويو ۽ باقاعدي سان ڪورس جي پڙهائي شروع ٿي وئي. روزاني پڙهائي سان گڏوگڏ هوم ورڪ بہ ڪافي ملندو هو. پر محنت ۽ شوق سان هوم ورڪ وقت تي ٿي ويندو هو.

پهرين بہ چار ڏينهن نئين ماحول ۾ سوچيندو هوس تہ شهر ۾ اسڪول ۾ ڏاڍي تڪليف ٿيندي پر

پنهنجي محنت ۽ استادن ۽ مائٽن جي توجهہ ۽ همت افزائي ڪري ڪڏهن بہ ڪا دقت محسوس ڪانہ ڪيم. ڪڏهن ڪڏهن سائين بالادي مڙئي ڪاوڙ ۾ اچي دڙڪا ڏيندو هو پر پوءِ جيئن جيئن ويو وقت گذرندو، تيئن تيئن وئي آساني پيدا ٿيندي.

سال ۾ هڪ بہ ڀيرا ٻين اسڪولن جا شاگرد هاسٽل جي شاگردن سان ڪرڪيٽ ۽ والي بال کيڏڻ آيا. بہ ڀيرا ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو جا شاگرد بہ نورمحمد هاءِ اسڪول جي شاگردن سان ڪرڪيٽ مئچ کيڏڻ آيا، ڪين ڏاڍيون سُٺيون ڊريسون پاتل هيون. منجهن ڊسيپلين ڏسي آئون بہ ڏاڍو متاثر ٿيس ۽ دل ۾ سوچيم تہ ڪاش! آئون بہ ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ پڙهندو هجان ها. اُن شوق جي پڄاڻي مون هيئنءَ ڪئي جو پنهنجي پٽن نورمحمد ۽ فرخ کي ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ داخلا وٺي ڏنم ۽ محبوب بہ اُتي ٽيسٽ ڏني ۽ رٽن ٽيسٽ ۾ پاس ٿيو ۽ سُٺي انٽرويو ڏيڻ جي باوجود بہ کيس پيٽارو ۾ داخلا ڪانہ ملي اُن جو سچو احوال ڏيئي آئون هڪ اداري کي بدنام ڪرڻ نٿو چاهيان.

هاسٽل ۾ پهرئين سال جي پڙهائيءَ دوران هڪ ڀيرو ڊرامو بہ ٿيو هو پر مون اُن ۾ حصو ڪونہ ورتو. جيئن جيئن وقت گذرندو ويو تيئن تيئن شاگردن جي هڪ ٻي سان گهرائپ وڌندي ويئي ۽ تيئن تيئن ڳوٺ جي سڪ وئي گهٽجندي. اسڪول، هاسٽل ۽ ان جي ماحول ۾ دلچسپي وئي وڌندي. نيٺ اهو بہ وقت آيو جو مهينن جا مهيناڳوٺ وڃڻ ڪونہ ٿيندو هو. هڪ ڀيرو تہ عيد تي بہ ڳوٺ ڪونہ ويس ۽ جيجي وڏيءَ مون کي ڏاڍو ياد ڪيو. جنهن جو اڄ بہ ڏاڍو افسوس اٿم ۽ نيٺ بابا سائين مون کي وٺڻ آيو ۽ اُن سان گڏجي ڳوٺ ويس. هاسٽل ۽ اسڪول ۾ وقت گذرڻ سان نوان دوست بہ ٺهندا ويا جن ۾ محمد بچل، محمد صديق ۽ ولي محمد سمون شامل هئا. وقت گذرڻ سان گڏوگڏ ڪٿ ۾ منگهڻ بہ وڌندا ويا. انهن سان بہ پهرين دوستي ۽ پوءِ دشمني شروع ٿي وئي. چو تہ هاڻ هنن کي مارڻ روز جو دستور ٿي ويو جيسين وجي هنن مان جان ڇُٽي. مون زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو منگهڻ هاسٽل جي ڪٽن ۾ ڏٺا. نہ تہ اڳ مون کي خبر بہ ڪانہ هئي تہ منگهڻ چاڪي چئبو آهي.

هاسٽل جو بورچي سونهارو ۽ ڏوٻي ڏرگو هاسٽل جي زندگيءَ جا بہ منفرد ڪردار هئا جن سان ڳالهائڻ ۽ ملڻ ۾ مزو ايندو هو. هاسٽل جو اهو دستور هوندو هو تہ اچڻ شرط سونهاري کي ٻڌائبو هو تہ آئون ڳوٺان اچي ويو آهيان. جيئن ماني کائيندڙن ۾ منهنجو بہ نالو شامل ٿئي. ان جي جواب ۾ سونهارو اسان جي روبرو سندس نائب کي آرڊر ڪندو هو تہ ٻوڙ ۾ هڪ گلاس وڌيڪ پاڻي جو شامل ڪري ڇڏ. جيئن ٻوڙ زياده ٿئي. ڏرگو رات جو ٺري پيئڻ کان پوءِ صفا ٽُن ٿي ويندو هو تيسين گهروارن سان جهيڙو جاري رکيو ايندو هو جيسين وجي ڪٽ پيڙو ٿيئي. ڏرگو رات جو هڪ تہ ڏينهن جو ٻيو هوندو هو. ڏرگي کان ڏينهن جو رات واريون ڳالهيون صفا وسري ويندڙيون هيون يا گول ڪري ويندو هو سا خبر خدا کي. آخر ۾ صفا پوڙهو ٿي ويو هو پاڻ ٻارن سان هاسٽل ۾ رهندو هو سندس وڏو

پٽ ۽ ٻيو اولاد ڏاڍا سُٺا ماڻهو هئا. آئون هاسٽل ڇڏڻ کان پوءِ به جڏهن هاسٽل ويندو هوس ته ڪوشش ڪري کين ملندو هوس، ويچارا ڏاڍي عزت ڪندا هئا.

اسڪول ۾ سائين علي محمد شيخ هڪ دفعو واڙ يا لوڙهي جي معنيٰ وڻ ٻڌائي ته مون ڪيس ڪريڪٽ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته پاڻ منهنجي ڳالهه غور سان ٻڌي ناراض ته ڪونه ٿيو ٻيڻو منهنجي همت افزائي ڪيائين. اسڪول جي ڪُنڊ ۾ هاءِ اسڪول جي بهترين لائبريري هوندي هئي. جنهن ۾ ڪنئين ڪتاب ڪاٺ جي ڪٻٽن ۾ رکيا هوندا هئا. اسڪول ٻاهران وڏا وڏا وڻ اسڪول بلڊنگ کي وڏيڪ سهڻو ۽ پروقار بنائيندا هئا. اسڪول جي اترئين طرف مينارام نالي هڪ تمام سُٺي بلڊنگ هندن جي دؤر جي ٺهيل هوندي هئي. جيڪا نورمحمد اسڪول جي چوديواري اندر اسڪول جو حصو لڳندي هئي. پر اها بلڊنگ مسلم ايڊيوڪيشن سوسائٽيءَ جي ملڪيت ڪانه هئي. ورهاڱي کان پوءِ اها وفاقي حڪومت جي ملڪيت ٿي، جنهن لاءِ مسلم ايڊيوڪيشن سوسائٽيءَ تمام گهڻي لکپڙهه ڪئي پر ڪو ڪڙتيل ڪونه نڪتو. پر مسلم ايڊيوڪيشن سوسائٽي به اُن مسئلي کي هميشه هر اسٽيج تي کنيو ۽ نيٺ تمام گهڻي ڪوشش کان پوءِ اهو هال جيڪو ان وقت لکن جي ملڪيت هو سو نورمحمد هاءِ اسڪول کي مليو ته اسڪول جا ڊراما فنڪشن ۽ سڀ ثقافتي سرگرميون اُن هال ۾ ٿيڻ لڳيون. جيئن جيئن ويا ڏينهن گذرندا تيئن تيئن هاسٽل ۽ اسڪول سان ياري وئي وڌندي وقت سان گڏ فلم ڏسڻ جو شوق به ويو وڌندو. هڪ يا ٻي آچر تي فلم ضرور ڏسبي هئي. آچر جي ڏينهن مانيءَ کان اڳ جيترو به ٿي سگهبو هو اوترو شهر جو سير ڪبو هو.

حيدرآباد شهر اُن وقت ايڏو وڏو ڪونه هو جيڏو اڄ آهي، قاسم آباد جيڪو اڄ لکن جي آباديءَ وارو علائقو آهي. اُن جو ته ڪو وجود ئي ڪونه هو. مسلم هاسٽل پٺيان سينٽرل جيل اڳيان چؤطرف جيڪي وسنديون ۽ ڪالونيون آهن انهن جو نالو نشان به ڪونه هو. سبزيءَ منڊيءَ کان اڳيان به ڪا شيءِ ڪانه هئي. لطيف آباد به اڄ جيان ڪانه هئي. گورنمينٽ ڪاليج قليلي ۽ شهر جي وچ وارو سڄو علائقو ميدان لڳو پيو هو. نورمحمد هاءِ اسڪول کان ڇوٽڪي گهٽي تائين هڪ به دڪان ڪونه هو. اُت هڪ طرف پڳٽ ميموريل اسڪول جي ديوار ته ٻي طرف ٽريننگ ڪاليج ۽ چرچ جون ديوارون هونديون هيون. خود تلڪ چاڙهيءَ تي ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ دڪان هوندا هئا. حيدرآباد شهر جون رونقون صرف شيش محل هوٽل جي علائقي ۾ هونديون هيون. رات جو هت ڄڻ ته ميلو متو پيو هوندو هو ڇو ته اُن هوٽل پٺيان وٿشيائن ۽ ڳائيٽين جا ڪوٺا هوندا هئا. اٽڊون بار ۽ وندسر بار مان ماڻهو ڪائي پي اچي هت گانا ٻڌندا هئا. جت رات دير تائين راڳ رنگ ۽ رقص جون محفلون هلنديون رهنديون هيون. ڪي شوقين اتي ئي ڪوٺن تي سمهي پوندا هئا. ته ڪي وري پنهنجي

گاڏين ۾ انهن وئشيائن کي کڻي هليا ويندا هئا تہ کي وري پنهنجون حسرتون ۽ آنهون پنهنجو پاڻ سان کڻي روانا ٿي ويندا هئا.

چون ٿا تہ ورهاڱي کان اڳ اُن بازار ۾ اجا بہ وڏيڪ رونقون هونديون هيون. وڏا وڏا معزز ماڻهو بہ هن بازار ۾ ايندا رهندا هئا. ۽ ڪن هن بازار مان شاديون بہ ڪيون ۽ انهن مان ڪين اولاد بہ ٿيا، جيڪي پوءِ امير، سفير ۽ وزير ٿيا. اُن دؤر جي پراڻن ماڻهن کي اجان تائين اهي داستان ياد آهن. اُن حسن جي بازار ۾ سڄي هندستان ۽ پنجاب مان ڪنئين حسينائون هت حيدرآباد ۽ سنڌ جي ٻين شهرن ۾ بہ ايندڻون رهنديون هيون. جن ۾ هزهائينس مير علي نواز خان ناز جي معشوقہ بالي بہ شامل آهي. جيڪا پوءِ سڄي سنڌ ۾ مشهور ٿي ۽ مٿس ڊراما بہ ٺهيا. چون ٿا تہ سنڌ جي ڪلهوڙي بادشاهہ غلام شاهہ جي ماءُ بہ ماريچپاڻي وئيشيا هئي. جنهن جو نالو گلان هو. حيدرآباد جي اُن حسن بازار ۾ مارواڙ کان ايندڙ انهن ماريچپاڻي عورتن جو پنهنجي حسن جي ادائن ۽ وفاداريءَ ڪري ڏاڍو نالو هو. خاص ڪري اميرن کي ريجهائڻ جون رمزون ۽ فن تہ ڪو هنن کان سکي. سندن اکين ۾ تہ اصل جادو هوندو هو. جنهن سان هر ڪو موهجي پوندو هو ۽ سندن گلي جي سونهن جو آواز ٻڌندڙن کي مست ڪري ڇڏيندو هو. بازار حسن جو ماحول ۽ ثقافت بہ عجيب آهي، بازار ٻاهران گهٽين ۾ وينل گلن وارا، پئسا کُلا ڪرڻ وارا، پانن وارا توهان کي هر هنڌ نظر ايندا.

محرم جي مهيني ۾ بازار حسن ۾ راڳ، ناچ بلڪل بند هوندو آهي ۽ سڄي بازار حسن ۾ توهان کي عورتن سان گڏ مرد بہ ڪارن ڪپڙن ۾ نظر ايندا ۽ محرم وارن ڏينهن ۾ بازار حسن جون سڀ حسينائون ماتمي جلوس اڳيان اڳيان هلنديون وڃي مئجسٽڪ سئنيما واري چوراهي تي ماتم ڪنديون هيون. جن کي ڏسڻ لاءِ سڄي حيدرآباد جا جوان اچي هت گڏ ٿيندا هئا. تيستائين اُتي ٻينا هوندا هئا، جيسين وڃي اهي حيسنائون واپس ٿين. بازار حسن ۾ اهي حسينائون ڪوبہ ڪم ڪار ڪونہ ڪنديون آهن. گهر جو سڄو ڪم هنن جا مرد ڪندا آهن. گهر جون حاڪم عورتون هونديون آهن. هر حڪم انهن جو ئي هلندو آهي. بازار حسن جي گهرن ۾ ڇوڪري پيدا ٿئي تہ ملهايون ورهايون وينديون آهن ۽ جي ڇوڪرو ڄائو خوشيءَ جو اظهار ڪونہ ٿيندو آهي.

راڳ سان گڏ ساز وڄائيندڙ ميراثيءَ کي هت استاد ڪري سڏبو آهي ۽ انهن جي هت وڏي عزت ڪئي ويندي آهي. بازار حسن متعلق ڪريم بخش نظاماڻي ۽ لوڪرام ڏوڏيجا ٻنهي آتم ڪهاڻين ۾ ڏاڍو دلچسپ احوال بيان ڪيو آهي، تنهن کان سواءِ ڊاڪٽر مبارڪ پنهنجي ڪتاب شاهي محل ۾ بازار حسن تي ڏيڍ صفحو ڪن لکيو آهي. پر اُن موضوع تي لوڪ ورثا جي ڊپٽي ڊائريڪٽر فوزيہ سعيد نالي هڪ عورت جيڪا آمريڪا مان پي ايچ ڊي ڪري آئي آهي ڏاڍو دلچسپ ڪتاب لکيو آهي.

ڪتاب جو نالو "ڪلنڪ" آهي.

(*ہیرا کی در پردہ ثقافت*)

هندستان ۾ باقاعده بازار حسن جو رواج پهريان لکنؤ ۽ دهليءَ ۾ پيو. تنهن کان پوءِ اها بازار لاهور ۾ بہ شروع ٿي پوءِ سڄي هندستان ۾ وڏي پئماني تي عورتن جي ناچ گانن جون اهي بازارون ۽ منڊيون قائم ٿيون. جتي عورتن ۽ سندن جسمن جو باقاعده واپار شروع ٿيو. جيڪو ڪنهن نہ ڪنهن روپ ۾ اڄ بہ جاري آهي. جيتوڻيڪ جنرل ضياءَالحق 1979ع ۾ حدود آرڊيننس جاري ڪري راڳ ۽ ناچ کي جائز قرار ڏئي اُن تي ڪابہ بندش ڪانہ وڌي پر صرف عورت جي جسم فروشي کي غيرقانوني قرار ڏئي اُن جي سزا سنگسار مقرر ڪئي. اُن سان ٿيو ائين جو اها بُرائي جيڪا هڪ هنڌ محدود هئي سا چؤطرف ڦهلجي وئي اُن جي مقابلي ۾ گهڻو ڪري سڄي دنيا ۾ انهيءَ ڌنڌي کي قانوني شڪل ڏئي هڪ هنڌ تائين محدود ڪيو ويو آهي.

هالينڊ جي گاديءَ واري شهر ائمسٽرڊئم ۾ تہ هنن وئشيائن جون پنهنجون تنظيمون آهن جيڪي حڪومت وٽ رجسٽرڊ ٿيل آهن۽ اُن معرفت هو حڪومت کي ٽيڪس ڏين ۽ قرض وٺن. مزيدار ڳالهہ تہ هو ڪڏهن ڪڏهن اسٽرائيڪ بہ ڪن ۽ حڪومت کين پرچائي وري اُن ڌنڌي تي آڻي. جيئن ملڪ ۾ اچڻ وارا سياح اُن برڪت کان محروم نہ ٿي وڃن ۽ سندن سياحت جي صنعت متاثر نہ ٿئي.

هٿيارن جي واپار جو اڄ بہ دنيا ۾ وڏي ۾ وڏو واپاري روس آهي. پر سندس معيشت اُت وڃي پهتي آهي جو پاڪستان جهڙي ملڪ بہ کيس ڪڻڪ امداد طور ڏني. انگلينڊ، آمريڪا ۽ سڄي مغربي يورپ جي هوٽلن ۽ پبلڪ فون گهرن ۾ توهان کي ڪال گرلس جا رکيل ڪتاب ۽ پمفليٽ ملندا جن ۾ سندن سون هزارن جي تعداد ۾ فون نمبر لکيل هوندا آهن. توهان فون ڪري کين گهرائي پنهنجون جنسي خوشيون ۽ خواهشون پوريون ڪري سگهو ٿا يا فون ڪري گهرائڻ جي باوجود توهان کين پسند نہ ڪريو تہ هيلو هليو ڪندي هليون وينديون پر توهان تي ڪڏهن بہ اکيون ڪونہ ڪينديون. چون ٿا تہ جهانگير جي حرم ۾ اهڙين حسينائن جو تعداد ڇهہ هزار هوندو هو. *(ڏسو صفحو 9 ڪتاب ڪلِنڪ)*

قدرت الله شهاب پنهنجي ڪتاب "شهاب نامہ" ۾ لکيو تہ:

"شولاپور جي انگريز ڊپٽي ڪمشنر ميڊوز ٽيلر جي سرڪاري بنگلي ۾ وٽس ٻاهٺ حسينائون سريت طور هونديون هيون. جن ۾ هڪ پندرهن سالن جي مرهٽي ڇوڪري بہ هوندي هئي. جنهن جون اکيون اکين سان ملائڻ جو انداز صاحب بهادر کي ڏاڍو وڻندو هو. اسان جي معاشري ۾ سدا سهاڳڻين يا انهن جي سازندن کي جنهن کي ميراثي چوندا آهن. شاهہ لطيف بہ پنهنجي بيتن ۾ سندن ذڪر ڪيو آهي، نہ صرف ذڪر ڪيو آهي پر سندن وڏي مڃتا ۽ واکاڻ ڪئي آهي. مثال : انهن وحشيائن لاءِ پاڻ هنيئن ذڪر ڪيو اٿس:

لنڊيون لک لهن، جي ڏين ڏهاڙي ڏيهه کي
ستيون کوهه ڪجن، جي پنهنجو رکن پاڻ سان
(شاهه)

۽ اهڙي طرح ميراثين کي به پاڻ هنئين ياد ڪيو آهي.

جي ميراثي مڱڻا، آئون پڻ منجهان تن
کي کهه منهنجي ڪن، ارٿ منجهاران ان جي
(شاهه)

اڳوڻي زماني ۾ شهزادا ۽ راجائون اهڙا شوق ڪندا هئا پر هينئر اها جڳهه سياستدانن، ڪامورن ۽ امير طبقي والاري آهي. لاهور جي هيرامنديءَ جي لڪيل ڪتاب جي ليکڪ چئي ٿي ته جڏهن رات جو هڪ بجي عام ڳائڻ بند ٿيندو آهي ته اُن کان پوءِ هت وڏا وڏا سياستدان ڪامورا ۽ امير طبقي جا ماڻهو ايندا آهن. پوليس يا ته انهن جي اڳيان مجبور آهي يا خود انهن سان مليل آهي. اهو مشاهدو خود هوءِ پاڻ ڪندي سڄو سربستو احوال سندس ڪتاب ۾ لکيو آهي.

واقعي هن بازار مان مزو وٺڻ وارا وڏي مرتبي وارا آهن ۽ انهن کي ڪوبه روڪڻ وارو ڪونهي ۽ هنن لاءِ ڪوبه ٽائيم مقرر ڪونهي. پنهنجي مرضيءَ جا مالڪ آهن، جيڏي مهل اچن ۽ وڃن. نفسيات جي ماهرن جون چوڻ آهي ته ماڻهو زوري، نفس جي خواهش کي پوري ڪرڻ لاءِ نه پر پاور جي جنون ۾ اچي ٿو ڪري.

لاهور جي بازار حسن هيرامنديءَ تي نالو راڻا رنجيت سنگهه جي وزير هيرا جي نالي پٺيان پيو ۽ ڪراچيءَ جي بازار حسن تي اهو نالو سنڌ تي حملو ڪندڙ انگريز جنرل سرچارلس نيپيئر جي نالي پٺيان "نيپيئر روڊ" پيو. اهو به هڪ عجيب اتفاق يا انتقام چئجي. حيدرآباد جي بازار حسن جون رونقون ون يونٽ ٺهڻ ۽ ڪراچي گادي ٿيڻ کان پوءِ ختم ٿي ويون ڇو ته پوءِ ڪامورن، اميرن ۽ سياستدانن جو مرڪز ڪراچي ٿي ويو ۽ انهن اوڏانهن رُخ ڪيو. حيدرآباد جي بازار حسن اندر داخل ٿيڻ لاءِ اڳيان پويان پنج دروازا هوندا هئا. جنهن مان ڪار به هلي ويندي هئي. پر شوقين گهڻو ڪري ڪار پريان روڊ تي ڇڏي پوءِ اندر داخل ٿيندا هئا. رات جي وقت ڪوٺي تي ڳائڻ، سازندن گهنگرن ۽ طبلن جو ايڏو ته آواز هوندو هو جو پري پري تائين اهو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو. جنهن ڪوٺي اندر محفل نه هوندي هئي ته اُن ڪوٺي جون مهجبينون بالڪونيءَ ۾ ٻاهر اچي ويهي رهنديون هيون ۽ اهي پنهنجو پاڻ ۾ رؤنشي خاطر ڪل پوبگ ڪري تماشائين کي متوجهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪنديون رهنديون هيون. ڪي ڪوٺا چار چار ماڙ جا به هوندا هئا. جن جي هيٺ مٿي بالڪونين اندر انهن وٺشيائن جا ٽهڪڙا پري پري تائين ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. اهو ڪنهن کي متوجهه ڪرڻ جو دلچسپ انداز آهي انهن ڪوٺن مان ڪن ڪن جي دروازن تي نفيس پردا، به ٽنگيل هوندا هئا. جن

اندر روشنين ڪري سڀ ڪجهہ نظر ايندو رهندو هو. ڏينهن جي وقت گهٽين ۾ انهن حسينائن جا ٻار گهمندا ڦرندا، راند روند ڪندا رهندا هئا، پر رات جي وقت اهي نظر ڪونہ ايندا هئا.

سماج ۾ جيئن شادي جي پاڪ ۽ مقدس رشتي ۾ عورت ۽ مرد ملي هڪ نئين زندگيءَ جي شروعات ڪندا آهن، تيئن هن بازار حسن ۾ رهندڙ عورت جي ”نٿ لاهڻ“ کي عورت جي شاديءَ برابر سمجهيو ويندو آهي.

نٿ لاهڻ يا بولي لاهڻ واري رات هت گهر کي چراغان ڪري دعوت جو اهتمام ڪيو ويندو آهي. جپان ۾ گيشا گرل وارو رواج بہ ڪي قدر پنهنجي هن بازار حسن جي هن تصور سان ملي ٿو.

مثال: پاڻ وٽ بہ ڪئين ماڻهو انهن بازارن ۾ يا ٻي ڪنهن هنڌ فليٽ يا گهر وٺي اهڙين حسينائن کي سريت ڪري ويهاريندا آهن. پوءِ کي ساڻن نڪاح ڪري ڇڏيندا آهن ڪي وري ان سلسلي کي ڪجهہ وقت کان پوءِ ختم ڪري ڇڏيندا آهن. پاڻ اهڙي رشتي وارين عورتن کي ويهاريل يا رکيل چئون ۽ جپان ۾ اهڙين عورتن کي گيشاگرل چون. اهو صدين جو رواج اڄ بہ جپان ۾ جيئن جو تيئن هلندو اچي. يورپ ۾ ٽيوب اندر ۽ سنسان جڳهن تي توهان کي اهڙيون عورتون جام ملنديون. فيڊرل ڪاسترو اقوام متحده ۾ تقرير ڪندي اهو انڪشاف ڪيو تہ صرف ٿائليند ملڪ ۾ اهڙين عورتن جو تعداد پنجاهہ لکن کان بہ مٿي آهي. جنهن ۾ ان ڌنڌي اندر ٽيهہ لک عورتن جي عمر تہ ويهن سالن کان بہ گهٽ آهي. ۽ ان ڌنڌي لاءِ ڪنئين مرد بہ پنهنجو سيڪس تبديل ڪري وڏي تعداد ۾ عورتون ٿي رهيا آهن. سنڌ جي اڳوڻي گورنر جهانزيب پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ مغربي پاڪستان جي اڳوڻي گورنر ملڪ امير محمد خان کي ڪنهن ٻڌايو تہ تنهنجي ڪئبنيٽ جو وزير قانون جڏهن حيدرآباد ويندو آهي تہ حيدرآباد چڪلي ۾ جهنڊي لڳل گاڏي ۾ ويندو آهي. ملڪ امير محمد کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي سو ڪيس پاڻ وٽ گهرائي ڪائنس ان الزام جي وضاحت پڇي تہ پاڻ ملڪ امير محمد کي ٻڌائين تہ سائين منهنجو گهر ئي حيدرآباد چڪلي ۾ آهي. چون ٿا تہ ملڪ امير محمد اهو ٻڌي ڪيس بروقت وزارت مان ڊسمس ڪري ڇڏيو.

هن بازار مان هندستان ۽ پاڪستان جي ڪيترن ئي شهزادن ۽ راجائن جون راڻيون بڻيون، تہ وري هندستان ۽ پاڪستان جي چوٽيءَ جون فلمي اداڪارائون بہ هن بازار ۾ پيدا ٿيون جن ۾:

- ملڪہ ترنم نورجهان
- ملڪہ پکراج
- مينا ڪماري
- ريما
- شميم آرا
- بابرا شريف

- زيبا

انجمن خاص قابل ذڪر آهن.

هندستان ۽ پاڪستان ۾ بازار حسن ۽ طوائفن جي موضوع تي ڪنئين فلمون ٺهيل آهن، جن ۾:

- امراءُ جان ادا
- پاڪيزه
- پياسا وغيره

جهڙيون لاجواب فلمون بہ شامل آهن. اڄڪلهہ تہ ڪراچي ۽ لاهور جي بازار حسن ۾ اهو ڌنڌو ڪندڙ عورتن ايتري تہ دولت ڪمائي آهي جو هو هاڻ ڊفينس، ڪلفٽن ۽ ٻين پوش علائقن ۾ رهن ٿيون. صرف رات جو چند ڪلاڪن لاءِ انهن بازارن ۾ وڃن ۽ انهن ڪي بہ پنهنجي زبان عام ۾ آفيس ۽ آفيس ٽائيم چون.

اسڪول ۾ ٻڌن ڏينهن جي موڪل ٿي تہ ڪافي ڇوڪرا پنهنجي پنهنجي ڳوٺن ۽ شهرن لاءِ روانا ٿي ويا. پر پري رهندڙ شاگرد اُتي ئي رهي پيا ۽ آئون پڻ اڃان ڪو فيصلو نہ ڪري سگهيو آهيان تہ انهن ٻڌن ڏينهن ۾ ڳوٺ وڃان يا هاسٽل ۾ رهان. ٽيسين شام جو بابا سائين اچي ويو ۽ آئون انهيءَ رات ساڌس گڏ سيٺ ٽِيون مل جي بنگلي تي وڃي رهيس ۽ صبح جو سوير آئون ۽ بابا سائين سيٺ ٽيون مل جي جيپ ۾ چڙهي اڏيري لال جي درگاهہ ڏانهن روانا ٿياسين.

حيدرآباد کان اڳتي وڃڻ جو هي منهنجو پهريون دفعو هو ۽ هي ملڪ مون کي اسان جي لاڙ واري علائقي کان وڌيڪ آباد ۽ سرسبز لڳو. هت جي سڀ زمين آباد نظر آئي ۽ اهڙا فصل بہ ڏسڻ جو موقعو مليو جيڪي هن کان اڳ مون ڪڏهن بہ ڪونہ ڏٺا هئا. مثلا: ڦٽيون، ڪيلو سبزيون وغيره هت گهڻو ڪري سڀ گهر پڪا ۽ خوبصورت نظر آيا. اسان جي علائقي ۾ ڪا ايڪڙ ٻيڪڙ جيپ يا ڪار نظر ايندي هئي.پر هت وڌيون شيورليٽ ڪارون ۽ جيپون ڪافي نظر آيون. ان زماني ۾ صرف آمريڪن ڪارون ۽ جيپون روڊن تي هلنديون هيون ۽ جپاني ڪارن ۽ جيپن جو ملڪ ۾ اڃان نالو نشان ئي ڪونہ هو.

اسان ٽنياري ۽ ٻين ننڍن ڳوٺن کي ڏسندا ٽنڊي آدم واري روڊ طرف مُڙندا اچي اڏيري لال جي درگاهہ تي پهتاسين. ات اسان ڪنهن وڏيري جي اوطاق تي ترسياسين، اُڏيري لال جي درگاهہ تي وتائي فقير جي درگاهہ جيان هندو ۽ مسلمان جدا جدا ميلو لڳائين، اڏيري لال جي درگاهہ تي هندن جو وڏو ميلو لڳندو آهي. جتي سڄي سنڌ ۽ هاڻ هندستان مان بہ زائرين هت اچن.

هندن وارو اڏيرو لال هن کان سواءِ ڪوٽڙي، الله رکيو نصرپور ۽ ڪراچي ۾ پڻ آهي. جنهن تي بہ هندو ميلو يا ”چيٽي چنڊ“ نالي ڏيهاڙا وڏي ڌام ڌوم سان ملهائن. صرف دهلي شهر ۾ ان ڏينهن تي

بہ تي مليا لڳن. ڪراچيءَ وارو اڏيري لال جو ميلو نيٽي جيٽي تي ورڻ ديوتا جي مندر وٽ ملهايو ويندو هو.

ڪلفٽن جي هڪ ٽڪري کي هندو ”رام جهروڪا“ ڪري سڏيندا هئا. جنهن کي هاڻ ”آسترراڪ“ يا ”آسٽرويو“ ڪري سڏيو وڃي ٿو. (اسان بہ اُت رهندا آهيون.) ان جڳھ لاءِ هندن جو عقيدو آهي تہ شري رام لڪشمڻ ۽ سيتا هنگلاج ويندي هت ڪجھ وقت لاءِ رهي آرام ڪيو هو. ان پنيان ئي ورهاڱي کان اڳ ڪراچي جي وڏي باغيچي کي ”رام باغ“ ڪري سڏيندا هئا. نصرپور ۾ بہ اڏيري لال يا امر لال جو ميلو لڳندو هو. جنهن کي هندو ورڻ ديوتا جو اُتار ڪري سڏيندا آهن. سچي سنڌ جا ٺُڪر يا ٺاڪر هن جا پوئلڳ آهن. ٺٽي جي ويجهو ڪوٽڙي الھ رکئي پرسان بہ اڏيري لال جي درگاھ هوندي هئي، جت اوائلي دؤر ۾ وڏي ڏام ڏوم سان چيٽي چنڊ جو ميلو لڳندو هو. درگاھ پرسان هڪ تنبو بہ لڳل هو جنهن ۾ راڳ جي محفل ٿي، اسان صبح سوير جيپ ۾ چڙهي پهرين مخدوم نوح رحہ جي درگاھ تي آياسين. درگاھ جي زيارت کان پوءِ اسان غلام حيدر اگهيم وٽ ماني کاڌي، اهو ان وقت هالن ۾ پوليس پراسيڪيوٽر هو پوءِ پاڻ ترقي ڪري ايس پي ۽ اَي آءِ جي ٿيو. شام ڌاري اسان هالن کان روانا ٿي ڀٽ شاھ آياسين، جت شاھ سائين رحہ جو سلام ڀري پوءِ حيدرآباد ڏانهن روانا ٿياسين.

انگريزن کان اڳ سنڌ جا مرشد، پير ۽ گادي نشين صرف درگاهن ۽ مريدن تائين محدود هئا پر پوءِ انگريز دؤر حڪومت ۾ گورنرن وزيراعليٰ ۽ وزيرن جا ٺٽ ڌسي پير مُرشدن، درگاھ نشينن ۽ سجاد نشِنن سياست ڏانهن رُخ ڪيو ۽ ڏسندي ڏسندي صرف هڪ صديءَ ۾ سچي سنڌ جي درگاهن سان گڏ سنڌ جا حاڪم ۽ ليڊر ٿي ويا. نہ تہ سياست ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ۾ انگريزن سان ملڻ وقت سيدن، پيرن ۽ مرشدن کي پڻ جُتي لاهرائي پيرن اگهاڙو انگريزن اڳيان حاضر ڪيو ويندو هو.

جڏهن هي پير مرشد، سجاده نشين ۽ گادي نشين سنڌ جي سياست ۽ حڪومت جا مالڪ ٿي وزير، اسپيڪر، سفير ۽ امير ٿي ويا تہ ڏسندي ڏسندي سنڌ جي شگرملن، ٽيڪسٽائل ملن، ڪاٽن فيڪٽرين ۽ بين پڻ ڪيترين ئي ملن جي مالڪيءَ سان گڏ سنڌ جي بيوروڪريسيءَ تي بہ اچي قابض ٿيا ۽ سنڌ جي اڌ ضلعن جا ناظم سيد، پير ۽ مخدوم ٿيا. آئون سمجهان ٿو تہ پيري مريديءَ کان وڌيڪ هنن سياست مان موجون ڪيون هونديون.

اسان سانجهيءَ مهل حيدرآباد پهتاسين، ڪجھ دير آرام ڪري پوءِ آئون ۽ بابا ٽنڊي جهانيان وياسين. جت بابا سنڌ جي بن انمول اديب پائرن منظور نقوي ۽ ڪمتر نقوي سان گهڻي دير تائين ڪچهري ڪئي. جت پوءِ بيا بہ ڪنئين عالم ۽ اديب پڻ آيا. جن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ ابراهيم جويو بہ شامل هئا. اسان رات جي ماني بہ اُت کاڌي، رات جو دير سان واپس اچي سيٽ جي بنگلي تي آرامي ٿياسين. صبح سوير بابا ۽ آئون ڪوٽڙي پهچي سن لاءِ روانا ٿياسين. اُن زماني ۾

حيدرآباد کان سن وڃڻ لاءِ شايد پڪو رستو بہ نهيل ڪونہ هو. ڪا ايڪڙ ٻيڪڙ بس اُن روڊ تي هلندي هئي نہ تہ سن، سيوهڻ، دادو ۽ لاڙڪاڻي طرف ماڻهو ريل ذريعي سفر ڪندا هئا ۽ ريلون بہ ٿوريون هلنديون هيون. اسان ڪوٽڙي مان سن ڏانهن روانا ٿياسين. منهنجو زندگي ۾ ريل چڙهڻ جو هي پهريون اتفاق ۽ سفر هو ڏاڍو عجيب لڳو. ماڻهو هلندڙ ريل ۾ پيا هلن ۽ جت ريل بيهي تہ وڏي تعداد ۾ ماڻهو ريل ۾ چڙهن ۽ لهن. ريل جي سيٽيءَ جو آواز ڪيڏو نہ رُعبدار ۽ گونجدار ٿيندو آهي، جيڪو پري پري تائين ٻڌڻ ۾ اچي. ريل ڪيڏي مهل شهرن مان تہ ڪيڏي مهل جبلن ۽ ٻيلن مان تيز تيز هلندي وڃي. ٻاهر ڏسڻ سان چڻ وڏا وڏا جبل ۽ وڻ ريل سان گڏ هلي رهيا آهن. جبلن تي پري پري وڏا وڏا واچوڙا ڏسي مزو بہ اچي رهيو آهي تہ عجب بہ لڳي رهيو آهي.

ريل ۾ ڪي ماڻهو ڪچهريون ڪري رهيا آهن تہ ڪي اخبارون ۽ مئگزين پڙهي رهيا آهن تہ ڪي ڪجھ کائي رهيا آهن. هڪ بہ عورت اسان جي دٻي ۾ ڪانهي شايد عورتن لاءِ جدا گاڏو آهي. رضا علي عابديءَ بي بي سي واري پنهنجي ڪتاب "ريل ڪهاني" ۾ لکيو آهي تہ: "دنيا ۾ پهرين ريل 1825ع ۾ انگلينڊ ۾ شروع ٿي تنهن کان پوءِ فرانس، آمريڪا، جرمني، روس، اٽلي اسپين ۽ ميڪسيڪو ۾ ريل جي شروعات ٿي.

هندستان ۾ پهرين ريل گاڏي 16 اپريل 1853ع ۾ هلي ان ڏينهن بمبئي ۾ عام موڪل جو اعلان ڪيو ويو. ريل ٿي لڳي پنجويهہ منٽن تي بمبئي کان ٿاڻي تائين وئي. منجهس چار سؤ مسافر هئا. گاڏيءَ کي هلڻ مهل ايڪيهن (21) توبن جي سلامي ڏني وئي. ريل گاڏي ۾ چوڏهن گاڏا ۽ ٽي انجڻيون هيون. هر هڪ انجڻ جو نالو سنڌ، سلطان ۽ صاحب هو. سنڌ ۾ ريل جي پٽڙي وڇائڻ ۽ ريل هلائڻ جو سهرو ريلوي انجنيئر جان برٽن جي سر تي آهي. جنهن ڏاڍي ڪوشش سان سنڌ ۾ ڪراچي کان ڪوٽڙيءَ تائين ريل هلائي.

انگريزن 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي ۽ 1858ع ۾ ريل گاڏي جي پٽڙي وڇائڻ جي شروعات ڪئي. پٽڙي وڇائڻ جو ٺيڪو هڪ انگريز ٺيڪيدار بِري" کي مليل هو. پر هو هلندڙ ڪم ڇڏي ٻارهن سؤ مزدورن جا پئسا کائي ڀڄي ويو پوءِ سنڌ ريلوي جي وڇائي جو ڪم بہ ريلوي جي چيف انجنيئر جان مارٽ ڪيو. ريل جي افتتاح وقت ريل جي انجڻ تہ هئي پر دٻو ڪونہ هو. تنهن ڪري ريل انجڻ اندر ٺي ڪاٺ جي بئنچ رکي سنڌ جي ڪمشنر فريئر ۽ سندس زال کي ويهاري سنڌ ريل گاڏيءَ جو افتتاح ڪيو ويو چو تہ ٻي ڏيهاڙي فريئر سنڌ مان بدلي ٿي وڃي رهيو هو. ريل جي افتتاح وقت ستر هزار ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. عام ماڻهن جو خيال هو تہ هن کي شيطان هلائي رهيو آهي.

ريل گاڏي جان برٽن پاڻ هلائي جڏهن ريل باقاعده هلي تہ پهرين ٿرڊ ڪلاس دٻي ۾ بئنچون ڪونہ پيل هونديون هيون ماڻهو بسترا وڇائي ان تي ويهي يا سمهي رهندا هئا. عورتن لاءِ عليحده

گاڏو هوندو هو. جنهن ۾ عورتن ۽ ٻارن جي گوڙ ڪري پري تائين آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو. ائين پوءِ ڏسندي ڏسندي سڄي سنڌ ۾ ريل شروع ٿي وئي. ان وقت اُن کي ”سنڌ ريلوي“ چيو ويندو هو.

هتي ريل جي شروعات 1858ع ۾ ٿي ۽ اڄ اسان 1958ع ۾ يعني پوري سؤ سالن کان پوءِ ريل ۾ چڙهي ڪوٽڙي کان سن وڃي رهيا آهيون. ريل جي سِيٽين، ٻارن جي ڪلن ۽ عورتن جي آوازن کي ٻڌندي ٻڌندي اچي اسان جي ريل سن ريلوي اسٽيشن تي بيٺي ته اسان پنهنجو مختصر سامان کڻي، اسٽيشن کان ٻاهر نڪري هڪڙي ٽانگي ۾ چڙهي، سن شهر ڏانهن روانا ٿياسين. سن جو شهر حيدرآباد کان ايترو پري آهي جيترو ٻنون منهنجو ڳوٺ يعني پنجاهه ميل سن ۽ ٻنون درياءَ جي ڪپ تي آباد آهن ۽ ٻنهي شهرن ۾ پليجا وڏي تعداد ۾ آباد آهن. ٻنهي جي اردگرد ته ٻيا به پليجن جا ڪيترائي ڳوٺ آباد آهن. خبر ڪانهي ته پليجا سن ۾ ڪڏهن اچي ۽ ڪيئن اچي آباد ٿيا. سن ريلوي اسٽيشن سن شهر کان ٻن ٽن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي هوندي. ريلوي کان سن ويندي ڄامشورو کان سيوهڻ رستو به گذري ٿو جيڪو هاڻ سن تائين پڪو رستو ٺهيل آهي. پر ان وقت سن ويندڙ رستو پڪو ڪونه هو. اسان اڌ ڪلاڪ اندر اچي سن پهتاسين. جتان پوءِ سڌا سائين جي ايم سيد جي بنگلي ڏانهن وياسين. سن شهر جو نقشو جيڪو اڄ آهي سو 1958ع ۾ بلڪل نه هو. سن بلڪل هڪ ننڍو ڳوٺڙو هو جنهن ۾ چند دڪان به ٿي سرڪاري جڳهيون، سيدن ۽ ميمڻن جا چند پڪا گهر جڏهن ته ٻيو سڄو شهر ڪچن گهرن تي قائم هو. پر تڏهن به جي ايم سيد جو ڳوٺ هجڻ ڪري سندس اهميت ان وقت به هئي ۽ اڄ به آهي، جيئن سنڌ ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي ڪري ڳڙهي خدا بخش جي اهميت آهي. سنڌ جا صرف اهي ئي اهڙا ڳوٺ آهن جت سنڌ جا هزارين ماڻهو سڄي سنڌ مان ڪهي اچي، جي ايم سيد ۽ شهيد ڀٽي جي ورسيءَ تي گڏ ٿيندا آهن. اسان سائين سان ملياسين. بابا ۽ سائين ڪافي رات ڪچهري ڪئي، مون هن کان اڳ به سائين کي ٻنهي ۾ ڏٺو هو. جنهن جو ذڪر مون اڳ به ڪيو آهي. بابا ۽ سائينءَ جو واسطو بابا جي ننڍپڻ کان وفات تائين سڄي زندگي قائم رهيو ۽ اهو واسطو سائينءَ جو سندس وفات تائين مون سان به رهيو. بابا جي وفات کان پوءِ به سائين جڏهن به ٺٽي ضلعي ۾ ايندو هو ته ٻنهي ۾ مون وٽ اچي رهندو هو پوءِ اڳيان ٽنڊو محمد خان، ماتلي، بدين يا حيدرآباد ويندو هو. بابا جي ڪري مون کي به پنهنجي اولاد جيان ئي ڀائيندو هو. بابا جي وفات کان پوءِ سائين سان ملڻ وقت مون کي پنهنجي ڪنهن بزرگ سان ملڻ جو احساس ٿيندو هو. بابا به سائينءَ سان سڄي زندگي نڀائي آيو. بابا، سائين جا ڪيترائي ڪتاب ڇپايا جن ۾ ”جيئن ڏٺو آهه مون“ به شامل هو. ان ڪتاب ڪري سائينءَ سان گڏ بابا تي به ڪفر جي فتويٰ نڪتي ۽ ڪيترو وقت مقامي ۽ جنهاڻ جا ملان اُن ڪتاب کي بنياد بنائي اسان تي ڪُر ڪندا رهندا هئا. جڏهن 1969ع ۾ مَلڪ سڪندر ۽ سائين جي ايم سيد جي اليڪشن ٿي ته بابا، سائينءَ جو چيف اليڪشن ايجنٽ هو ۽ پاڻ ٻنهي مان پنجاهه کن ماڻهو سائينءَ جي اليڪشن ورڪ لاءِ وٺي ويو هو.

جنرل ايوب جي مارشل لا ۾ سائين تي سخت پهرو هوندو هو ۽ گهر ڀاتين کان سواءِ ساڻس ڪنهن سان بہ ملڻ نہ ڏيندا هئا. پر بابا اُن دؤر ۾ بہ ڪنهن نہ ڪنهن بهاني سان سائينءَ سان ملي ويندو هو. هڪ دفعو مون کي ياد آهي تہ اسان سن وياسين تہ سائين جي جڳهہ تي مزورن ڪم پئي ڪيو ۽ بابا هڪڙي مزور جا ڪپڙا پائي مٽي تي تغاري رکي اندر وڃي سائين سان ملي آيو ۽ ڪنهن بہ ڊيوٽي عملدار کي خبر ئي ڪانہ پئي، اها هئي سيد سان محبت جي انتها. نہ تہ ارباب نورمحمد جي بہ سنڌ ۾ پنهنجي هڪ سڃاڻپ ۽ عزت هئي. جڏهن سائين بزم صوفياء سنڌ ٺاهي، سڄي سنڌ ۾ دؤرا شروع ڪيا تہ بابا بہ سڄي سنڌ ۾ ساڻس گڏ هوندو هو جهرڪن ۽ ميرپور بٺوري ۾ تہ بزم صوفياء سنڌ جون ٻئي ڪانفرنسون بابا جي ڪوشش سان ٿيون ۽ انهن ڪانفرنسن جا ڪارڊ منهنجي نالي ڇپيا ۽ سپاسنامون بابا پڙهيو. جڏهن مسلم ڪاليج ۾ سائين مٿان بم اڇلايو ويو تہ ان وقت بہ بابا سائين ۽ منهنجا ڀائر مرحوم مير نصير ۽ شمشير سائين سان گڏ هئا. اڄ بہ تقريباً سؤ کن خط سائينءَ جا بابا ڏانهن لکيل آهن. سائين سنڌ جو اهو پهريون ماڻهو ۽ سياستدان هو ۽ آهي جنهن سنڌ جي حقن جي نہ پر آزاديءَ جي ڳالهہ ڪئي.

مون ڏٺو آهي تہ سنڌ جا سيد گهڻو ڪري پنهنجن پٽن ۽ پوٽن کي بہ سڏ ڪرڻ مهل سائين ڪري سڏيندا آهن. جيئن ٻيا ماڻهو بہ کين سائين ڪري مخاطب ٿين. اهو هڪ طرح سان ٻين کي ٻڌائيندا آهن تہ اسان کي سائين سائين ڪري سڏيو پر سائين ڪڏهن بہ پنهنجن پٽن کي سائين ڪري ڪونہ سڏيو. کين هميشہ ڏاڍي قرب ۽ پيار سان امير، امداد ڪري سڏيندو هو. اسان بہ پنهنجن نوڪرن کي بہ ادا ڪري سڏيندا آهيون. مثلاً: ادا سومار شيدي ادا علو ميربحر.

سائين جي ايم سيد جهڙا ماڻهو صدين کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن. سائين جڏهن بابا جي وفات تي ٻني آيو تہ مون کا پڇيائين تہ گهڻو اولاد اٿئي. مون چيس تہ هڪ پٽ آهي پاڻ چيائين تہ نالو ڇا اٿس مون کيس ٻڌايو تہ رُخسار حسنين نالو اٿس پاڻ ان وقت منهنجي پٽ کي گهرائي اسان جي خانداني مرشد سائين گُلي شاهہ کي سڏي (اهو بہ اسان وٽ آيل هو) کيس چيائين تہ ٻانگ ڏئي هن جو نالو نورمحمد رک ۽ ائين منهنجي پٽ جو نالو رُخسار حسنين مان نورمحمد ٿي ويو. پر اسان گهرڀاتي ۽ سڄي دنيا کيس "بوبي" نالي سان سڏيندا آهيون. شيڪسپيئر جو قول آهي تہ: "ڪي ماڻهو پيدائش کان عظيم هوندا آهن. ڪي پنهنجي محنت سان عظيم ٿيندا آهن تہ ڪن تي عظمت رکي ويندي آهي."

سو واقعي سائين جي ايم سيد جهڙا ماڻهو صدين پُڄاڻا پيدا ٿيندا آهن. واقعي الله پاڪ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي تہ : "آئون هر هڪ کي روزي ڏيندس." پر "عزت جنهن کي چاهيان تنهن کي ڏيندس."

اسان ٻيو ڏينهن ٻہ سائينءَ وٽ رهياسين ۽ بابا مون کي اُت پليجن سان ٻہ ملايو جيڪي سن شهر ۾ رهندا آهن. ٻنون ۾ سن ٻئي ڳوٺ درياءَ جي ڪپن تي ۽ ٻيلن جي ٻندين تي قائم آهن. ٻئي بلڪل ٻهراڙي لڳندا آهن ۽ ٻهراڙي نيچر جي وڌيڪ ويجهو لڳندي آهي. شهرن ۾ ڪافي مصنوعيت هوندي آهي. هٽرادا پارڪ ۽ وڻ هڪ ٻئي سان ملڻ ٻہ مصنوعيت, چپن تي ڪوڙي ۽ هٽرادي مرڪ, هڪ ٻئي جي هرويرو تعريف ۽ هر ڳالهہ ۾ مطلب ۽ مفاد, پر اندر ڪير نہ ڪنهن جو ڪونهي.

اسان سن ۾ ٻہ راتيون هڪ ڏينهن رهي واپس ريل رستي ڪوٽڙيءَ ۽ پوءِ حيدرآباد پهتاسين. بابا مون کي هاسٽل ڇڏي پاڻ موڪلائي ڳوٺ هليو ويو ۽ آئون وري پنهنجي پڙهائي کي لڳي ويس. ٻني ۽ حيدرآباد جي اسڪول جي ماحول ۾ وڏو فرق هوندو هو. وري اهڙي ئي طريقي گهر ۽ هاسٽل جي رهڻ ۾ ٻہ.

گهر ۾ جيڏي مهل مرضي پوي تيڏي مهل ماڻهو ماني کائي پر خبر ناهي تہ ڪهڙو ٻوڙ آهي پر هاسٽل ۾ هر ويلي تي ماني جي اڳواٽ خبر هوندي هئي. تہ اڄ ڪهڙو ٻوڙ آهي. گهر ۾ تڏي, منجي يا کٽ تي ويهي ماني کائبي هئي. پر هاسٽل ۾ پوري وقت تي ڊائيننگ ٽيبل ۽ ڪرسين تي ويهي ماني کائبي هئي ۽ ماني کائڻ وقت ماني کائڻ جي آداب کي ٻہ ذهن ۾ رکڻو پوندو هو.

ٻني ۾ اڪيلو اسڪول وڃبو هو پر هت هاسٽل کان لائين ۾ وڃبو هو. ڇڙ تہ ٻڪرين کي ڏنار چارڻ لاءِ وٺيو پيو وڃي. ٻني ۾ استاد شلوار قميص پائي اسڪول ايندا هئا. پر هت استاد هڪ ٻن کان سواءِ سڀ سوٽ پائي اسڪول ايندا هئا. ٻني ۾ پريڊ سسٽم ۽ رسيس ڪونہ ٿيندا هئا. پر هت ائين ٿيندو هو ۽ رسيس جو ڏاڍو انتظار هوندو هو. هت هر ڪلاڪ ۾ نئون استاد مقرر سبجيڪٽ پڙهائيندو هو. پر ٻني ۾ سڄو سال هڪ استاد ڪلاس کي مڪمل ڪورس پڙهائيندو هو. اسڪول ۽ ڪاليج ۾ آئون عام شاگرد هوندو هوس. مون کي حساب ۽ گرامر صفا ڪونہ ايندا هئا. منهنجي سنڌيءَ جي صورتخطي صفا بيڪار هوندي هئي ۽ آهي پر منهنجي نندي هوندي کان اڄ تائين اها عادت آهي تہ هر ننڍي وڏي ڳالهہ تي تمام گهڻو سوچيندو آهيان. نہ صرف پنهنجي مسئلن تي پر ٻين جي مسئلن ۽ ڏکن سکن تي ٻہ تمام گهڻو سوچيندو آهيان. اها عادت هاڻ منهنجي زندگيءَ جو حصو بڻجي چڪي آهي. هڪ ڏينهن آئون حيدرآباد کان ٻني اچڻ لاءِ ٿتي واري بس ۾ چڙهي اخبار وٺي پڙهڻ لڳس تہ اخبار ۾ وڏي سرخي ۾ لکيل هو تہ ملڪ ۾ مارشل لا لڳايو ويو آهي ۽ سيني سياسي ليڊرن کي گرفتار ڪري ڪن کي گهرن ۾ تہ ڪن کي جيلن ڏانهن موڪليو ويو آهي. ملڪ جو چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ايوب خان کي مقرر ڪيو ويو آهي ۽ ٻہ مارشل لا ائڊمنسٽريٽر مقرر ڪيا هڪ ائيرمارشل اصغر خان ۽ ٻيو.............. خبر سان گڏ جنرل ايوب جو هڪ ننڍڙو فوٽو ٻہ اخبار ۾ شايع ٿيو هو. شايد ڪنهن گروپ فوٽو مان ڪٽي پوءِ شايع ڪيو ويو هو بس ۾ ويٺل ماڻهو پاڻ ۾ مارشل لال تي ٽيڪا ٽپڻي ڪري رهيا هئا تہ مارشل لا ڪهڙي بلا آهي ۽ نيٺ آهستي آهستي

ماڻهن جي دماغ ۾ ڳالهہ ويٺي تہ مارشل لا بلا آهي. يعني مارشل لا معنيٰ جنگل جو قانون- ۽ ائين 1958ع واري مارشل لا کان پوءِ وردي وارن کي اهڙو تہ مزو آيو جو اجا تائين انهن کان پاڪستان جي عوام جي جان ڪانہ ٿي ڇُٽي.

خاص ڪري سنڌين جو تہ انهيءَ آمرانہ راج ڪري حڪومت مان عمل دخل ئي ختم ٿي ويو ڇو تہ فورس ۾ سنڌي آهن ئي ڪونہ. ايوب خان پنهنجي ڪتاب "فرينڊس ناٽ ماسٽرس" ۾ لکيو آهي تہ "مارشل لا اسان صرف ون يونٽ کي قائم رکڻ لاءِ لڳايو هو نہ تہ مغربي پاڪستان اسيمبلي ون يونٽ ختم ڪرڻ جو ريزوليشن پاس ڪري چڪي هئي ۽ مرڪز ۾ ننڍا صوبا بنگالين جي مدد سان آسانيءَ سان ون يونٽ ٽوڙڻ وارو ريزوليشن پاس ڪرائي وٺن ها.

ورهاڱي بعد پهرين ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪيو ويو پوءِ ننڍن صوبن کي پنجاب سان ملائي ون يونٽ ٺاهيو ويو. جڏهن سنڌ بمبئي سان گڏ هئي تہ سرڪاري ڪم ڪارين لاءِ بمبئي وڃڻو پوندو هو ۽ هاڻ لاهور وڃڻو ٿي پيو. مارشل لا سنڌ ۾ ڌارين کي آباد ڪرڻ، سنڌ جي زمينن کي ٻين صوبن جي ماڻهن ۾ مفت ورهائڻ، سنڌي زبان کي تعليمي ادارن مان ختم ڪرائڻ لاءِ لڳو. جنرل ايوب جي وقت ۾ سڄي سنڌ ۾ سرڪاري ملازم گهڻو ڪري غير سنڌي مقرر ڪيا ويا. يعني آءِ جي کان سپاهيءَ ۽ چيف سيڪريٽري کان پٽيوالي تائين ڪوبہ سنڌي آفيسر سنڌ ۾ توهان کي نظر ڪونہ ايندو هو. وري مارشل لا واري ڏينهن کي "Revolation Day" ۽ ون يونٽ مڙهڻ واري ڏينهن کي "One Unit Day " ڪوٺي سرڪاري طرح وڏي شان ۽ سان ملهائڻ لاءِ انهن ٻنهي ڏينهن تي سڄي ملڪ ۾ عام موڪل ڪئي ويندي هئي. غلام رباني آگري پنهنجي ڪتاب "جهڙا گل گلاب جا" جي ياڳي ٻئي جي صفحي 448 تي لکيو آهي تہ: "جڏهن آئون انهيءَ دؤر ۾ بورڊ ۾ نوڪري ڪندو هوس تہ اسان کي اسلام آباد مان سرڪار وٽان ليٽر آيو تہ لفافي يا ڪارڊ تي جيڪو بہ ماڻهو سنڌ لفظ لکندو سو قانوني طرح سزا جو مستحق هوندو ان دؤر ۾ شيخ اياز هي بيت لکيو:

سنڌڙي تنهنجو نانءُ وٺو جڻ ڪاريهر تي پير پيو.

رباني ان ڪتاب جي صفحي 391 تي لکي ٿو تہ انهيءَ جي خلاف اسان سنڌي اديبن، دانشورن، صحافين، سياستدانن ۽ شاگردن کان صحيح ڪرائي هڪ ميمورينڊم حڪومت کي موڪلي پر ان ياداشت نامي تي پيرپاڳاري ۽ قاضي اڪبر صحيح ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. الطاف گوهر پنهنجي ڪتاب "ايوب خان ڪي فوجي راج ڪي دس سال" جي صفحي 189 تي لکيو آهي تہ پير علي محمد راشديءَ صدر ايوب کي صلاح ڏني تہ تون صدر نہ پر بادشاهہ ٿي. توجهڙو لائق ماڻهو قوم کي وري ڪونہ ملندو." ان ڪتاب جي صفحي 198 تي پاڻ لکي ٿو تہ آمريڪا جي وزارت خارجہ جي ليٽر نمبر (21,8_2151/790D00) ۾ آگسٽ 1957ع ۾ لکيو آهي تہ علي محمد راشدي اهڙو ماڻهو آهي جو اقتدار خاطر پنهنجي پاءُ جو گلو ڪٽيندي بہ دير ڪونہ ڪندو." ون يونٽ ۽

ايوب جي مارشل لا ۾ سنڌ ۽ سنڌين سان ڇا ٿيو ان تي ڪنئين ڪتاب لکيل آهن. جنهن ۾ سنڌ جي سورن جو تفصيلي احوال ڏنل آهي. خاص ڪري سائين جي ايم سيد اُن موضوع تي ڪنئين ڪتاب لکيا. ملڪ ۾ ايوب جو مارشل لا 27 آڪٽوبر 1958ع تي لڳو.

آئون ڳوٺ آيس ته ڪجھه ڏينهن بعد بابا جي طبيعت ٺيڪ ڪانه ٿي. ڪيس پهرئين ٿورو پوءِ گهٽو (Chest Pain) ڇاتيءَ ۾ سور ٿيو ۽ 28 نومبر تي سور وڌي ويو ته تي ڏيهاڙي ٽيڪسي ڪري پاڻ ڊاڪٽر کي ڏيکارڻ لاءِ حيدرآباد ويو جت پاڻ ڊاڪٽر ابراهيم کي ڏيکاري، (E C G) اليڪٽرڪ ڪارڊيو گرام ڪرائي دوائون وٺي چار ڊسمبر تي واپس ٽيڪسي ۾ ٻني آيو. ان زماني ۾ حيدرآباد کان ٻني ڪار ۾ اچڻ لاءِ سيريءَ کان مٿان پيچاريءَ جو ساچو ڪپ وٺي قادر ڏنو شاهه ريگيوليٽر پهچبو هو ۽ اُتان پراڻي گنج بحر کان بند تي پهچبو هو پوءِ بند تان هلي اچي ٻني پهچبو هو. اُن زماني ۾ بئراج جي انسپيڪشن پاٿس يا بند مٿان ٿهيل رستن تي عام طرح سان ڪارن، جيپن ۽ جانورن کي هلڻ جي اجازت ڪانه هئي ڪن ڪن هنڌن تي اُت لوهي پائيپن سان گيٽ ٺهيل هوندا هئا ۽ انهن کي ڪلف لڳل هوندا هئا جن جون چابيون مقدمي وٽ هونديون هيون. جيڪو اُتي ئي ٺهيل ڪوارٽرن ۾ رهندو هو. پوءِ مقدمي جي مرضي ته اڳيان وڃڻ لاءِ دروازو کولي يا اُتان ئي سواري کي واپس ڪري ڇڏي. بئراج ۽ بندن جي انهن رستن تي روز صفائي ۽ ڇڻڪار ٿيندي هئي. آر ڊي ۽ ميلن تي پٿر لڳل هوندا هئا. جيڪي سفيد چُن جي پالش هئڻ ڪري پري پري کان نظر ايندا هئا. بندن تي ٿوري ٿوري پنڌ تي بيلدارن جون لانڍيون هونديون هيون. آبڪلاڻيءَ جي وقت ته بندن تي ميڙا متا پيا هوندا هئا. ان زماني جي داروغي جي حيثيت هينئر جي اسٽنٽ انجنيئر جي برابر هوندي هئي. پيچاريءَ کان اڳ سڀ واهه درياهه مان نڪرندا هئا. سنڌن موريون بندن منجهه ٺهيل هونديون هيون ٻني جي اردگرد هينيان واهه درياهه مان نڪرندا هئا.

ايم ايس بند يعني مولچند سجاول بند.

بند جي 0/0 ميل وٽان مولچند واهه.

بند جي 2/0 ميل وٽان شڪار واهه.

بند جي 3/3 ميل وٽان گنج بحر واهه.

بند جي 4/7 ميل وٽان علي بحر واهه (جنهن مان اڳتي هلي چوڳزو واهه نڪتو).

5/7 ميل وٽان ڇهه گزو واهه (جنهن کي ٻني جا ماڻهو لُنڊو واهه سڏيندا هئا.) هي سڀ واهه ٻني شهر جي اوپر کان درياءَ مان نڪرندا هئا ۽ ٻني جي اولهه مان وري هي واهه نڪرندا هئا جيڪي وچي دڙي جو دنگ ڪندا هئا.

0/6 ميل وٽان لائقپور واهه.

محمد علي شاهہ جي ڳوٺ وٽان اوچتو واهہ. دڙو لڳ اتر اوڀر طرف شيخا واهہ. دڙي جي ڏکڻ طرف کان محمود واهہ اُن کان پوءِ نيچل برانچ جنهن کي هاڻ دڙو برانچ سڏجي ٿو. ان کان سواءِ پيچاري ڦاٽ سان لڳ ساڄي ڪپ کان ٻارهن گزو واهہ ۽ شهر لاءِ بہ هڪڙو ننڍو واهہ نڪرندو هو جيڪو ٻني شهر جي چؤطرف ڏنل بند اندر زمينن کي آباد ڪندو هو. بچاءُ بند اندر انهن واهن جا نشان اڄ بہ ڪٿ ڪٿ نظر اچن ٿا پر بچاءُ بند کان ٻاهر هينئر انهن واهن جو نالو نشان بہ ڪونهي.

بابا هڪ مهينو ڪن ٻني ۾ رهي آرام ڪيو ۽ دوائون کاڌيون پر هڪ مهيني گذرڻ کان پوءِ کيس وري بہ تڪليف ٿي. بابا هينئر ڏاڏوري پٽڻ رستي 25 ڊسمبر تي ڪراچي ويو. اُت پاڻ بندر روڊ تي پارڪ هوٽل ۾ رهيو ۽ کيس اُن وقت ملڪ جي مشهور ڊاڪٽر عبدالرحيم پراچہ هوٽل ۾ ئي چيڪ اپ ڪيو ۽ ڊاڪٽر تپاسڻ کان پوءِ کيس يڪدم سول اسپتال ۾ داخل ٿيڻ لاءِ صلاح ڏني ۽ بابا سول اسپتال جي پرائيوٽ وارڊ جي ميڊيڪل ون ۾ شفٽ ٿي ويو. جت کيس آڪسيجن ڏني وئي. آئون ان دوران ٻني کان حيدرآباد پڙهائي لاءِ هليو ويو هوس پر بابا جي طبيعت جي خبر جو ٻڌي ريل ذريعي ڪراچيءَ هليو ويس. اهو منهنجو زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڪراچي وڃڻ جو اتفاق هو. ان زماني ۾ سپر هاءِ وي اڃان ڪونہ ٺهيو هو. نيشنل هاءِ وي تي ڪا ايڪڙ ٻيڪڙ بس هلندي هئي. سابہ تمام گهڻو ٽائيم وٺندي هئي ۽ ريل جو سفر سستو ۽ جلد پهچڻ جو واحد ذريعو هو. آئون ڪراچي ريلوي اسٽيشن تي پهچي ٽانگو ڪري سول اسپتال پهتس, پر مون کي اسپتال جي پٽيوالن اندر وڃڻ کان روڪي ڇڏيو. ڏاڍو پريشان ٿيس اُت بيٺل ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي پٽ دادن جتوئي مونکي سڃاتو ۽ مون کي پاڻ سان گڏ وٺي اندر هليو ۽ ائين آئون اسپتال اندر داخل ٿي ويس ۽ سواءِ ڪنهن پُڇ پڇان جي بابا جي ڪمري تائين پهچي ويس. انهيءَ وقت جي سول اسپتال ڪراچي, اڄ وانگر اندر سوڙهي, ڳتيل ۽ بدبودار ڪانہ هئي پر ويڪري وڏن گهاٽن وڻن سان ڍڪيل هڪ صاف سٿري اسپتال هئي. جنهن ۾ ماڻهن جي رش يا گوڙ ڪونہ هو. اسان پرائيوٽ وارڊ جي ٻي فلور تي بابا جي ڪمري ۾ داخل ٿياسين. بابا کي ڪجهہ ٺيڪ ڏسي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي ۽ اهڙي خوشي جيڪا زندگيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ٿيندي آهي. بابا مون کي ويجهو ڪري ڳل سان لڳائي چميو تہ ڄڻ منهنجي روح کي راحت اچي وئي. هونءَ بہ آئون ڪوشش ڪري پنهنجي روح کي مرجهائڻ ڪونہ ڏيندو آهيان. پيار جو هر رشتو (Reciprocally) يعني هنيان گهر تہ گهرين جي اصول تي قائم آهي. جنهن کي جيترو چاهيندو ۽ پيائيندو ۽ عزت ڏيندو, تہ ٻيو بہ کيس دل ۾ ضرور عزت ڏيندو پوءِ اهو ڀلي ڪير بہ هجي, پر مون پنهنجي سڄي ٻاهٺ سالن جي زندگيءَ ۾ هي نتيجو اخذ ڪيو آهي تہ پنهنجي اولاد ۽ والدين کان سواءِ ٻيا رشتا گهڻو جٽاءُ ڪونہ ٿا ڪن. پوءِ بہ دنيا ۾ ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو ٻيا آهن. جن جي دل ۾ هر ماڻهوءَ لاءِ گهڻو پيار ۽ قرب هوندو آهي. پر هاڻ اهڙن ماڻهن جو تعداد بہ وڃي گهٽجندو. بابا مون کي حيدرآباد کان ڪراچيءَ پهچڻ جو احوال ۽ پڙهائي جو پُڇيو ۽ پاڻ

مون کي سندس طبيعت جي باري ۾ ٻڌايو تہ ڊاڪٽر عبدالرحيم پراچا جي علاج هيٺ منهنجي طبيعت هاڻ آهستي آهستي ٺيڪ ٿي رهي آهي. ڪمري ۾ بہ پلنگ پيا هئا ۽ بہ ڪرسيون رکيون هيون ۽ ڪمري سان گڏ واش روم بہ هو.

بابا جي پلنگ جي پنيان پلنگ کان بہ ڊگهي ٽيبل تي دوائون فروٽ ۽ گل رکيا هئا. سندس وهاڻي جي ڀرسان اخبار ۽ رسالا رکيا هئا. آئون چار پنج ڏينهن کن بابا وٽ رهيس. آئون ڀرواري پلنگ تي ۽ هيٺ پٽ تي بابا جي ڪم ڪار ۽ خدمت گذاريءَ لاءِ آيل ڀرو شيدي رهندو هو. بابا سان ملڻ لاءِ سندس ڪافي دوست ايندا هئا، جن ۾ ڪامريڊ عبدالقادر لاڙڪاڻي وارو، ڪامريڊ قادر بخش نظاماڻي، جمال ابڙو، تاج محمد ابڙو، غلام مصطفيٰ شاهہ ۽ ٻيا بہ ڪيترائي سندس دوست ايندا هئا. بابا جي ڀرواري ڪمري ۾ پير صاحب آف مڪڙ شريف اسپتال ۾ داخل هو ۽ اهو بہ اڪثر بابا سان ملڻ لاءِ ايندو هو. بابا کان عمر ۾ ٿورو وڏو هو. بابا جي اسپتال مان نڪرڻ کانپوءِ بہ بابا جي ساڻس خط و ڪتابت ۽ هڪ ٻئي ڏانهن تحفا تحائف موڪلڻ وارو رستو ڪافي وقت تائين هلندو رهيو. پاڻ اڪثر مڪڙ شريف مان بابا لاءِ کاديءَ جا ڪپڙا موڪليندو هو ۽ جڏهن پاڻ مڪڙ شريف مان ڪراچي ايندو هو تہ اڳواٽ بابا کي خط لکندو هو ۽ اڪثر ڪري بابا انهيءَ سندس پروگرام تي ڪراچي ويندو هو. ٻيا ڪافي بابا جا ويجها دوست مارشل لا لڳڻ ڪري يا تہ روپوش ٿي ويا هئا يا گرفتار ٿي چُڪا هئا. جن ۾ سائين جي ايم سيد، حيدر بخش جتوئي ۽ ڪامريڊ سوڀوگيانچنداڻي شامل هئا.

بابا کي پهريون هارٽ اٽيڪ ٽيتاليهن سالن جي عمر ۾ ٿيو ۽ مون کي پنجيتاليهن سالن جي عمر ۾ ٿيو. دل جي تڪليف کان پوءِ بہ بابا ايڪيہ سال صحتمند، چُست ۽ ڀرپور زندگي گذاري، 25 مئي 1979ع ۾ وفات ڪئي.

رب سائين ڪيس چئن جوان پٽن جي هٿن ۾ هلندي هلايو. نہ اڳ ڪنهن جي محتاجي قبول ڪيائين ۽ نہ آخري وقت ۾. ڪيس انهيءَ عارضي کان سواءِ ٻي ڪا بہ بيماري سڄي زندگي ڪانہ ٿي. پاڻ هارٽ اٽيڪ جي عارضي کان اڳ باقاعدگي سان ورزش ڪندو هو. پر ان کان پوءِ ڊاڪٽرن ڪيس ڪنهن بہ جسماني پورهئي ڪرڻ کان روڪي ڇڏيو هو. ٻئن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ مون کي بابا پنهنجن دوستن سان گڏ ڇڏيندو هو. جيڪي مون کي پنهنجي گهر وٺي وڃڻ سان گڏ شهر جو بہ سير ڪرائي، پوءِ شام جو واپس بابا وٽ اسپتال ۾ ڇڏي ويندا هئا ۽ ائين ڪڏهن آئون اڪيلو بہ گهمڻ ڦرڻ لاءِ هليو ويندو هوس. هڪ ڀيرو شام جو بابا بہ ٿوري دير لاءِ مون سان گڏجي ٻاهر گهمڻ لاءِ هليو. ڪراچيءَ ۾ ان وقت اڄ وانگر وڏيون پنج ستاري (Five Star) هوٽلون ڪونہ هيون ۽ ڪراچي شهر بہ ان وقت صرف سورنهن لک آدمشماري وارو شهر هوندو هو. ۽ نہ ڪي اڄ وانگر هڪ ڪروڙ چاليهہ لک آدم شماريءَ وارو شهر. ڪراچي ۾ ان وقت اڃان صرف سنڌي ۽ هندستان کان آيل مهاجر آباد

هئا ۽ ڪنئين قدر سيڪريٽريٽ، فوج نيوي ۽ ايئرفورس ۾ شامل پنجابي بہ آباد هئا ڇو تہ ان وقت ڪراچي پاڪستان جي گاديءَ وارو شهر پڻ هو. پر بلوچستان، افغانستان، سرحد صوبي، بنگلاديش، برما ۽ بهار جا سٺ لک پناهہ افغانين، برمي، بهاري ۽ بنگالين جو ڪراچي ۾ اڄ وانگر ڪو وجود ئي ڪونہ هو. اهو ڏارين ماڻهن جو سمنڊ جنرل ايوب جي مارشل لا ۽ افغان جنگ ۾ جنرل ضياءَ الحق جي غلط شرڪت جي فيصلي ڪري ممڪن ٿيو. جنرل ايوب پنهنجي دؤر حڪومت ۾ پناڻن ۽ ضياءَالحق پناڻن افغانين ۽ سنڌ ۾ ايندڙ سمورن غير سنڌين لاءِ سنڌ جا دروازا کولي ڇڏيا. پٺتي دشمنيءَ ۾ هو سنڌين جو بہ دشمن ٿي بيهي رهيو ۽ ڏسندي ڏسندي ڏارين جون ريلن جون ريلون سنڌ اندر داخل ٿيڻ لڳيون ۽ هاڻ اهو سلسلو بند ئي ڪونہ ٿو ٿئي. ڪراچيءَ کان سواءِ باقي سنڌ ۾ اهو سلسلو بند ٿي ويو. نہ تہ ان کان اڳ ڀهراڙين ۾ بہ ڏارين جا ڪٽڪن تي ڪٽڪ زمينون خريد ڪري آباد ٿي رهيا هئا. پر ڏاڙيل فيڪٽر ۽ پاڻيءَ جي کوٽ سبب هاڻ اهو سلسلو بند ٿي ويو آهي. جنرل مشرف جي حڪومت هاڻ انهن سڀني غيرملڪين کي شناختي ڪارڊ، ڊوميسائيل ۽ پاسپورٽ جاري ڪرڻ جو آرڊر ڪيو آهي تہ انهن ماڻهن کي سندس گهر جي اڳيان اهي سڀ سهولتون مهيا ڪري ڏنيون وڃن ۽ هاڻ ڪراچي ڪنهن هڪ قوم جو شهر نہ پر آئون سمجهان ٿو تہ پاڪستان جي چئن قومن يعني بلوچن، پناڻن، پنجابين ۽ سنڌين سان گڏ مهاجرن، بنگالين ۽ بهارين جو منجهس برابر جو حصو هوندو. آئون سمجهان ٿو تہ ڪراچي دنيا جو واحد تيزيءَ سان وڌندڙ آدم شماريءَ وارو شهر آهي، جنهن جي آدم شماري هڪ صديءَ ۾ هزارن کان ڪروڙن تائين وڃي پهتي آهي. ڪراچي جي آدم شماري 1958ع ۾ آئون سمجهان ٿو تہ سورهن لک جي لڳ ڀڳ ٿيندي. ڇو تہ سنڌ جي آدم شماري جي چارٽ ۾ 1951ع ۾ ڪراچيءَ جي آدم شماري ڏهہ لک ڇاهٺ هزار ۽ اوڻيهہ سؤ ايڪهٺ (1961ع) ۾ اوڻيهن لک ٻارهن هزار ڄاڻايل آهي. ان حساب سان منهنجي نظر ۾ 1958ع جي آخر ۾ اها آدم شماري هئڻ گهرجي. يعني اڄ 2008ع جي هڪ ڪروڙ چاليهہ لک، ڇا تہ اڄ ۽ ان وقت جي ڪراچيءَ ۾ تفاوت هوندو هو.

دنيا جي شهرن ۾ ڪراچي جي سندس پنهنجي واڌ ۽ وجود جي ڪهاڻي بہ ڏاڍي دلچسپ ۽ سنسني خيز آهي. ان سڄي ڪهاڻي جو سربستو احوال توهان کي ڪراچي تي لکيل ڪتابن ۾ مضمونن مان ملندو جنهن ۾:

1۔ کراچی کی کہانی بہ جلد

2۔ Kurrachee Past Present and Future_ Alixander F. Baillie

3۔ ڪلاچيءَ جي ڪُن کان ڪراچي تائين، ليکڪ احسان حليم، سنڌيڪار زاهد علي مگسي

4۔ نائون مل جون يادگيريون

5۔ ڪراچي۔ ايم۔ بي پٽاوالا

6ـ كراچي- ياسمين مزاري
7ـ سنڌ بلوچستان- رچرڊ برٽن
تنهن کان سواءِ مختلف گزيٽيئر ۽ ٻين ليکڪن جي ڪتابن ۽ مضمونن ۾ ذڪر جو ته ڪو ڇيھ ئي ڪونهي جنهن ۾:
1ـ برٽن
2ـ هيگ
3ـ مير علي شير قانع
4ـ جيمس برنس
5ـ ايسٽ وِڪ
6ـ پونسٽن
7ـ آيڊرن ڊا ورٽ
8ـ ۽ سورلي
جا نالا خاص قابل ذکر آهن.
آثار قديم جي ماهر ڊاڪٽر ايف خان جي تحقيق مطابق ملير ڊملوٽي روڊ تي هڪ ڳوٺ حاجي الهڏني کان هڪ ميل جي پنڌ تي نئين بازار جي ڪاهي ڪپ تي هڪ قديم آباديءَ جو پتو پيو آهي. جيڪا سندس تحقيق مطابق موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي دؤر جي آهي. اها آبادي 200 کان 300 چورس والن تي پکڙيل آهي. *(ڪلاچيءَ جي ڪن کان ڪراچيءَ تائين صفحو20)*
ڊاڪٽر ايچ ٽي سورلي پنهنجي ڪتاب "شاهه عبداللطيف آف ڀٽ" ۾ لکيو آهي ته ڪراچيءَ جو وڏڻ ارڙهين صديءَ جي پيداوار آهي. پر ڪياماڙي کي سڪندراعظم جي نالي سان ڳنڍيو ۽ ياد ڪيو وڃي ٿو. سڪندر اعظم جو مشهور جنرل نيرڪوس جڏهن سنڌو درياءَ مان ٿيندو سمنڊ ۾ داخل ٿيو ته پنهنجا ٻيڙا هتي اچي لنگرانداز ڪيا هئائين. اهو واقعو سال 325 ق- م جو آهي.
1720ع ۾ سيٺ ڀوڄو مل ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو ۽ ٿوري ئي وقت کان پوءِ وري خان قلات ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو. 1795ع ۾ ٽالپر حاڪمن ڪراچيءَ تي قبضو ڪري ڪيس سنڌ سان ملايو.
1839ع ۾ انگريزن ڪراچيءَ تي قبضو ڪري ڪيس برطانوي هند سان شامل ڪيو.
1947ع ۾ ڪراچي، برطانوي هند مان آزاد ٿي پاڪستان ۾ شامل ٿي ۽ پاڪستان جي گادي جو هنڌ ٿي.
پهرين ڪلاچي يا ڪراچي صرف ويهن پنجويهن مهاڻن جي گهرن تي مشتمل هڪ ننڍڙو ڪکائن گهرن جو ڳوٺڙو هو. جت مورڙو به پنهنجن ڀائرن ۽ امڙ سان گڏ رهندو هو. پوءِ اُت مقامي

هندو واپارين پنهنجي ۽پنهنجن ٻچن جي پناهہ لاءِ ۽ ساموندي ڌاڙيلن کان تحفظ لاءِ ٽيهن ايڪڙن تي هڪ قلعو تعمير ڪرايو.

چون ٿا تہ انگريزن جڏهن ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو تڏهن ڪراچيءَ جي آدم شماري اٺ هزار هئي. پوءِ جڏهن هنن ڪراچي کان پوءِ فيبروري 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي تہ هنن کي حيدرآباد جي گرم هوا راس ڪانہ آئي ۽ هنن هميشہ لاءِ حيدرآباد بدران 1844ع ۾ ڪراچيءَ کي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيو ۽ سنڌ کي ٽن ڪلڪتوريٽس ۾ ورهايو ويو. يعني ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ان وقت ڪراچي ڪليڪتوريٽ ۾ هيٺيان ضلعا هوندا هئا.

1- ڪراچي
2- گهوڙا ٻاري
3- جهرڪ
4- سيوهڻ

انهن ضلعن جا وري ڪنئين پرڳڻا هئا.

انگريز ڪراچي کي باقاعدي سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ٺاهي اُتان ويهي حڪومت ڪرڻ لڳا. ابتدائي طور حڪومت هلائڻ لاءِ هي کاتا قائم ڪيا ويا.

1- پبلڪ گارڊنس (سربراه ميجر بلينڪنس)
2- ڪينال ۽ ٻيلا (سربراه ميجر اسڪاٽ)
3- سول جج ۽ ائڊوڪيٽ جنرل (ڪئپٽن ينگ)
4- پوليس ۽ جيل (سربراهہ ليفٽيننٽ مارسٽن)
5- ڪسٽم (ڪليڪٽر مئڪليوڊ)
6- پبلڪ ورڪس (سربراهہ ميجر پيٽ)
7- ٽريزر
8- انڊس فلو ٽيلا ۽ بوٽ (Boat)
9- سمنڊ فشريز ۽ لوڻ.

اليگزينڊر بيلي پنهنجي ڪتاب ”ڪراچي“ جي صفحي ڇهين تي لکي ٿو تہ: ”هڪ ڀيرو جڏهن وائسراءِ هند ڪراچيءَ جي دوري تي آيو تہ کيس چيو ويو تہ ڪراچي کي سڄي گڏيل هندستان جي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪريو ڇو تہ ان وقت هندستان جي گاديءَ جو هنڌ ڪلڪتو هو. جيڪو انگلينڊ کان تمام گهڻو پري هو. پوءِ اهو ڪراچي کي گڏيل هندستان جي گاديءَ وارو هنڌ مقرر ڪرڻ ڪيترو وقت وائسراءِ جي دماغ ۾ ڊوڙندو رهيو. پر نيٺ فيصلو اهو ٿيو تہ دهلي کي گڏيل هندستان جي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪجي.

ڪراچي جي اڏاوت ۾ انگريزن پهرين فوجي سپاهين جي رهائش لاءِ بيرڪون ٺاهيون جنهن کي نيپئر بيرڪس جو نالو ڏنو. ان کان پوءِ سامونڊي بندر، ريلوي رستو چرچ ۽ اسڪول ٺهرايا ويا. ان کان پوءِ بين ڪمن ڏانهن ڌيان ڏنائون. سنڌ ۽ پنجاب مان ڪراچي پورٽ ذريعي انگلش ڪمپنين، انگلينڊ ڏانهن اناج موڪلڻ جي ڏنڌي ۾ ايڏي تہ ترقي ڪئي جو ڪراچيءَ جي گاديءَ ٽيڻ جي سورهن سالن کان پوءِ 1860ع ۾ انهن ڪراچي چيمبر آف ڪامرس قائم ڪيو ۽ ان جي ميمبرن ۾ انگريزن سان گڏ ہ هندستاني ڪمپنيون بہ ان جون ميمبر ٿيون. جيڪي هر هڪ: ايس طيب جي ائنڊ ڪمپني ۽ ارد شير ائنڊ ڪمپني هيون. انگلينڊ مال موڪلڻ واري وڏي ۾ وڏي اسٽيم نيوي گيشن ڪمپنيءَ جو نالو "سنڌيا" رکيو ويو. *(ڪراچي کي ڪھاني صفحو 167)*

جڏهن سنڌ جو واپار وڌيو تہ ممبئي جي ڪمشنر جي ليٽر نمبر 561 تاريخ 1855ع ڊسمبر جي حڪم مطابق "بئنڪ آف بمبئي" جي ڪراچيءَ ۾ برانچ قائم ڪئي وئي. ائين سنڌ ڌرتيءَ تي پهرين باقاعدي بئنڪ ڪم شروع ڪري ڏنو. *(Contents of the Pre mutiny Records page 31)*

ڪراچيءَ مان پهريون پيرو "ڪراچي ائڊور ٽائيز" نالي انگريزي اخبار شروع ڪئي ويئي. جيڪا هفتي ۾ بہ پيرا شايع ٿيندي هئي. ان کان پوءِ سنڌ ٽائميس ۽ سنڌ سڌار اخبارون شايع ٿيون. انگريزن جت جديد طرز جا پنهنجي فوجين لاءِ بيرڪون ۽ بنگلا ٺهرائڻ شروع ڪيا تہ ات شهر جي ترقي، صفائي ۽ ضرورتن لاءِ ڪمشنر ڪراچي، فريئر، ميونسپالٽي بہ قائم ڪئي ۽ پوءِ جلد ئي ڏسندي ڏسندي ڪراچي شهر ۾ ڪنئين بلڊنگون اوچو ڳاٽ ڪري تيار ٿي اٿي بيهي رهيون، جنهن ۾ مکيہ بلڊنگون هي هيون.

1. فريئر هال
2. انڊريو چرچ
3. گرامر اسڪول بلڊنگ
4. ڪراچي پورٽ ٽرسٽ بلڊنگ
5. ميري ويدر ٽاور
6. ٽرينٽي چرچ
7. بولٽن مارڪيٽ
8. ڪراچي ميونسپل جي بلڊنگ
9. ڪلفٽن تي ڪوناري پريڊ

انهن بلڊنگس ۽ نون رستن ڪراچيءَ جي رونق ۽ سونهن کي چار چنڊ هٽي چڙيا ۽ هاڻ ڪراچي ايشيا جي سهڻن شهرن ۾ ڳڻجڻ لڳي. ڪراچي ۽ بمبيءَ وچ ۾ برٽش انڊيا اسٽيم نيويگيشن وارن پاڻيءَ جو جهاز بہ هلائڻ شروع ڪيو جنهن جي (Deck) عرشيءَ جي مسافرن جو

ٻاڙو پنج روپيا هوندو هو پر وري جڏهن انهيءَ روٽ تي حاجي قاسم اسٽيم ڪمپنيءَ وارن پنهنجو جهاز شروع ڪيو تہ انهن پنهنجو ڀاڙو پنجن روپين مان گهٽائي اڍائي روپيا ڪيو ۽ مسافرن کي تحفي ۾ هڪ ريشمي رومال بہ ڏيندا هئا.

ڪراچيءَ ۾ ٽرام جي شروعات 1885ع ۾ ٿي. پهرين ٽرام ڪوئلي تي هلندي هئي پر تمام گهٽي دونهون ڪيڻ ڪري ڪيس ٻن گهوڙن تي هلايو ويو. جيڪي گهوڙا هر ٻن ميلن تي تبديل ڪيا ويندا هئا. گهوڙن کي ڪاڙهي (اُس) کان بچائڻ لاءِ مٿائن سولا هيٽ هٽي ڪين ڇانءَ ڪري ڏني ويندي هئي. پوءِ گهوڙن کي ختم ڪري ٽرام ڊيزل مشين تي هلايون ويون. ٽرام سولجر بازار کان ڪياماڙي تائين هلندي هئي. يعني پنج ميل جو مفاصلو ۽ سندس ڀاڙو صرف هڪ آنو هوندو هو. اسان بہ ان ٽرام ۾ سفر ڪيو. آئون سمجهان ٿو تہ سٺ جي ڏهاڪي ۾ ٽرام ڪراچي مان بند ٿي وئي. ڪراچيءَ ۾ جڏهن حڪومت هوائي اڏي کولڻ جو پروگرام ٺاهيو تہ پهرين حڪومت جو خيال هو تہ اهو هوائي اڏو ملير ۾ کولجي ان اميد تي تہ ملير ۾ سستي زمين خريد ڪري, حڪومت کي مهانگي اگهہ ۾ زمين وڪرو ڪجي. انهيءَ آسري تي ڪراچيءَ جي ڪيترن ئي مالدارن اُت زمين خريد ڪئي ۽ ائين ملير جي ماڻهن جي تقدير کُلي پئي. پر حڪومت چپ چاپ ۾ ملير ۾ نہ پر ڊرگ روڊ تي زمين خريد ڪري هوائي اڏو کولي ڇڏيو. هوائي اڏو نهي تيار ٿيو تہ ڪراچيءَ ۾ (R 101) هوائي جهاز جي هت آڻڻ جو بندوبست ڪيو ويو ۽ انهيءَ لاءِ هڪ هئينگر بہ ٺاهيو ويو. جهاز کي ڏسڻ لاءِ هزارين ماڻهو اچي ايئرپورٽ تي گڏ ٿيا. سڄي ڏينهن جي انتظار ڪرڻ کان پوءِ رات جو خبر پئي تہ اهو ڪراچيءَ اچڻ وارو جهاز فرانس ۾ ڪري تباهہ ٿي ويو ۽ منجهس سواريءَ ڪندڙ سڀ مسافر بہ مري ويا. ڪراچيءَ ۾ پهرين هوٽل پالز هوٽل (Pauls Hotel) جي نالي ۾ هڪ روسي شهريءَ کولي جيڪا ڪئنٽونمينٽ ريلوي اسٽيشن جي سامهون هوندي هئي. جنهن جو نالو پوءِ تبديل ڪري ”ڪارلٽن هوٽل“ رکيو ويو. هن هوٽل جي کولڻ کان پوءِ ڪجهہ سالن بعد هڪ ٻئي هوٽل مارڊر نالي ڪنهن يورپين عورت کولي, پر ان ۾ صرف اهي يورپين اچي رهندا هئا جيڪي فرمن ۾ ڪم ڪندا هئا يا فرمن لاءِ آرڊر وٺڻ لاءِ انگلينڊ کان هت مختصر وقت لاءِ ايندا هئا. اها هوٽل هڪ قسم جي فيملي هوٽل هئي. جنهن اسٽائل جون هوٽلون اڄ بہ انگلينڊ ۾ جام آهن. جن ۾ رهندڙ مسافرن کي پيئنگ گيسٽ (Paying gest) چيو ويندو آهي.

انگريزن سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ ڪنئين ڪم سرانجام ڏنا ۽ ڪنئين سرڪيولر جاري ڪيا پر انهن مان مکيہ نوٽيفڪيشن هي هئا. سرڪيولر ليٽر نمبر (1825 of the 6 sept 1851) ڪمشنر سنڌ طرفان جاري ڪيل سيني سول ملازمن جي سربراهن کي حڪم ڪيو تہ سڀ سرڪاري ملازم سنڌي ٻوليءَ جو لازمي امتحان پاس ڪن.

ٻيو آفيس ليٽر نمبر 433 تاريخ (25 May 1857) ڪمشنر سنڌ طرفان حڪم جاري ڪري سنڌ جي سڀني ڪليڪٽرن کي حڪم ڪيل آهي. تہ اڄ کان سنڌي ٻولي کي سڀني ڪاتن ۾ سواءِ جاگيرن جي ڪاتي جي سڀ لکپڙهہ صرف سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿي ڪئي وڃي ۽ سنڌي اڄ کان سنڌ جي لئنگويج آف رڪارڊ مقرر ڪجي ٿي. (ڏسو صفحو 63 ڪئٽلاگ آف پري ميونٽي رڪارڊس) ۽ ائين انهيءَ حڪم جاري ٿيڻ سان سڄي سنڌ جي سرڪاري ۽ اسڪولي زبان صرف ۽ صرف سنڌي ٿي وئي ۽ سندس اها حيثيت پاڪستان ٺهڻ تائين قائم هئي. پوءِ اردو جو هندستان مان هت اچڻ ۽ انگريزن جي جڳهہ تي پهرين مهاجر ۽ پوءِ پنجابين جو ملڪ تي حاڪم ٿيڻ سان سنڌ ۽ سنڌي ٻولي جي اها حيثيت ختم ڪئي ويئي. ان ڪتاب جي صفحي 361 تي ڪمشنر سنڌ جو پگهار لکيل آهي. جيڪو ان وقت يعني 1848ع ۾ ٻاونجاهہ هزار روپيا ساليانو مقرر ڪيو ويو هو ۽ ٽوئر دوران ڪيس روزاني جي حساب سان ڏهہ روپيا ملندا هئا.

جيئن جيئن بابا جي طبيعت ٺيڪ ٿيندي وئي تيئن تيئن بابا تان ڊاڪٽرن جا قانون گهٽجندا ويا. بابا هاڻ اخبارن سان گڏ رسالا بہ پڙهڻ لڳو. بابا اخبارن ۾ ڊان ۽ هڪ سنڌي اخبار پڙهندو هو ۽ رسالن ۾ مهراڻ ۽ نئين زندگي، پوءِ سهڻي ۽ روح رهاڻ بہ وٺندو هو. انگريزي رسالن ۾ ٽائيم، ريڊرس ڊائجيسٽ ۽ لائيف مئگزين پاڻ سڄي زندگي باقاعدگي سان آخر تائين پڙهندو هو.

ڊاڪٽر عبدالرحيم پراچا بابا کي هر روز ڏسڻ ايندو هو. ان وقت ڊاڪٽرن وٽ جديد علاج ۽ دل جي بيماريءَ بابت ايتري ڄاڻ ڪانہ هئي، جيتري اڄ آهي. اڄڪلهہ تہ ڪي وارن جا هر مرض تي جدا جدا ڇپيل ڪتاب وٺي پڙهي مرض بابت وڌيڪ معلومات حاصل ڪري گهڻن خطرن کان پاڻ کي بچائي سگهجي ٿو. جيڪي توهان کي ڪراچي جي سڀني مکيہ انگريزي ڪتاب گهرن تي ملندا. هاڻ تہ ڪتابن سان گڏ هر مرض بابت انٽرنيٽ تي مڪمل معلومات ۽ پل پل جي نئين تحقيق دستياب آهي پر ڳالهہ آهي پڙهڻ ۽ پروڙڻ جي جنهن کان اسان بلڪل پري آهيون.

ماڻهو سيڪس جون دوائون کائڻ لاءِ تہ تيار آهي پر ان تي بہ ماڻهو ڪتاب پڙهي معلومات حاصل ڪري لطف اندوز ٿيڻ لاءِ يا ان کي سڄي زندگي برقرار رکڻ لاءِ تيار ناهي.

انگريزي ۾ چوڻي آهي تہ "هر ماڻهو بهشت ۾ وڃڻ لاءِ تيار آهي پر مرڻ لاءِ ڪير بہ تيار ڪونهي، مطلب تہ بهشت ۾ ماڻهو مرڻ کان پوءِ ئي ويندو. اڄڪلهہ جي جديد ميڊيڪل سائنس جو چوڻ آهي تہ دل جي بيماريءَ جا ننڍا ننڍا تہ ڪنئين سبب آهن پر مکيہ سبب صرف هي آهن يعني:

1۔ هاءِ بلڊپريشر

2۔ هاءِ شگر

3۔ هاءِ ڪوليسٽرول

4۔ هاءِ ڊرنڪنگ

5۔ هاءِ اوبيسٽي يعني (گهڻي ٿولهه)
6۔ سگريٽ جو استعمال
انهيءَ سان گڏ ننڍا ننڍا سبب بہ ڪنئين آهن پر مکيہ سبب اهي آهن. مون کي منهنجي ڊاڪٽر ائين ٻڌايو آهي، باقي موروثي بيماريون سي تہ ماڻهوءَ جي پنهنجي وس ۾ بہ ڪونهي. ان سبب لاءِ ڊاڪٽر يا ڪوبہ ماڻهو ڇا ٿو ڪري سگهي. چون ٿا تہ اڳتي هلي ائين ٿيندو جو ماڻهو جي (Seman) مان موروثي بيماريءَ جا جزا ختم ڪري پوءِ ٻار پيدا ڪيا ويندا. خبر ناهي تہ اهو پنهنجي زندگي ۾ ممڪن ٿيندو بہ يا نہ. سائنسدان چون ٿا تہ ڌرتيءَ کي ويجهي ۾ ويجهي ستاري تائين پهچڻ لاءِ اجان اسان کي گهٽ ۾ گهٽ پنجاسي هزار سال لڳندا. پر سائنسدانن جا سائنسي ايجادن جي باري ۾ خود سندن تجربا بہ ڏاڍا دلچسپ آهن. مثال 1878ع ۾ پئرس جي هڪ عالمي سائنسي نمائش ۾ هڪ برطانوي پروفيسر لائيٽ جي بلب کي پهريون دفعو ٻرندي ڏسي مٿس مسخري ڪندي چيو تہ هن نمائش ختم ٿيڻ کان پوءِ هن بلب ۾ ٻرندڙ روشني بہ هميشہ لاءِ ختم ٿي ويندي، يا جڏهن ٽيليفون ايجاد ٿيڻ لاءِ ڪوششون ٿي رهيون هيون تہ ڪن سائنسدانن جو خيال هو تہ تارن ذريعي آواز هڪ جڳهہ کان ٻي جڳهہ پهچائڻ ناممڪن آهي.

1897ع ۾ هڪ برطانوي سائنسدان چيو تہ دنيا ۾ ريڊيي جو ڪوبہ مستقبل ڪونهي. ويهين صديءَ جي شروعات ۾ آمريڪا جي سائنسي ايجادات جي ڪمشنر ايچ ڊوئيل آمريڪن صدر مڪنلي کي ليٽر لکي چيو تہ جيڪي بہ ايجادون ٿيڻيون هيون سي ٿي چڪيون هاڻ هن آفيس کولڻ جو ڪو ضرور ڪونهي. پر صرف آمريڪا ۾ 1899ع کان پوءِ اج تائين آمريڪا حڪومت ڇئين لکن کان بہ وڌيڪ پيٽنٽ جي منظوري ڏئي چڪي آهي.

(ڏسو اڳوڻي آمريڪي صدر نڪسن جو ڪتاب Victory without war). سر سلطان محمد آغا خان پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ لکيو تہ دنيا جي مشهور سائنسدانن مون کي چيو تہ هوائي جهاز جو ايجاد ٿيڻ ناممڪن آهي. پر اج مون وٽ بہ پنهنجو ذاتي هوائي جهاز آهي.

بابا مون کي سندس ملڻ وارن دوستن ۽ سندن ٻارن سان گڏ ڇڏيندو هو تہ ڪين چوندو هو تہ عبدالحئي کي ڪراچي گهمائي اچو. سول اسپتال تہ بندر روڊ تي آهي ۽ صدر بہ بند روڊ جي ويجهو آهي. ان ڪري ان وقت جي ڪراچي جا ويجها علائقا ئي گهمبا هئا. ڪي اهڙيون جڳهيون بہ هيون جن جو اج وجود ئي ڪونهي. يا ڪي اهڙيون جڳهيون ۽ ماڳ مڪان آهن. جيڪي گهڻو پوءِ ٺهيا. مثلا: اج جيڪو سول اسپتال جو نقشو آهي اهو 1958ع ۾ ان کان بلڪل مختلف هو. اهڙيءَ طرح بندر روڊ تي ان وقت ٽرام هلندي هئي جيڪا اج ڪانهي، بندر روڊ جي ڪيترين پراڻين جڳهين تي اجڪلهہ ڏهہ ڏهہ ماڙ وڏيون وڏيون جڳهيون ٺهي ويون آهن. جن جو ان وقت وجود ئي ڪونہ هو. شهر جا سنا سنا سئنيما گهر ان وقت بندر روڊ تي هوندا هئا ۽ 1965ع جي جنگ کان اڳ هندستاني فلمن

جي نمائش تي پاڪستان ۾ ڪابہ بندش ڪانہ هوندي هئي. تنهن ڪري هندستاني فلمون پاڪستان ۾ هر وڏي ننڍي شهر جي سئنيمائن ۾ ڏيکاريون وينديون هيون ان ڪري ڏاڍي رش هوندي هئي. پر سئنيمائن تي اڄ نہ آهن اهي فلمون ۽ نہ آهن اهي بندر روڊ تي سئنيمائون. بندر روڊ تي هن وقت جي مقابلي ۾ ڪا ايڪڙ ٻيڪڙ بس هلندي هئي، نہ تہ سڄو بندر روڊ بسن جي دونهين ۽ ماڻهن جي رش کان سواءِ صاف سٿرو ۽ وڻندڙ لڳندو هو. هينئر تہ رش دوران بندر روڊ ڪراس ڪندي ئي موت جو منظر ياد اچيو وڃي. صدر وارو سڄو علائقو ڪراچيءَ جو مرڪز هوندو هو. جت ڊسڪو ڪلبون، بارون، سئنيمائون، بهترين هوٽلون، سهڻا سپر اسٽور، ڪتابن جا دڪان، ٻاهرين ملڪن جي سامان جا دُڪان، جنهن ۾ ڪپڙو واچون ۽ هار سينگار جو سامان رکيل هوندو هو. جڏهن ولي عهد اردن ۽ ثروت جي شادي ٿي تہ اردن جي بادشاهہ شاهہ حسين ۽ سندس فيمليءَ صدر مان شاديءَ جي خريداري ڪئي، نہ لنڊن يا آمريڪا مان. اها هئي ان وقت ڪراچي، شهر جا معززين غيرملڪي سفارتڪار ۽ ملڪ ملڪ جا سياح هزارن جي تعداد ۾ صدر ۾ توهان کي شاپنگ ڪندي نظر ايندا هئا.

سنڌ جو مفڪر ۽ محقق پير حسام الدين راشدي هر روز شام ٽاڻي صدر گهمڻ ايندو هو. شيخ اياز جڏهن بہ ڪراچيءَ ايندو هو تہ صدر ۾ هوٽل جبيس ۾ رهندو هو ۽ شام جو دوستن سان گڏ صدر جو سير ڪندو هو ۽ ائين نسيم کرل بہ صدر ۾ اچي رهندو هو. بابا ۽ آئون جڏهن بہ ڪراچي ايندا هئاسين تہ صدر گهمي پوءِ وڃي شام جي چانهہ گهڙو ڪري صدر ۾ ڪيفي جبيس يا پوءِ انٽرڪانٽيننٽل هوٽل ۾ پيئندا هئاسين. بابا جڏهن بہ ڪراچيءَ ايندو هو تہ سائين جي ايم سيد جي بنگلي حيدر منزل تي رهندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هوٽل ۾ بہ رهندو هو. انٽرڪانٽيننٽل ٺهڻ کان پوءِ ان ۾ رهندو هو ۽ آئون بہ ان ۾ بابا سان گڏ ڪئين ڀيرا رهيس.

صدر ۾ نَوَ کن شراب خانا هوندا هئا پر انهن ۾ ”يوبار“ ۽ ”ونرز بار“ عوامي نوعيت جا شراب خانا هوندا هئا ڪراچي جي ٻين بارن جا نالا هن ريت هئا.

1. دي هٽ بار ساٽس گڏ ڊسڪو
2. پئرس بار ۽ بلئيرڊ روم
3. اڪسيليسر بار ۽ نائيٽ ڪلب
4. ميرينا بار ۽ ڪلب
5. ريڪس بار
6. سما بار ۽ ڊسڪو
7. لي گورمينٽ Le gourment ۽ بار
8. لڊو بار ۽ نائيٽ ڪلب
9. روما شبانا بار ۽ نائيٽ ڪلب

صدر جي انهن بارن، ڊسڪو ۽ نائيٽ ڪلبن ۾ سڄي رات جام پٺيان جام چلي دور پٺيان دور چلي، هلندو رهندو هو. رات جي وقت انهن بارن ۽ نائيٽ ڪلبن ۾ ايڏي ته رش ٿيندي هئي جو ڪيتري دير ٻيهي انتظار ڪرڻ کان پوءِ ويهڻ جي جڳهه ملندي هئي. اهو سلسلو سڄي رات جاري رهندو هو.

آئون ۽ خليل ٻچاڻي جڏهن به ڪراچيءَ ايندا هئاسين ته انهن بارن ۽ نائيٽ ڪلبن ۾ ضرور ويندا هئاسين ۽ اهڙي طرح وري لنڊن پئرس ۽ آمريڪا جي بارن ۽ نائيٽ ڪلبن ۾ آئون ۽ حمزو خان گڏ هوندا هئاسين. ڪراچيءَ جي انهن نائيٽ ڪلبن ۾ بلڪل آخري ڊانس جو پروگرام گهڻو ڪري ڊانسر ڇوريون ڪپڙن کان آجيون ڊانس ڪنديون هيون. تنهن ڪري اُن آخري پروگرام جي انتظار ۾ شوقين آخر تائين ويٺا هوندا هئا ۽ پوءِ اهو پروگرام ڏسي بندر روڊ تي بندوخان جي هوٽل تي تڪا، ڪباب، پوريون ۽ حلوو کائڻ لاءِ ويندا هئا. جت فلم ڊائريڪٽر ڀائي جان جي معرفت فيض احمد فيض سان به ڪنئين ڪچهريون ٿيون ۽ سندس واتان سندس ڪلام ٻڌڻ جو اتفاق ٿيو. فيض جي شخصيت ڏاڍي وڻندڙ پياري ۽ پاڻ ڏاڍا ڇڪيندڙ هوندا هئا. منهنجي زندگيءَ جي رنگين دؤر جو گهڻو حصو پهرين خليل ٻچاڻي ۽ پوءِ حمزو خان سان گڏ گذريو. سچ پچ ته جڏهن اهي ڏينهن ٿا ياد پون ته وريو جوان ٿيو پوان ۽ ڪنئين ڏينهن اُنهن يادن کي ياد ڪندي زندگي وڏيو وڃي. ڪراچي جي صدر جا گوٿن هال، ايسٽر هال ۽ ڪٽرڪ هال سڄي ڪراچي جي ثقافتي تقريبن جا مرڪز هوندا هئا. اسان ڪنئين دفعا اُت سائين جي ايم سيد جي سالگرهه جا جشن ملهايا ۽ ٻيون به تقريبون ملهايون. شام جي وقت صدر جي فليٽن ۾ رهندڙ ڪرسچن ڇوريون جڏهن پينٽ شرٽ پائي صدر جي رستن تي هلنديون هيون ته صدر جون رونقون اجان وڌيڪ رنگين ٿي وينديون هيون. پر اڄڪلهه ڪراچيءَ جي انهن سيني بارن، نائيٽ ڪلبن ۽ سئنيما هائوسن جي جڳهين تي وڏيون وڏيون بلڊنگون ۽ پلازه تيار ٿي ويا آهن. صدر جي مشهور ڪيفي ڊي خان جي جڳهه تي هاڻ محبوب ڪلاٿ مارڪيٽ ٺهي وئي آهي ۽ هاڻ صدر جي جڳهه ڪلفٽن ۽ طارق روڊ والاري آهي. آئون به بابا جي طبيعت ٺيڪ ٿيڻ کان پوءِ اڪثر بابا جي دوستن سان گڏ ان دور جي صدر ڏسڻ ويندو هوس جيڪا مون کي اڄ به ياد آهي. جت پهريون پيرو زندگيءَ ۾ چانهين، سردن پپيتي ۽ ڪيلن جي ٽڪرن کي گڏي مٿان مرچ ۽ گرم مصالحو هٽي کائڻ جو اتفاق ٿيو جنهن کي انهن چاٽ ٿي چيو. پهريون پيرو ڪير ۾ پاڻي (يعني برف) وجهي ٺڏو ڪري پيتم. ان وقت ڪراچيءَ جي روڊن رستن تي جپاني گاڏين ڪرولا، مزدا، سني، مرگلا ڪلٽس ۽ سوڪ جي جڳهه تي آمريڪن گاڏيون ڪئڊلڪ، شيورليٽ بيوڪ ۽ اٽلين گاڏيون مورس، فيئٽ ۽ اوپل؛ جرمن گاڏيون مرسيڊيز ۽ فاڪس ويگن هلنديون هيون.

ان دؤر ۾ سول اسپتال جي هڪ ٽريني نرس ... سلامتي سان منهنجو نينهن جڙيو جيڪو سلسلو ڏهه سال هليو ۽ پوءِ مس سلامتيءَ جي ڪري ڪراچي سان به اهڙو ته نينهن جو ناتو جُڙيو جيڪو اڄ

تائين هلندو اچي ۽ انهيءَ دؤر جي سندس لکيل خطن تي هڪ جملو مون کي اجا تائين ياد آهي جيڪو جملو (Fly Postman Fly) آهي. بابا مون کي هڪ هفتي کان پوءِ واپس حيدرآباد روانو ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ بہ ٽي هفتا اسپتال ۾ رهيو. تقريباً مهيني کن جي علاج کان پوءِ ڊاڪٽرن جي اجازت سان واپس ڳوٺ هليو ويو.

آئون ڪراچيءَ کان واپس اچي پڙهائي کي لڳي ويس ۽ پنهنجي مقرر وقت تي ساليانو امتحان ٿيو ۽ هي منهنجي ٻني کان ٻاهر پهريون امتحان هو. آئون امتحان ۾ پاس ٿيس، پر خبرناهي تہ ڇو مون کي پنجين انگريزي ڪلاس پڙهڻ لاءِ نورمحمد هاءِ اسڪول جي برانچ جيڪا ان وقت ريشمي گليءَ ۾ هوندي هئي ۽ هينئر اهو اسڪول بند پيو آهي مون کي اوڏانهن موڪلي ڇڏيائون. منهنجي نئين اسڪول ۾ بہ اڪثريت سنڌي استادن ۽ شاگردن جي هوندي هئي پر هت گهڻو حيدرآباد شهر جا ٻار پڙهندا هئا. منهنجو ڪلاس ٽيچر سائين حسين پيٽو منهنجي سنڌ يونيورسٽيءَ جي استاد سائين حسن پيٽي جو ننڍو ڀاءُ هو. (سائين حسن پيٽو پوءِ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو چيئرمين ٿيو.) نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ گهڻا ڇوڪرا پڙهندا هئا. ان جي مقابلي ۾ هي ننڍو اسڪول هو. پر پڙهائي هت بہ نورمحمد هاءِ اسڪول جهڙي هوندي هئي. هت پڙهڻ سان اهو فائدو ٿيو جو هاسٽل کان اسڪول ايندي ويندي اڌ شهر جو خود بہ خود سير ٿي ويندو هو. منهنجي اسڪول اچڻ جو روٽ هن ريت هوندو هو. هاسٽل کان نورمحمد هاءِ اسڪول، نورمحمد هاءِ اسڪول کان تلڪ چاڙهي ۽ پوءِ سينٽ بونا وينچر ڪانوينٽ هاءِ اسڪول پنيان اندر گهٽين مان ٿيندو وڃي اسڪول پهچبو هو ۽ واپسي ۾ ڪڏهن ڪڏهن ريشمي گلي ۽ تلڪ چاڙهيءَ جو چڪر بہ لڳي ويندو هو. پر جيئن تہ ٻنپهرن جي مانيءَ جو وقت ساڳيو هو ۽ منهنجو اسڪول هاڻ ڪافي پنڌ تي هو. تنهن ڪري ڪوشش ڪري هاسٽل وقت تي پهچڻو پوندو هو جيئن ڊائننگ هال بند نہ ٿي وڃي ۽ ماني ختم نہ ٿي وڃي. تنهن ڪري ڪوشش ڪري لنچ ٽائيم تي پهچبو هو. ماني ختم ٿيڻ کان پوءِ بہ سونهارو بورچي ڪڏهن ڪڏهن جي ماني بچندي هئي تہ ماني ڏيندو هو. پر جي ماني نہ بچي تہ سونهارو ويچارو ڇا ڪندو؟ هاسٽل ۾ رهڻ واري سموري وقت ۾ ائين ڪونہ ٿيو جو ماني نہ ملي ۽ بُک ڪاٽجي. پر تڏهن بہ خيال ڪرڻو ٿي پيو. هاسٽل ۾ شاگردن سان گڏ استاد بہ حيدرآباد شهر کان ٻاهر جا هئا. تنهن ڪري استاد ۽ شاگرد هڪ ٻئي جو خيال ڪندا هئا.

مون کي هت حيدرآباد ۾ آئي پورو هڪ سال گذري ويو هو ۽ وري ٻن مهينن جي وئڪيشن ٿي ۽ آئون ڳوٺ هليو ويس جت پورا بہ مهينا گذارڻا هئا. ٻن مهينن جي موڪل ڪري سڄي هاسٽل مڪمل خالي ٿي ويندي هئي ۽ انهيءَ دوران ڪوشش ڪري اسڪول، هاسٽل ۽ اسڪول برانچ هلائڻ وارو مسلم ايڊيوڪيشن بورڊ اُنهن تنهي ادارن جو رنگ روغن ۽ مرمت ڪرائيندو هو. شاگرد بہ گهڻو ڪري پنهنجو سمورو سامان ڪٺي هاسٽل مان هليا ويندا هئا. جنهن ۾ بسترو بہ شامل هوندو

هو پر آئون پنهنجو فالتو سامان سيٺ ٽِيون مل جي بنگلي تي رکي ڳوٺ هليو ويندو هوس. وري جڏهن ڳوٺان موٽندو هوس تہ پهرين اهو سامان کڻي پوءِ هاسٽل ويندو هوس. اهو سلسلو تيستائين جاري رهيو جيستائين اسان پنهنجو حيدرآباد ۾ فليٽ مسواڙ تي ورتو. سو هينئر بہ بسترو ۽ فالتو سامان سيٺ ٽيون مل جي گهر ڇڏي صرف هڪ بئگ کڻي ٽانگي ۾ چڙهي گورنمينٽ بس اسٽينڊ تان گورنمينٽ جي بس ۾ چڙهي جهرڪن ۽ سونڊن جي وچ ۾ ڏاڏوري پتڻ تي هلي ٿورو پنڌ ڪري پتڻ تي پهچي ٻني ويڄڻ واري ٻيڙيءَ ۾ چڙهي درياءَ بادشاهہ جي موج مستي ڏسندا اچي ٻني وٽ شاهہ پير ڏني واري مُقام پرسان جت بند مٿي مڇي پلي جي مياڻ هوندي هئي ات اچي اسين ٻيڙيءَ مان لٿاسين، اتان کان منهنجو گهر صرف پنجن منٽن جي پنڌ تي آهي سو گهر پهچڻ ۾ دير ڪانہ لڳي.

جيجي وڏيءَ ۽ بابا سائين کي پيرن تي هٿ رکي مليس ۽ پاڻ مون کي گلي لڳائي چميون ڏنيون تہ جڻ روح کي راحت اچي وئي. بابا جي طبيعت هاڻ بلڪل ٺيڪ ٿي وئي هئي. پاڻ تمام گهڻي پرهيز ڪندو هو ۽ وقت تي دوا، ماني ۽ آرام ڪندو هو. بابا مون کان اڳ ڪراچيءَ مان آيو هو پر تڏهن بہ بابا کي پڇڻ ۽ ملڻ لاءِ ترجا ۽ پري پري جا هر روز ڪنئين ماڻهو ايندا هئا. جن ۾ پنهنجاٺپ وارن جون عورتون ۽ ڪنئين غريب مسڪين عورتون ۽ مرد بہ ايندا هئا. ۽ مٿي آسمان ڏانهن هٿ کڻي بابا کي دعائون ڏيندا هئا.

اسان جي اوطاق اسان جي تر ۾ سيني لاءِ سماجي، ثقافتي ۽ سياسي مرڪز طور استعمال ٿيندي رهندي هئي. راڄداري طور سندس استعمال اسان جي راڄ يعني پليجا ۽ ٻين بہ ڪيترن ئي راڄن جا ماڻهو ڪمن ڪارين ۽ فيصلن لاءِ هميشہ ايندا رهندا هئا ۽ ٻيو تہ بابا کي راڳ رنگ جو تمام گهڻو شوق هوندو هو تنهن ڪري عيد براد ۽ ڏينهن ڏهاڙي هت راڳ رنگ جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون ۽ بابا جي سياست ۾ هئڻ ڪري هت سياسي ميڙ ميٽنگون بہ ٿينديون رهنديون هيون. ٻيو تہ ٻنون صفا هڪ ڪُنڊ ۾ هئڻ ڪري اڪثر روپوش سياسي ورڪر بہ هتي اچي ڪجهہ وقت لاءِ ٽانيڪا ٿيندا هئا ۽ حالتن بهتر ٿيڻ بعد هتان هليا ويندا هئا. شهر جا ڪنئين ماڻهو سندن شاديون،طهر ۽ ٻيون ثقافتي سرگرميون اسان جي اوطاق ۾ ڪندا هئا. پوءِ ظاهر آهي تہ هيترين سارين سرگرمين جو هت هئڻ ڪري اسان جي اوطاق تي هميشہ رونقون لڳيون پيون هونديون هيون. بابا سائين جي طبيعت ۾ خدا تعاليٰ اهڙي تہ مناڻ ۽ محبت رکي هئي جو هر ماڻهو بابا جي نالي چوندو هو تہ ارباب نورمحمد پليجو مون کي ڏاڍو پيائيندو هو. اها بہ قدرت جي ڪرم نوازي آهي. نہ تہ سڄي زندگي ۾ ماڻهو رڳو هڪ ماڻهو کي بہ راضي نٿو رکي سگهي. هن دور ۾ تہ ماڻهو ماڻهوءَ کان تہ ٺهيو پر خدا مان بہ راضي ڪونهي. وئڪيشن دوران بابا پنهنجن ويجهن مائٽن ۽ دوستن کي گهرائي پنهنجو هي فيصلو ٻڌايو تہ منهنجي راءِ آهي تہ آئون پنهنجي جيئري ئي پنهنجي خاندان ۽ راڄ جي پڳ پنهنجي وڏي پٽ عبدالحئي کي ٻڌايان تہ سواءِ ڪنهن بحث ۽ اختلاف جي سيني هاڪار

ڪري ڪيس مبارڪون ڏنيون. ائين تاريخ ۾ اُتي جو اُتي مقرر ڪئي وئي ۽ سيني کي ڪم ڪار ورهائي ڏنائون. مهيني کن جي جاکوڙ کان پوءِ ٻني جي عيدگاهه ۾ مون کي پڳ ٻڌرائڻ واري پروقار تقريب ٿي جنهن ۾ پير پاسي جي معززين ۽ راڄن کان سواءِ پري پري جي بابا سائينءَ جي واسطيدار ۽ دوست شخصيتن به شرڪت ڪري مون کي پڳ ٻڌرائي. ان تقريب ۾ شرڪت ڪندڙن مان مون کي اڄ به ڪن ماڻهن جا نالا اڃا تائين ياد آهن جن ۾:

1. رئيس محمد يوسف چانڊيو
2. خان بهادر خيربخش خان لغاري
3. پير حيدر شاهه (گادي نشين درگاهه بلڙي شريف)
4. ارشاد عباس صوفي (گادي نشين درگاهه جهوڪ شريف)
5. قاضي غلام رسول پلي (ڍوري ناري وارو)
6. مرحوم سيد قادر ڏنو شاهه شيرازي
7. پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه ڊائريڪٽر ايجوڪيشن پوءِ (وفاقي وزير تعليم)
8. ملڪ غلام حسين ملڪاڻي راڄ ملڪ وارو
9. وڏيرو ساجن سومرو
10. وڏيرو علي محمد گگو
11. فقير خواجه محمد عيسيٰ
12. سيٺ محب علي خواجه
13. سيد نجف علي شاهه (جهانيان پوٽو) حيدرآباد وارو
14. سيٺ ٽِيون مل
15. ارباب جان محمد دل (سال مڪان وارو)
16. سيد گُلي شاهه (اسان جو مرشد)
17. رئيس مصري خان جاکرو (سونڊبن وارو)
18. وڏيرو ملهه پالاري (سريءَ وارو)
19. سيد قاسم شاهه (جهرڪن وارو)
20. خليفو لالا غلام قادر (مغلبين وارو) جاتي

۽ سڄي سنڌ جا پليجا ۽ پرپاسي جا راڄ تقريب ۾ شريڪ ٿيا ۽ مون کي پڳ ٻڌرايائون. مون کي پڳ جو پهريون وَرُ اسان جي مرشد سائين گلي شاهه ڏنو (۽ پوءِ جنهن ٻانگ ڏئي منهنجي پٽ تي نورمحمد نالو رکيو) اها تقريب 1959ع جي جولاءِ مهيني ۾ ٿي. ان رات اسان جي اوطاق تي راڳ

جي وڏي محفل بہ ٿي هئي. جنهن ۾ بابا جا ڪيترائي دوست بہ شامل هئا. راڳين ۾ ماسٽر محمد ابراهيم، مراد فقير ۽ مائي ڀاڳي شامل هئي.

سنڌ جي پراڻي تاريخ تي نظر ڊوڙائبي تہ اسان وٽ سرداري نظام يا ڪاروڪاريءَ جي رسم اسان کي ڪٿ بہ نظر ڪانہ ٿي اچي. مثلاً: راڻو جڏهن ڪاڪ ۾ مومل سان ملڻ ويو تہ ڪيس مومل سان گڏ ٻيو مرد ستل نظر آيو (جيڪا سندس غلط فهمي هئي.) تہ پاڻ ان کي مارڻ بدران واپس ٿيو يا مارئي جڏهن عمر جي قيد ۾ قيد رهي واپس پنهنجي مائٽن ۾ آئي تڏهن بہ ڪيس ڪاري ڪري ڪونہ ماريو ويو. اهڙي نموني سان اسان کي اسان جي پراڻي سنڌي سماج ۾ ڪٿ بہ ڪارو ڪاري ڪري ماڻهن کي مارڻ جو رواج نظر ڪونہ ٿو اچي. اهو سڀ ڪجهہ گهڻو پوءِ جڏهن سنڌ ۾ ميرن جي حڪومت قائم ٿي ۽ انهيءَ دوران وڏي تعداد ۾ سنڌ اندر ٻروچ اچي آباد ٿيا ۽ اهي رسمون انهن کان پوءِ نظر اچڻ ٿيون.

اڳ ۾ بہ قبيلائي رسمن مطابق پڳون ٻڌرائبيون هيون پر هاڻ تہ سياسي ليڊر جنهن ۾ ترقي پسند ۽ روشن خيال سياستدان بہ شامل آهن سي بہ پنهنجي پيءُ ليڊر جي وفات تي وڏيون دعوتون ڪري پاڻ کي پڳون ٻڌرائن.

بهرحال مون بابا سائين جي وفات کان پوءِ آهستي آهستي اهي سڀ رسمون ختم ڪري ڇڏيون جنهن ۾:

1۔ شادي جا ڏينهن مقرر ڪرڻ
2۔ گهوٽ کي پڳ ٻڌائڻ
3۔ ارباب جي گهر ڪوڙي موڪلڻ (جنهن ۾ روڪ پيسا، گوشت، گيهہ ۽ چانور هوندا هئا.)
4۔ ڪرتئي لاءِ سڳو پڙهي ڏيڻ
5۔ شاديءَ جي گهور مان هڪ حصو ارباب کي ملڻ
6۔ فيصلي کان پوءِ ڏرين تي ڏنڊ وجهڻ ۽ ارباب طرفان راڄ ۾ گهور بہ ڏيڻ جو رواج ۽ ٻيون بہ ڪيتريون ئي ننڍيون وڏيون رسمون شامل هيون. بهرحال مون صدين کان هلندڙ اهي سڀ جون سڀ رسمون آهستي آهستي ختم ڪر ي ڇڏيون.

آخر اهي مدي خارج رسمون اسان جي سماج مان ڪير تہ ختم ڪندو. ڪڏهن تہ ختم ٿينديون شايد سڄي سنڌ ۾ واحد آئون اهڙو هڪڙو ماڻهو آهيان جنهن ائين ڪيو آهي. حيدرآباد پڙهڻ کان پوءِ آئون هاڻ گهڻو ڪري هر روز اخبار پڙهڻ لڳس ۽ حيدرآباد مان شايع ٿيندڙ سنڌي رسالن ۽ اخبارن کي خط بہ لکڻ شروع ڪيم. جنهن ۾ محمد عثمان ڏيپلائي جو رسالو عبرت بہ شامل هو. (عبرت پوءِ قاضي اڪبر خريد ڪئي ۽ پوءِ رسالي مان روزانہ اخبار شايع ٿيڻ لڳي.) ۽ جڏهن منهنجا اهي خط شايع ٿيڻ لڳا تہ وڌيڪ شوق پيدا ٿيو ۽ وڌيڪ رسالن ۽ اخبارن کي خط لکڻ شروع

ڪيم. اها هئي منهنجي لکڻ ۽ پڙهڻ جي شروعات جنهن اڳتي هلي مون ۾ وڏيڪ لکڻ پڙهڻ جو شوق پيدا ڪيو جيڪو اڄ تائين باقاعدگي سان جاري آهي. رب جي مهرباني جو پوءِ منهنجي گهرواري ۽ منهنجي ٻارن ۾ ٻـ اهو ساڳيو شوق پيدا ٿيو ۽ پرهہ تہ ”پرهہ منهنجي پانڌ ۾“ ڪتاب سان گڏ ٻيا بہ ڪيترا ڪتاب لکيا ۽ مون کي بہ لکڻ ۾ مدد ڪندي آهي ۽ نورمحمد بہ ڪيترا مضمون لکيا جيڪي ڪيترين اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيا ۽ فرخ بہ ڪيتري ساري شاعري ڪئي ۽ سندس ڪنئين شعر ماهوار سوجهرو سان گڏ ڪيترن رسالن ۾ شايع ٿيا ۽ پاڻ تمام ننڍي عمر ۾ ڪنئين ورلڊ هسٽريون ۽ دنيا جي مشهور ليکڪن جا مشهور ڪتاب ۽ آٽو بائيوگرافيون پڙهيون آهن. اهو سلسلو سندن نوڪرين جي مصروفيتن باوجود اڄ بہ جاري آهي. سندن خريد ڪيل ڪتابن جي بہ هڪ ننڍڙي لائبريري قائم ٿي چڪي آهي. نورمحمد جو مطالعو تہ مون کان بہ وڌيڪ آهي. پره ۽ محبوب جو مطالعو شايد برابر هجي، ٻيا ٻار بہ ڪجهہ نہ ڪجهہ پڙهندا رهندا آهن.

وئڪيشن ۾ ساوڻ جي مُند هئي ۽ درياءَ پنهنجي جوڀن تي هو. تنهن ڪري اسان هڪ جيڏا گڏجي شام جو درياءَ جي سير تي ويندا هئاسين. درياءَ جي سير دوران درياءَ ۾ وهجندا ۽ ترندا بہ هئاسين. هڪ ٻئي سان ترڻ جا مقابلا بہ ڪندا هئاسين ۽ پاٽي جون رانديون بہ ڪندا رهندا هئاسين. ٻيڙيءَ اندر تريل پلا، آنيون ۽ پَلي جا پت ڪائيندا هئاسين. چانڊوڪيون هونديون هيون تہ رات جو تمام دير کان پوءِ واپس گهر اچڻ ٿيندو هو پر جي اونداهيون راتيون هونديون هيون تہ جلد گهر موٽبو هو. رات جو دستور مطابق اوطاق تي ڪچهريون ٿينديون هيون، جنهن ۾ شهر وارن سان گڏ پرپاسي وارا بہ بابا جا يار دوست ايندا رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ٻنون انسپيڪشن بنگلي ڏانهن بہ وڃبو هو. اهو سلسلو تيستائين جاري رهيو جيستائين وڃي منهنجي ٻن مهينن واري وئڪيشن پوري ٿي ۽ آئون پنهنجو سامان کڻي ٻيڙيءَ ۾چڙهي نيشنل هاءِ وي تي بس ۾ چڙهي وڃي حيدرآباد پهتس، تہ سڄن سارن ٻن مهينن گذرڻ جو احساس ئي ڪونہ ٿيو. هاسٽل ۾ رات جي مانيءَ تي گهڻو ڪري سڀ ٻاهر جا شاگرد پهچي ويندا هئا. ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ شاگرد بيماريءَ يا ڪنهن انتهائي مجبوري جي ڪري ڪونہ پهچندو هو ۽ ائين صبح جو ناشتي کان پوءِ سڀ شاگرد لائين ۾ اسڪول لاءِ روانا ٿي ويندا هئا. آهستي آهستي ڳوٺ جون يادون وسري وينديون هيون ۽ هاسٽل، اسڪول، پڙهائي ۽ راند روند ۾ ماڻهو مصروف ٿي ويندو هو. ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ ڇوڪرا وئڪيشن کان پوءِ اسڪول ۽ هاسٽل ۾ اچي داخلا وٺندا هئا. يا ڪي وري اسڪول ۽ هاسٽل ڇڏي هليا ويندا هئا.

اسان پنهنجا رهيل ڪتاب خريد ڪري پڙهائي شروع ڪئي سين. ان زماني ۾ اڄان شاگردن کي ٽيوشن ڏيڻ جو رواج وڏي پئماني تي شروع ڪونہ ٿيو هو. ايڪڙ ٻيڪڙ ٻار ٽيوشن وٺندا هئا ۽ گهڻا ڇوڪرا پاڻ محنت ڪري هوم ورڪ ۽ ڪورس پورو ڪندا هئا.

منهنجو اسڪول نورمحمد هاءِ اسڪول جي هڪ برانچ هو جيڪو ريشمي گليءَ ۾ هو. جنهن جو آئون اڳ بہ ذڪر ڪري چڪو آهيان. هاڻ آئون اسڪول، استادن ۽ شاگردن سان ڪافي مانوس ٿي چڪو هوس ۽ اسان جي پڙهائي آهستي آهستي اڳتي وڌي رهي هئي. استاد اسان کي هوم ورڪ ۽ ليڪچر ڏيئي پنهنجي ڪورس کي اڳتي وڌائي رهيا هئا. اسڪول سان گڏ هاسٽل ۾ بہ باقاعدگي سان پڙهائي ۽ هوم ورڪ ڪيو ويندو هو. اهو ناممڪن هو جو هوم ورڪ جو هڪ سوال ۽ سِٽ بہ رهجي وڃي. اهو استادن ۽ شاگردن جي ذهن ۾ ئي ڪونہ هوندو هو تہ ڪونہ پڙهبو. آچر جي ڏينهن يا ڪنهن موڪل واري ڏينهن سلامتيءَ کي خط لکندو هوس. جيڪا خط ملڻ شرط جواب ڏيندي هئي ۽ اها بہ لکندي هئي تہ هت بہ پڙهائي ۽ ڊيوٽيءَ ڪري فالتو ٽائيم ئي ڪونہ ٿو ملي. جيڪڏهن واندڪائي جو وقت مليو تہ توکي خط لکنديس ۽ پوءِ تون ڪراچي اچجين. اهو هڪٻئي کي خطن لکڻ جو سلسلو هلندو رهندو هو ۽ سندس لکيل خط سڀ مون وٽ محفوظ هوندا هئا. ۽ ڪڏهن واندڪائي ۾ خط پڙهي پيو دل وندرائيندو هوس پر پنهنجي پڙهائي ۾ ڪابہ ڪوتاهي ڪانہ ڪبي هئي. اهو سلسلو هلندو رهيو تہ هڪ ڏينهن پاڻ لکيائين تہ آچر سان گڏ ڪابہ موڪل بہ آهي ۽ آئون ٻن ڏينهن لاءِ فري آهيان. تون ڪراچي اچين تہ ڀلي اچ. ان ٻن ڏينهن واري وچ واري رات جي بہ مون موڪل وٺي ڇڏي آهي. ان ڏينهن اسڪول ۾ تہ موڪل هئي پر هاسٽل مان هائوس ٽيچر کي درخواست ڏيئي موڪل منظور ڪرائي صبح سوير ڪراچي ايڪسپريس ۾ چڙهي ڪراچيءَ روانو ٿي ويس. جيڪا ان وقت حيدرآباد مان صبح جو ساڍي ستين بجي نڪرندي هئي ۽ ساڍي ڏهين بجي ڪراچي ڪينٽ اسٽيشن تي پهچندي هئي. ان وقت ريلوي جو نظام اڄ جي ريلوي نظام کان وڌيڪ بهتر هوندو هو ۽ جنرل ايوب خان ملڪ ۾ تازي فوجي آمريت قائم ڪئي هئي. تنهن جو بہ سول ڪامورن تي وڏو ڌهڪاءُ ۽ ڊپ هو. نہ تہ سول ڪامورا بہ ڪنهن ننڍي فرعون کان گهٽ ڪين آهن. حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي تمام گهڻي صفائي لڳي پئي هئي. پليٽ فارم جي ٻاهران ۽ پليٽ فارم اندر ڪاغذ جو ٽڪرو يا ماچيس جي تيلي بہ نظر ڪانہ ٿي آئي. ريلوي جي لائينن تي بہ صفائي ٿيل نظر آئي. مسافرن کان سواءِ فالتو ماڻهو پليٽ فارم تي نظر ڪونہ ٿي آيو. اڄ تہ ريلوي اسٽيشن تي سؤ پيرا اچو ۽ وڃو توهان کان ڪوبہ پليٽ فارم تي ٽڪيٽ پڇڻ وارو ڪونهي. ريلوي اسٽاف کي اڄڪلهہ اسٽيشن ٻاهران بيهندڙ سون جي تعداد ۾ ٽيڪسين مان ملندڙ منٿليءَ مان ئي هزارين رپيا آمدني ٿيندي آهي. اها ڳالهہ توهان کي اُت ويٺل هر هڪ ٽئڪسي ڊرائيور ٻنان ڊپ جي ٻڌائيندو تہ اسان کي پنهنجون ٽيڪسيون هت بيهارڻ جي عيوض ريلوي وارا اسان کان هيترا پئسا وٺندا آهن. آئون پنهنجي ٽڪيٽ وٺي چانهہ جو هڪ ڪوپ پئي ريل اندر سيٽ تي اچي ويٺس. ريل اندر بہ بهترين صفائي نظر آئي. ريل پنهنجي صحيح وقت تي رواني ٿي. ٿوري ئي پنڌ هلڻ کان پوءِ اچي ڪوٽڙي اسٽيشن تي بيٺي. جت تقريباً اڌ ڪلاڪ بيهڻ بعد ڪراچيءَ لاءِ رواني ٿي ۽ پوءِ

اڍائي ڪلاڪن جي مسافريءَ بعد اچي ڪراچيءَ پهتي. مون وٽ ڪوبه سامان ڪونه هو سو يڪدم بگھي ڪري، جيڪي ان وقت ڪراچيءَ ۾ وڏي تعداد ۾ هلنديون هيون، اچي سول اسپتال پهتس جنهن ڪان پوءِ آئون نرسنگ ٽريني هاسٽل پهتس. دروازي تي ويٺل نوڪرياڻي کي سلامتي لاءِ مئسيج ڪيم ته سلامتي ڊوڙندي اچي مون سان ملي ۽ پاڻ چيائين ته توهان ٿورو انتظار ڪيو ته آئون اچان ٿي پوءِ پاڻ گڏ ٻاهر ٿا هلون. منهنجي لاءِ اهي منٽ انتظار ڪرڻ ڪيئي سال ٿي ويا ۽ جيئن ئي سلامتي آئي ته اسان سول اسپتال جي ٿورو پريان بندر روڊ جي ڀِي پاسي پارڪ هوٽل ۾ ڪمرو وٺي اچي رهياسين. سلامتي به چئن مهينن کان هت هاسٽل ۾ رهيل هئي ۽ نرسنگ جو ڪورس ڪري رهي هئي ۽ ڪراچيءَ جي بلڪل اڻ واقف هئي ڇو ته سندس تعلق پنجاب جي شهر گجرات سان هو پر آئون اڳ به ڪراچي گھمي ڦري چڪو هوس. اسان ڪمري ۾ داخل ٿيڻ شرط هڪ ٻئي سان چنبڙي وياسين ۽ هڪ ٻئي سان پيار وندبيندي اسان کي ٻنپهرن جي ماني ۽ شام جي چانهه جي ياد به ڪانه پئي. تان جو وچي رات اونده ٿي. اسان رات جي ماني به ڪمري ۾ ڪاڌي ۽ پڻ سڄي رات هڪ ٻئي سان روح رچنديون ڪندا رهياسين. چوندا آهن ته گناهه کي صرف اڪيلائي گھرجي سو اسان وٽ ته فقط اڪيلائي ۽ اڪيلائي هئي. اسان ٻنهي جون عمريون ان وقت چوڏهن سال کن هونديون. چوندا آهن ته مرد جي عمر اها آهي جيڪا هو خود محسوس ڪري ۽ عورت جي عمر اها آهي جيڪو ٻيو محسوس ڪري. پر اسان ٻنهي تي ان عمر ۾ اها چوٽي پوري نٿي لٿي ۽ ائين به چيو ويندو آهي ته مرد طاقتور تڏهن هوندو آهي. جڏهن هو ڪنهن حسين عورت جي ٻانهن ۾ هوندو آهي. صبح جو دير سان اک کلي ته ٻاهر نه وڃڻ چاهيندي به تيار ٿي پهرين. سمنڊ ڪناري وياسين، جت اڄ واري گھماگھمي ڪانه هئي صرف جهانگير ڪوٺاري پريڊ ۽ ان کان اڳيان سهڻي پٿرن سان ٺهيل چاڙهي جيڪا اڳيان وڃي هڪ ٻئي تفريح جڳهه تي ختم ٿيندي هئي. هاڻ انهن ٻنهي پراڻين تفريح گاهن تي توهان کي هر وقت هيروئني سگريٽن جا سوٽا هڻندي نظر ايندا. جيڪي زنده لاشن جيان هر ڳالهه کان بي پرواهه توهان کي نظر ايندا. ڪين ڏسندي ڊپ پيو ٿيندو آهي. جهانگير ڪوٺاري پاڻ خود به هڪ وڏو سياح هو جنهن سڄي دنيا گھمي ڦري ڏٺي هئي. اڄ جت جهانگير ڪوٺاري نالي يادگار ٺهيل آهي، اهو پهرين سندس رهائشگاهه جو بنگلو هو. ڪلفٽن پل به هن پارسي امير زادي ٺهرائي نه ته هن کان اڳ اُت ڪاٺ جي پل ٺهيل هئي. اسان بندر روڊ تان (جنهن کي هاڻ ايم اي جناح روڊ چيو وڃي ٿو.) بس ۾ چڙهي ڪلفٽن ڏانهن روانا ٿياسين. ان وقت جي روڊن رستن جا نالا هاڻ تقريباً سڀ تبديل ٿي چڪا آهن. آئون مثال طور اوهان کي ٻن ٽن رستن جا پراڻا ۽ نوان نالا ٻڌايان ٿو.

پراڻا نالا	نوان نالا
1ـ وڪٽوريا روڊ	عبدالله هارون روڊ

2۔ ايلفنسٽن اسٽريٽ	زيب النساءِ اسٽريٽ
3۔ گارڊن روڊ	آغا خان روڊ
4۔ سمرسيٽ اسٽريٽ	غضنفر علي اسٽريٽ
5۔ ڪلارڪ اسٽريٽ	شاهراهہ عراق
6۔ هيوو لاڪ روڊ	ايوان صدر روڊ
7۔ ڊيپارٽ روڊ	سرور شهيد روڊ
8۔ ڪچهري روڊ	ڊاڪٽر ضياءُالدين روڊ
9۔ فريئر روڊ	شاهراه لياقت
10۔ بندر روڊ	ايم اي جناح روڊ
11۔ ميڪلوڊ روڊ	آءِ آ چندريگر روڊ

مطلب تہ نون حاڪمن ڪراچيءَ جي روڊن تان انگريزن جا نالا لاهي پنهنجا نالا رکي ڇڏيا ۽ اسان هاڻ انهن تازو مسلمان ٿيل روڊن رستن تان ڊوڙندا ڪلفٽن تفريح گاهہ ڏانهن وڃي رهيا آهيون ۽ ايڪڙ ٻيڪڙ جڳهين ڪان سواءِ سڀ جڳهيون گهڻو ڪري انگريزن جون ٺهرايل آهن ۽ ڏاڍيون پروقار لڳي رهيون آهن. اسان جي بس ڪلفٽن جي بس اسٽينڊ تي بيٺي، جت ڪا بہ رش ڪانہ هئي. ڇو تہ ان وقت ڪراچيءَ جي آدم شماري تمام گهٽ هئي. ڪراچيءَ جي آدم شماريءَ جا ڪجهہ انگ اکر توهان جي معلومات لاءِ هت ڏجن ٿا.

سال	آدمشماري
1892	ست هزار
1901	هڪ لک سترهن هزار
1921	ٻہ لک سترهن هزار
1941	ٽي لک ستاسي هزار
1961	اوڻيهہ لک سترهن هزار

مٿيان انگ اکر ڊاڪٽر مهتاب ڪريم جي ڪتاب (The Challenge of Urban Growth) تان ورتل آهن.

اڄ جي ڪراچيءَ جي آدم شماري هڪ ڪروڙ پنجٽيهہ لک، 1961ع واري آدمشماري ڪان اٽڪل هڪ ڪروڙ سورهن لک وڌيڪ آدمشماري! ڪيڏو نہ تيزيءَ سان ڪراچي جي آدمشماري وڌي آهي!! ظاهر آهي تہ ماڻهو گهٽ هئڻ ڪري بسون، ويگنون، ڪارون، موٽرون ۽ ٻي هر قسم جي ٽريفڪ گهٽ هئي. شهر ۾ دونهون ۽ ٻي ماحولياتي آلودگي بہ گهٽ هئي پر اڄ جهڙا ڪلفٽن تي پارڪ، ڦوهارا، وڏيون سرچ لائيٽيون ۽ مڪڊونلڊ ۽ ڪي ايف سي، پيزاهٽ جهڙيون هوٽلون انهن

جون روشينون ۽ رونقون ڪونہ هيون. سمنڊ ۽ ڪوٺاري پارڪ جي وچ ۾ هڪ بازار هوندي هئي، جنهن جي چؤطرف سوين گاڏن ۽ پڙين وارا ڪوڏين جا رانديڪا ۽ ڪائڻ پيئڻ جا سامان وڪڻندا هئا، جن تي ٻارن ۽ عورتن جي رش لڳي پئي هوندو هئي. ڪا ايڪڙ ٻيڪڙ صاف سُٿري هوٽل بہ هوندي هئي. اسان بہ اهڙن دڪانن تان گهمندا ڦرندا وڃي سمنڊ ڪناري پهتاسين. مون سلامتي کان پڇيو تہ تون ڪڏهن پهرين هت سمنڊ گهمڻ آئي آهين، پاڻ چيائين تہ هت اچڻ تہ پري ٿيو پر آئون زندگي ۾ پهريون دفعو سمنڊ ڏسي رهي آهيان. منهنجي لاءِ هي هڪ عجيب نہ وسرڻ جهڙو نظارو آهي. حدنظر تائين رڳو پاڻي ئي پاڻي، جنهن تي ڪنئين جهاز پيا ترن. سمنڊ ۾ هزارن قسمن جون مڇيون پر ان جو پاڻي ڪنهن بہ ڪم جو ڪونهي. يعني نہ تہ ان سان ڪا بہ پوکي ڪري سگهجي ٿي ۽ نہ ئي وري اهو پي سگهجي ٿو. اها عجيب ڳالهہ آهي! اسان ڪافي وقت سمنڊ تي گذاري پوءِ صدر ۾ آياسين، جت هڪ ايراني هوٽل تي ماني کائي پوءِ مئٽني شو فلم ڏسڻ وياسين. فلم ڏسي پوءِ مون کيس آٽي هاسٽل تائين پهچايو. پاڻ مون کان پڇيائين تہ وري ڪڏهن ڪراچيءَ اچبو. مون چيو تہ ڪا خبر نہ آهي. اسان ڪافي وقت هڪ ٻئي کي ڏسندا رهياسين. اسان پنهنجي ڳوڙهن کي اکين ۾ لڪائي هڪ ٻئي کان موڪلائي روانا ٿي وياسين. جيستائين آئون نظر کان اوجهل ٿيس تيستائين پاڻ مون کي ڏسندي رهي. آئون ٻاهر نڪري ڪينٽ اسٽيشن ڏانهن ويندڙ بس ۾ چڙهي اسٽيشن ڏانهن روانو ٿي ويس. جتان ان وقت رات جو نوين وڳي خيبرميل نڪرندي هئي. تقريباً ٻارهين بجي رات جو حيدرآباد اسٽيشن پهتس، اتان ٽانگي ۾ چڙهي هاسٽل پهتس. جيئن تہ منهنجي هاسٽل جي موڪل ورتل هئي ۽ هائوس ماستر طرفان مون وٽ ٻن ڏينهن جي موڪل جي پاس هئي. تنهن ڪري مون کي ڪوبہ ڊپ ڪونہ هو ۽ آئون هاسٽل پهچي چوڪيدار کي پاس ڏيکاري اچي پنهنجي ڪمري تي آرامي ٿيس، صبح سوير تيار ٿي ناشتو ڪري ڪتاب کڻي شاگردن جي لائين ۾ لڳي نورمحمد اسڪول کان پوءِ اڪيلو اڪيلو اسان جي اسڪول پهتس. اهو سلسلو تيستائين هلندو رهيو جيسين پنجين درجي جو امتحان ٿيو ۽ آئون ان ۾ پاس ٿيس تہ مون کي وري برانچ اسڪول مان، مين اسڪول ڏانهن ٽرانسفر ڪيو ويو ۽ ان اضافي پنڌ مان منهنجي جان ڇُٽي، يعني آئون هاڻ ڇهين درجي ۾ پهچي ويس.

اسان جي هاسٽل جي پرسان جت هينئر ڊاڪٽرن جون هاسٽلون آهن. ان زماني ۾ اهو گرائونڊ بلڪل خالي پيل هوندو هو. ڪنهن ڪنهن سال ماڻهو انهيءَ ميدان تي لڳندڙ نمائش کي ڏسڻ ۽ خريداري ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. خاص ڪري رات جي وقت ان نمائش ۾ وڏي گهماگهمي ٿيندي هئي. رات جي وقت وڏي تعداد ۾ عورتون بہ خريداري ڪندي نظر ايندڀون هيون. ان ميدان ۾ شاميانا لڳي رهيا هئا ۽ پوليس بيٺل هئي. مونکي ڪنهن ٻڌايو تہ سڀاڻي هت مارشل لا لڳائيندڙ فوجي ڊڪٽيٽر ايوب خان ايندو ۽ هاسٽل جي شاگردن جي موڪل هوندي ۽ هو جلسو ڏسي سگهن ٿا. ان زماني ۾

حاڪم آمرن کي اجان پنهنجي رعيت منجهان زندگيءَ جو ڪوبہ خطرو ڪونہ هو جيڪو هينئر آهي. اسان ٻئي ڏينهن هاسٽل جا شاگرد ان گرائونڊ تي آياسين. اسان کي ڪنهن بہ ماڻهوءَ اُت وڃڻ کان ڪونہ روڪيو. اسان جنرل ايوب جو سڄو جلسو ڏٺو. اُت مون ٽئي جو ڪليڪٽر بہ ڏٺو جيڪو بابا وٽ ٻئي ڀيرو اسان جي اوطاق تي ماني کائي ويو هو. شايد شاهجهان ايس ڪريم نالو هوس ۽ مون ٻيا بہ ڪئين سنڌ جا مشهور ماڻهو پهريون ڀيرو اُت ڏٺا. پاڪستان ۾ جت لولي لنگڙي جمهوريت کي ختم ڪري فوجي آمريت قائم ڪئي وئي ۽ ملڪي فوج جو سربراه ڪوڙي ريفرينڊم ذريعي ملڪ جو صدر ٿي ويو هو. ان دؤر ۾ دنيا اندر ويهين صديءَ جا عظيم ليڊر پنهنجن پنهنجن ملڪن جا سربراه هئا، جا تہ سڄي دنيا ۾ سندن شان، عزت ۽ وقار هو. اهي هئا:

1_ جواهر لعل نهرو، هندستان جو وزير اعظم
2_ مائوزيتنگ، چين جو صدر
3_ سوئيڪارنو، انڊونيشيا جو صدر
4_ خروسچوف، روس جو پارٽي صدر
5_ جمال ناصر، مصر جو صدر
6_ حافظ الاسد، شام جو صدر
7_ ياسر عرفات، فلسطين جي آزاديءَ جو رهبر
8_ فيڊرل ڪاسترو، ڪيوبا جو صدر
9_ مارشل ٽيٽو، يوگوسلاويا جو صدر
10_ بوما دين، الجزائر جو صدر
11_ هوچي منهہ، ويٽ نام جي آزاديءَ جو اڳواڻ ۽ صدر

مطلب تہ جت سڄي دنيا جون مظلوم قومون غلاميءَ مان نجات حاصل ڪري آزادي ماڻي رهيون هيون، اُت اسان جو ملڪ وري پنجابي مليٽري ڊڪٽيٽرشپ جي شڪنجي ۾ اچي ويو هو. جتان اجا تائين بنگالين کان سواءِ ٻيا سندس مليٽري قيد ۾ بند آهن ۽ سنڌ بلوچستان جي سيني گذر جي وسيلن تي پاڻ قابض آهن ۽ سنڌي ۽ بلوچ، پنجاب جي وڏي مليٽري پاور اڳيان بيوس آهن.ايوب جي دؤر ۾ پاڪستان آمريڪا سان ڪئين فوجي معاهدا ڪيا ۽ پڻ پهريون ڀيرو آمريڪا سرحد صوبي ۾ پنهنجو فوجي اڏو قائم ڪيو، جنهن تان آمريڪا جا جاسوسي جهاز اڏامي روس ملڪ جي جاسوسي ڪندا هئا. ان وقت جو آمريڪي صدر آئزن هاور جڏهن پاڪستان جي دوري تي آيو تہ ڪراچيءَ ۾ پاڪستاني ڪرڪيٽ مئچ جي بليزر پائي ڪرڪيٽ اسٽيڊيم آيو پر هاڻ آمريڪي صدر ايوان صدر کان ٻاهر ڪونہ نڪرندو آهي پاڪستان ۾ اها مئچ پاڪستان ۽ آسٽريليا وچ ۾ ٿي رهي هئي.

نورمحمد هاءِ اسڪول جي برانچ اسڪول مان هت آيس تہ صرف هاسٽل ۽ اسڪول تائين محدود ٿي ويس پر اڳ جڏهن اسڪول وڃبو هو تہ واپسي ۾ حيدرآباد جي شاهي بازار جو چڪر لڳائي پوءِ هاسٽل اچبو هو. حيدرآباد جي شاهي بازار جيڪا پڪي قلعي جي دروازي کان شروع ٿي مارڪيٽ ٽاور وٽ ختم ٿئي ٿي. انهيءَ جو ان دؤر ۾ وڏو اوج هو. هيئنئر وانگر ٻي هنڌ وڏا واپاري مرڪز ڪونہ هوندا هئا. جيئن هيئنئر لطيف آباد، قاسم آباد ۽ صدر ۾ آهن. سڄي شهر جو واپاري مرڪز شاهي بازار ۽ ان جي اردگرد مارڪيٽ، فقير جو پڙ ۽ سري گهاٽ هوندا هئا، جيڪي بہ شاهي بازار سان لڳ هئا.

ڪئنٽونمينٽ، بوري بازار، هيرآباد ۽ ڇڪلو انگريزن جي دؤر ۾ نهيا، نہ تہ اهو سڄو علائقو ويران ۽ غير آباد هوندو هو. حيدرآباد سڄي لوئر سنڌ جي دل ۽ واپاري ۽ ثقافتي مرڪز هو. ان ۾ وري شاهي بازار جي وڏي اهميت هوندي هئي. هيٺ دڪان، مٿي گهر، بازار جي ٻنهي پاسن کان ننڍيون ننڍيون بيشمار گهٽيون جن ۾ سوَن جي تعداد ۾ پيادل ماڻهو سڄو ڏينهن پيا ايندا ويندا هئا.

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دؤر ۾ حاڪم ۽ سندن فوج قلعي اندر رهندا هئا ۽ شاهي بازار سڄي واپار ۽ واپارين جي رهائش طور استعمال ٿيندي هئي. ورهاڱي کان پوءِ ٻارهن سالن بعد جڏهن آئون حيدرآباد پڙهڻ ويس تڏهن بہ شاهي بازار پنهنجي رونق ۽ واپار جي ڪري شهر جو مرڪز ۽ وڏي گهماگهمي ۽ رونق وارو علائقو هوندو هو. جت رات تائين وڏي رش لڳي پئي هوندي هئي. بابا جڏهن بہ ڳوٺان حيدرآباد ايندو هو تہ اسان جو سندس ۽ گهر جو سامان شاهي بازار مان ئي وٺبو هو. پر هاڻ شاهي بازار پنهنجي اها حيثيت وڃائي چڪي آهي. هاڻ ڏينهن جو بہ شاهي بازار ۾ نالي ماتر واپار ٿيندو آهي ۽ شاهي بازار جي دڪانن جي سڄي شهر ۾ گهٽ قيمت ۽ مسواڙ آهي. شاهي بازار ۾ سؤ سيڪڙو دڪان مهاجرن جا آهن. ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ دڪان پنجابين جا بہ آهن، جيڪي سڄو ڏينهن ويٺا پنهنجي حال جو روئڻو روئن.

حيدرآباد ۾ اڄڪلهہ قاسم آباد ۽ صدر واپاري مرڪز آهن. ماڻهو سوچيندو ڇا آهي ۽ ٿيندو ڇا آهي! مهاجرن سنڌين سان حيدرآباد ۾ رڻ ٻاري ڏنو تہ جيئن سنڌي حيدرآباد خالي ڪري وڃن، پر ان جي ابتڙ سنڌي وڏي تعداد ۾ ٻهراڙين مان لڏي اچي قاسم آباد رهڻ لڳا تہ اڌ شهر ۽ شهر جو واپار مهاجرن کان کسجي سنڌين جي حوالي ٿي ويو. قاسم آباد تعلقو پوءِ سب ڊويزن ٿي ويو. هاڻ اتان هڪ سنڌي اسيمبلي ميمبر بہ چونڊجي سنڌين جي شهر ۾ واپاري ۽ سياسي طاقت هر روز وڌي وڌندي، سا مهاجرن جي هنگامن کان اڳ ڪجهہ بہ ڪانہ هئي. هاڻ توهان ڪي شهر اندر سنڌي مهاجر برابر نظر ايندا. جن جو تعداد روز وڌي وڌندو. مهاجرن ڇا سوچي سنڌين تي حملا ڪيا ۽ ٿي ڇا ويو! سنڌ جو هيڏو وڏو شهر جيڪو هميشہ هندن جو شهر رهيو ان کان پوءِ اهو شهر مفت ۾ مهاجرن کي مليو. لياقت علي پنهنجي حڪومت دوران اهڙا تہ سنڌ دشمن قاعدا ۽ قانون جوڙيا (۽

اهو سلسلو وري صدر مشرف جي حڪومت ۾ بہ جاري ڪيو ويو آهي.) جو هندن جي ڇڏي ويل ملڪيت مان داڻو بہ سنڌي مسلمانن کي هٿ نہ آيو. پر هينئر سڄي شهر ۾ توهان کي سنڌي اڪثريت ۾ ملندا. سو مون عرض ڪيو تہ ماڻهو سوچي چا ته ۽ ٿئي چا ٿو. اهو ساڳيو حال سوشلزم قائم ۽ ختم ٿيڻ ۾ بہ ٿيو. ڪنئين ڪروڙ ماڻهو سوشلزم کي قائم ۽ ختم ڪرڻ دوران مئا پر اڄ ڪٿي آهي اها سوشلزم؟ اڄڪلهہ تہ ڪراچي ۾ بہ سنڌي تمام وڏي تعداد ۾ آباد ٿي ويا آهن ۽ ٿي رهيا آهن. جي ڪڏهن افغان جنگ نہ لڳي ها ۽ ضياءُالحق ڪراچي جا دروازا افغانين لاءِ کولي نہ ڇڏي ها تہ سنڌي اڄان بہ وڏي تعداد ۾ ڪراچيءَ ۾ اچي آباد ٿين ها. پر افغانين ڪري روزگار محدود ٿي ويو. تنهن ڪري سنڌين انهيءَ دؤر ۾ ڪراچي ڏانهن رُخ گهٽ ڪيو. ان ايوبي دؤر ۾ پاڪستان ۾ ڏهائي سڪو شروع ٿيو. جنرل ايوب پاڻ ئي صدارت چونڊ لاءِ ريفرينڊم ڪرايو ۽ پاڻ ئي پنهنجو پاڻ سان اليڪشن وڙهيو چو تہ ريفرينڊم ۾ سندس سامهون ٻيو ڪوبہ اُميدوار ڪونہ هو. ريفرينڊم کان پوءِ وري بہ پاڻ ئي پاڻ کي فيلڊ مارشل جي لقب سان نوازيائين. ان دؤر ۾ ئي منهنجي ننڍي ڀيڻ جي شادي ٿي، جنهن ۾ ٻهريون ڀيرو شادي جي ريتن رسمن کي ڏسڻ جو موقعو مليو. ان کان اڳ منهنجي وڏي ڀيڻ جي شادي ٿي هئي پر آئون ان وقت ننڍو هوس. پر هينئر مون کي انهن رسمن کي ڏسڻ ۽ سمجهڻ جو صحيح طريقي سان موقعو مليو. هن وقت تہ شهرن ۾ شادي جي هر رسم مصنوعي ۽ ڦِڪي پئي لڳندي آهي. گهوٽ/ گهوٽيتا بہ شادي هال ۾ ٻين وانگر مهمان پيا لڳندا آهن. شهري شادين ۾ پنهنجون سنڌي رسمون رواج بلڪل نظر ڪونہ اچن. اها شادي نہ پر صرف رسمي دعوت هوندي آهي. جنهن ۾ ڪنوار اسٽيج تي هڪ ڊيڪوريشن پيس وانگر نظر ايندي جيڪا ميڪ اپ جي تهن ۾ هڪ پوت لڳندي آهي. وڊيو ڪئميرا ۽ ڪئميرائن جي روشني ۾ ڪنوار جو ميڪ اپ لهندو ويندو آهي. جنهن کي سيني جي سامهون ٽشو پيپر سان پيا صفا ڪندا آهن. نہ ڳيا نہ سهرا، نہ لانئون، نہ سرگس نہ دهل دمام، صفا رُکي ۽ ڦِڪي تقريب، جيڪا ڪلاڪ اڌ ۾ ختم. اڳ ۾ ونواه جي سٽن ڏينهن کان وني ويندي شاديءَ تائين گهوٽ جا مٽ مائٽ پيا مينديءَ ۽ ٻڪيءَ جون رسمون ڪندا ۽ راڄ جي مڱٽهاري سڄو هفتو پئي ڪنوار کي پيئيءَ جي مالش ڪندي ۽ ست ڏينهن سندس مُنهن اِڪئي ۾ ڊڪيو پيو هوندو. انهيءَ دوران ڪنوار جي رنگت ئي تبديل ٿي ويندي هئي. شاديءَ ۾ ڪنوار کي سڀ ڳهہ پيل هوندا هئا. خاص ڪري ڪنوار نٿ پائيندي هئي.جيڪا سڄي زندگي ڪيس ٻهريل هوندي، جيسين وجي سندس مڙس وفات ڪري، ڪنوار کي گهر ۾ ڪنئار ٻائي جي نالي سان سڏبو هو جيسين وجي ڪيس اولاد ٿئي، پر هينئر شهري شادي ۾ ڪنوار نٿ ڪانہ پائي نہ تہ اڳ ۾ بولو بينسر، ڦلي، ڪلي، ڪوڪو لونگ، سري، مورائو، ويندڻيو نڪ جا زيور هئا، مطلب تہ:

1- مڱٽي

2۔ شاديءَ جا ڏينهن ٻڌڻ
3۔ پڙي جا گيت
4۔ ونواهہ
5۔ شادي جي رسم
6۔ نکيتيءَ جي رسم
7۔ ۽ ستاڙي جي رسم

ڪنواريتا ۽ گهوٽيتا وڏي ڌام ڌوم سان ملهائيندا هئا ۽ هر تقريب ۾ سهرا، هيرا ۽ گيت ڳايا ويندا هئا. ڪي ڳيا ۽ ڳيچ ڏاڍا وڻندڙ ۽ دلچسپ هوندا هئا جيڪي مون کي اڃان تائين ياد آهن ۽ توهان کي بہ ٿو ٻڌايان.

❊

موڙ ادل جا مان لاڙئون گهرايان
ڇهٽ جهلي آيو لاڏل بني تي
کهنبا ادل جا مان لاڙئون گهرايان
ڇهٽ جهلي آيو لاڏل بني تي
پيٽون لاڏل جون مان لاڙئون گهرايان
ڇهٽ جهلي آيو لاڏل بني تي

❊

سهٽي دهري جوڙائي، ادل تنهنجيءَ شادي ۾ پايان
منهنجي ادل کي شوق، مور مومل ماٽي آيو
سيڻ سجڻ سالا تنهنجا ڪاج ڪري آيو
منهنجي لاڏل کي شوق مور مومل ماٽي آيو
سهٽي نَٿَ جوڙائي ادل تنهنجي شاديءَ ۾ پايان
منهنجي ادل کي شوق مور مومل ماٽي آيو

❊

ڏند ادل جا ماڻڪ موتي
ڪجل جوڙ بنايو ادل جو ٽيو لايو سجايو

”هاڻ تہ ڏند ادل جا ماڻڪ موتي نہ پر پانن جي ڪاٿي ۽ چن جي راڳي سان سونهن پيا.“

مڱڻيءَ جي موقعي تي چانديءَ جي وٽي ۾ کير وجهي ان ۾ منڊي وجهي پوءِ مڱڻي جي رسم مهل اها منڊي کير وٽي مان ڪڍي ڪنوار کي پهرايو تہ معنيٰ مڱڻي ٿي وئي. مڱڻيءَ کان پوءِ ونواهہ جي

رسم جنهن ۾ نياڻين جي ڪوٺ ڪري ڪُنئاريتا پنهنجي حيثيت مطابق ونواهہ ڪندا. جنهن ۾ ڳيا سهرا، ڳيچ ڳايا ويندا ۽ ڪنئار کي ساٽ سوڻ ڪري وينديو ويڙهبو ۽ پوءِ ست ڄڻيون اهو کوليندون ۽ پوءِ اکيون ٻڌيون ۽ آخر ۾ ڪنوار کان پليٽ ڀڃرائي پوءِ مينڌيءَ جي رسم ٿيندي. جيڪي گهوٽ جون مائون، ڀيڻون ڪنديون. تنهن کان پوءِ شاديءَ جي رسم ٿيندي جنهن ۾ ڪنوار کي چپن تي مساڳ لڳل، هٿن پيرن تي ميهڙ جي ميندي لڳل، اکين ۾ ڪجل پاتل نڪ ۾ سهاڳ جي نشاني نٿ پاتل ۽ ڊيل جهڙي ڳچيءَ ۾ ست سري ڍُهري پاتل، سينڌ ۾ چوٽي ڦل ڳچيءَ سان لڳل هار جنهن کي ڳل پٽا، چٽبو تہ بدن جي هر حصي ۾ ڪنئار کي زيور پهريل هوندا هئا. ان کان پوءِ رات جو دير سان ڀيج پنيءَ مهل لائون لهڻ، تڪ ۾ هڪ ٻئي جو مُنهن ڏسڻ، گهوٽ طرفان ڪنوار جو هٿ کولڻ آخر ۾ ساليون گهوٽ جي نڪ ۾ جهليندبون ۽ جوتو لڪائينديون ۽ پوءِ گهوٽ سالين کي پيسا ڏيندو تہ نڪ مان هٿ نڪرندو ۽ جوتو بہ واپس ملندو. تنهن کان پوءِ گهوٽ ڪنئار ڪجهہ وقت لاءِ هڪ تمام سهڻي نموني سينگاريل ڪمري ۾ ويهندا ۽ پوءِ گهوٽ هليو ويندو ۽ ڪنوار کي سندس سهيليون ڀيون ٺاهينديون جوڙينديون. اڄڪلهہ شادي ختم ٿيڻ شرط گهوٽيتا ڪنئار وٺيو وڃن. پر اڳ ائين ڪونہ هوندو هو هينئر شادي جي ماني هڪ ويلو ٿئي پر اڳ ۾ شاديءَ ۾ ٽي وقت ماني کارائبي هئي. رات جي ماني صبح جو ناشتو ۽ ٻنپهرن جي ماني، تنهن کان پوءِ سج لٿي مهل گهوٽيتا، ڳين، سهرن، دهلن شرنائين سان ڪنوار کي وٺي ويندا هئا. اڳ ۾ ونواهہ ڪنئاريتا ۽ شادي گهوٽيتا ڪندا هئا پر هينئر شهرن ۾ ونواهہ، مينڌي ۽ شادي ڪنئاريتا ڪن ۽ گهوٽيتا صرف وليمون ڪن. اهي رسمون شهرن ۾ رهڻ ڪري اسان کي مليون. نہ تہ سنڌي مسلمانن ۾ اڳ ۾ ائين ڪونہ هوندو هو. سنڌي مسلمانن جون سڀ رسمون عربن ۽ مسلمانن جون رسمون آهن، جيڪي اڄ بہ عربن ۾ سواءِ ڪن تبديلين سان قائم آهن. اڄڪلهہ شادي جو ڪاج ڪرڻ بلڪل آسان آهي، هر ڳالهہ فون تي ٿئي مثلاً:

1. جيولري وارو
2. ڪپڙن وارو
3. ماني ۽ ڊيڪوريشن وارو
4. هال بڪنگ
5. اسٽيج ٺاهڻ
6. بيوٽي پالر وارو
7. فوٽوگرافر ۽ وڊيو وارو
8. ڪارڊن ڇپائڻ لاءِ ماڻهو کي رڳو فون ڪري پنهنجي گهر گهرائڻ جي دير آهي.

اڄڪلهہ تہ ماڻهو وڏي تعداد ۾ دعوتون بہ فونن ۽ موبائيلن تي ڏين ۽ گهوٽيتا بہ شاديءَ کان اڌ ڪلاڪ اڳ هال ۾ پهچن. اڳي شادين جون تياريون مهينا اڳ شروع ٿينديون هيون ۽ ڪم ڪار ورهائي ڪٽبا هئا. ڪو ڪاچ جي پيٽ لاءِ ڪاٺين جو انچارج تہ ڪو ڇنهي جو انچارج ڇنهون بہ اڳ پهريائين ٿلهيون ڪاٺيون کوڙي پوءِ مٿان ۽ پاسي کان لئين جي سنهين ڪاٺين سان ڍڪبو ۽ پاسا ٻڌبا هئا. پوءِ وچيئن دور ۾ ڇنهون ٽُوٽَنِ ۽ پکن سان ٺاهبو هو پر هاڻ تہ اهڙا شاميانہ ۽ تنبو ۽ فرنيچر وجهن جو ان ۾ گهڙڻ سان ائين پيو محسوس ٿيندو آهي جو ڄڻ تہ ماڻهو ڪنهن فائيو اسٽار هوٽل ۾ داخل ٿي رهيو آهي. باقي خود فائيو اسٽار هوٽلن ۾ شادي تہ عام ڳالهہ آهي. نہ تہ اڳ ۾ ڇنهون، ڪاٺيون، ديگيون راڄن مان گڏ ڪرڻ پاڻيءَ جو بندوبست ڪرڻ، ڦندرون، ڇيلا، ڪم ڪار لاءِ ڍڳي ڳاڏيون، ڇرون، سيڌو خريد ڪرڻ ۽ راڄن تائين دعوتون پهچائڻ ۽ خود ڪنهن شاديءَ ۾ پهچڻ وڏو مسئلو هوندو هو. وڏين شادين ۾ ڳائڻ، گهوڙا ڊوڙائڻ ۽ ملاکڙو عام ڳالهہ هوندي هئي.

منهنجي شادي فيبروري 1977ع ۾ اليڪشن دوران ٿي انهيءَ شادي ۾ رئيس محمد يوسف چانڊئي عام جلسن جيان تقريرون ڪري ماڻهن کي ووٽ ڏيڻ لاءِ اپيل ڪئي. شاديءَ ۾ ڪاڏي پيتي لاءِ ڦيليون، مٽ، دلا، ڪرا، چليمچيون، چلون، ناديون راڄ جو ڪنڀار ٺاهيندو هو. جيڪو ان سامان ٺاهڻ لاءِ هڪ پئسو بہ ڪونہ وٺندو هو. پر آخر ۾ گهوٽيتا ڪيس مينهن ڏيندا هئا. ائين ڟهرن مهل حجام کي بہ مينهن ڏني ويندي هئي. باقي مڱڻهارن جا تہ ونواهہ، مينڌي، شادي، سرگس ۽ لاٽئڻ تي هر وقت پيسا ئي پيسا لڳا پيا هوندا هئا. شادين ۾ وڏي سرندي وارا ماڻهو سنڌ کان ٻاهران بہ گويا ڳاڻا ۽ ڳاٽيون گهرائيندا هئا. لاهور واري بالي ڳائيندي ڳائيندي خيرپور رياست جي راڻي ٿي وئي.

آئون بمبئي ويس تہ دادا گوبند سان گڏجي ماسٽر چندر سان بہ ملڻ ويس. تمام گهڻي ڪچهريءَ کان پوءِ پڇيائين تہ توهان جي اوطاق ۾ جيڪو نم بيٺل هو اُهو اڃان بيٺو آهي يا نہ. مون کي ڏاڍو تعجب ٿيو تہ ڪٿ بمبئي، ڪٿ ٻنون ۽ ان ڳالهہ کي بہ ڪنئين سال ٿي ويا. پر ڪيس ٻني جا ماڻهو تہ ٿهيو پر وڻ بہ ياد آهن. واقعي مٽيءَ جي محبت جهڙو ٻيو ڪوبہ رشتو ڪونهي. مون کي پوءِ پاڻ سربستو احوال ٻڌايائين تہ آئون ۽ بسنت لاڙڪپور ۾ ڪنهن ديوان جي شاديءَ تي ڳائڻ لاءِ آيا هئاسين. پوءِ شاديءَ جي ٻي رات مون کي توهان جو والد صاحب ارباب نورمحمد ٻني وٺي آيو هو ۽ اسان توهان جي اوطاق ۾ نم هيٺيان سڄي رات راڳ رنگ جي محفل ڪئي هئي. پاڻ ٻڌايائين تہ اسان لاڙڪپور کان ٻني ٻيڙيءَ ۾ آيا هئاسين. ٻني کان پوءِ هڪ وڏي ٻيڙي جنهن کي ڪٺار ٿي چيائون، ان ۾ چڙهي گدوبندر پهتاسين. ساوڻ درياءَ جي موج مستي ۽ درياءَ جي ٻنهي ڪپرن تي ٻيلن جي وڏن وڏن وڻن جا ديدار ڪندا، درياءَ ۾ ٻُلهڻين جا ٽينگ ٽپا ڏسندا اچي پنهنجي منزل تي پهتاسين. اهي درياءَ جون موجون ۽ گجگوڙون جڏهن ياد ٿيون پون تہ ويهي درياءَ شاهہ جا بيت جهونگاريندو آهيان. سڄي سنڌ ۾ شاديءَ جون رسمون گهڻو ڪري هڪ جهڙيون هونديون آهن. لاڙ اتر، ٿر ۽

ڪوهستان جي شادين جي رسمن ۾ ٿورو فرق هوندو آهي. اسان جي سچي تر يعني ٻنون، لائقپور، دڙو ۽ بلڙي شاهه ڪريم جي شادين جي رسمن کان اسان جي ڳوٺ سان لڳو لڳ راهوٽ ڳوٺ جون رسمون ڪجهه مختلف آهن. ڇو ته راهوٽ انهن سيني شهرن ۽ ڳوٺن کان تمام گهڻو قديم آهي. جنهن جو سنڌ جي ڪافي پراڻن ڪتابن ۽ تاريخن ۾ به احوال آهي. جنهن ۾ تحفة الڪرام به شامل آهي. اڄڪلهه امير ماڻهن جون شهرن ۾ ٿيندڙ شاديون اسان جي تهذيب، ثقافت ۽ ورثي کان بلڪل مختلف آهن. جن شادين تي سنڌ کان وڌيڪ يوپي، سي پي ۽ دهليءَ جي ثقافت جو رنگ چڙهيل آهي. خاص ڪري ڪنئار شاديءَ جي ڪپڙن ۾ ته صفا هندستاني ڪنئار لڳندي آهي. سنڌ جي ٻهراڙين ۾ اڄ به اهي قديم رسمون ۽ رواج قائم ۽ دائم آهن.

مون ڏٺو آهي ته شهري ۽ امير سنڌي ماڻهو اسان جي ٻولي ۽ ثقافت کان پري ٿيندو وڃي. خاص ڪري ڪراچيءَ ۾ ان جي مقابلي ۾ ٻهراڙي ۽ ان ۾ رهندڙ ماڻهو اسان جي تهذيب ۽ ثقافت ۽ ٻوليءَ کي قائم رکيو اچن. ننڍيءَ پيڻ جي شاديءَ کان پوءِ واپس اسڪول موٽي وياسين. هڪ ڏينهن رسيس مهل ڏٺم ته ٽاور مارڪيٽ جي پرسان گهٽيءَ ۾ شاميانه لڳا پيا هئا. ڪنئين ڪرسيون رکيون هيون ۽ هڪ ننڍو اسٽيج به ٺهيل هو جنهن تي لائوڊ اسپيڪر هڻي رهيا هئا. ات ماڻهن جي سُس پُس مان معلوم ٿيو ته ڪنهن بئنڪ برانچ جو افتتاح ڪرڻ لاءِ پاڪستان جو وفاقي وزير ذوالفقار علي ڀٽو اچي رهيو آهي. هي سڀ تياريون ان لاءِ ٿي رهيون آهن. سو آئون به ڀٽي کي ڏسڻ جي شوق ۾ بئنچن تي ويهي رهيس. ڀٽي کي مون ان کان اڳ به اسان جي ڳوٺ پرسان ٻگهي ڍنڍ تي ايوب جي شڪار دوران ڏٺو هو. پاڻ ٺٽي ضلعي جي معزز شخصيت ۽ بابا سائين جي دوست رئيس محمد يوسف چانڊئي جي شڪار تي صدر ايوب سان گڏ آيل هو. بابا ترقي پسند سوچ جو ماڻهو هو پر محمد يوسف جي ذاتي ۽ خانداني دوستيءَ جي ڪري هڪ ٻي وٽ ايندا ويندا هئا. رئيس محمد يوسف چانڊئي وٽ جڏهن به ملڪي ۽ غيرملڪي سربراهه مملڪت شڪار يا ٻئي ڪنهن موقعي تي ايندا هئا ته رئيس محمد يوسف چانڊيو بابا سائينءَ کي ضرور دعوت ڏيندو هو ۽ آئون جي ڳوٺ هوندو هوس ته بابا مون کي اهڙين تقريبن ۾ وٺي ويندو هو. ائين هن ڀيري به بابا مون کي اُت وٺي ويو ته مونکي ڀٽي صاحب کي ويجهڙائي کان ڏسڻ جو موقعو مليو. پر ان وقت سندس اهميت صرف اها هئي ته پاڻ هڪ نوجوان ۽ سهڻو سنڌي وزير هو. جيڪو سر شاهنواز ڀٽي جو پٽ هو ۽ هارورڊ ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جو پڙهيل لکيل نوجوان هو. هو پنهنجي شڪل شبيهه ۽ طور طريقي سان شهزادو ٿي لڳو. سندس شخصيت تمام پروقار ۽ شانائتي هئي ۽ پاڻ سيني ماڻهن کان مختلف ٿي لڳو ڀٽو ٻگهي ڍنڍ تي صرف شڪار ڪرڻ لاءِ آيو هو پر حيدرآباد ۾ ڪيس تقرير به ڪرڻي هئي، پاڻ اڄڻ شرط بئنڪ جو ربن ڪٽي افتتاح ڪيائين ۽ تقرير به ڪيائين. تنهن کان پوءِ چانهه پارٽي هئي جنهن ۾ پاڻ بلڪل صاف لاڙڪاڻي لهجي ۾ ماڻهن سان ٿي ڳالهايو. ڪيس فل سوٽ پهريل هو. اُت مون پهريون ڀيرو سنڌ

جي ٻي هڪ قابل احترام شخصيت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڪي بہ ڏٺو مخدوم صاحب جن بہ ڏاڍي سهڻي شخصيت جا مالڪ هئا.

ٽيون ڀيرو مون ڀٽي صاحب کي اسان جي مسلم ڪاليج جي نئين بلڊنگ جي افتتاح ڪرڻ وقت ڏٺو تڏهن بہ فل سوٽ ڀهريل هوس ۽ سندس شرٽ جو آخري بيڙو کليل هو. جنهن ڪري سندس نيڪ ٽاءِ هيٺ ٿي لڙڪي پوءِ مون کي خبر پئي تہ اها سندس عادت هئي. اسان جي ڪاليج جي پرنسپال نظاماڻي صاحب انگريزيءَ ۾ سپاسنامو پڙهيو ۽ ڀٽي صاحب بہ انگريزيءَ ۾ تقرر ڪئي ۽ ان وقت پاڻ صرف انگريزيءَ ۾ تقرير ڪندو هو ۽ تمام گهٽو پوءِ پاڻ سنڌي ۽ اردوءَ ۾ تقرير ڪرڻ شروع ڪيائين پر سنڌي تمام صحيح ڳالهائيندو هو شايد ان جو سبب گهر ۾ سنڌي ڳالهائڻ هجي.

برصغير ۾ ڀٽي خاندان ۽ نهرو خاندان پنهنجي حيثيت پاڻ ميڄرائي آهي ۽ دنيا آڏو اهو ثابت ڪيو آهي تہ سندن هٿ عوام جي نبض تي آهي ۽ عوام جو هڪ تمام وڏو حصو ساڻن گڏ آهي. پاڪستان جو واحد ڀٽو ئي ليڊر آهي جنهن تي ملڪي ۽ غيرملڪي صحافين، ليکڪن ۽ سياستدانن گهڻي ۾ گهڻو لکيو آهي. غيرملڪي ليکڪن ۾ ڀٽي تي لکندڙن ۾ ٻين سان گڏ اٽلين صحافڻ اوريانا فلاسي بہ آهي جنهن هڪ جڳهہ اهو لکيو آهي تہ جڏهن مون آمريڪا جي وزير خارجہ ڊاڪٽر هينري ڪسنجر کان انٽرويو ورتو تہ پاڻ مون کان هڪ سوال ڪيائين تہ تو سڄي دنيا جي مکيہ ماڻهن جا انٽرويو ورتا آهن انهن سڀني ليڊرن مان توکي وڌيڪ ذهين ڪير لڳو؟ اوريانا فلاسي چيو تہ ذوالفقار علي ڀٽو جنهن تي ڊاڪٽر ڪسنجر چيو واقعي ڀٽو دنيا جو ذهين ترين ليڊر آهي.

چون ٿا تہ جڏهن ڀٽو وزير خارجہ هو تہ آمريڪا جي دوري دوران تنهن وقت جي صدر ڪئينڊي کائنس متاثر ٿي کيس چيو تہ تون جيڪڏهن آمريڪي شهري هجين ها تہ آئون توکي پنهنجو وزير خارجہ ڪريان ها. جنهن تي ڀٽي کيس پر اعتماد انداز ۾ چيو تہ جيڪڏهن آئون آمريڪا جو شهري هجان ها تہ اڄ آمريڪا جو صدر تون نہ پر آئون هجان ها ۽ توکي وزير خارجہ طور کڻان ها. جنهن تي ڪئينڊي ڏاڍو کليو. اسان جي ڪاليج جي افتتاح کان پوءِ ڀٽي صاحب لاءِ چانهہ پارٽيءَ جو بندوبست ڪيل هو. اتي پاڻ اڌ ڪلاڪ شاگردن سان ڳالهايو ۽ اسان کي آڪسفورڊ جو هڪ واقعو ٻڌايائين تہ هتي ڇوڪرا فرسٽ ڪلاس ۽ سٺن گريڊن لاءِ گهڻو ٿا سوچين پر انگلينڊ ۾ ائين ڪونهي. پاڻ ٻڌايائين تہ هڪ ڇوڪرو ٽيچر وٽ ويو ۽ چيو تہ مون کي گڊ گريڊ ملڻ کپندو هو پر نہ مليو آهي. جنهن تي پروفيسر سواءِ ڪنهن بحث جي کيس گريڊ وڌائي ڏنو. ٻيو اسان کي چيائين تہ پاڻ وٽ امتحان بہ ٽي ڀيرا ملتوي ٿيندا آهن، جنهن ڪري سڄو تدريسي عمل ڀنيان پئجي وڃي ٿو. جڏهن تہ انگلينڊ ۾ سالن کان هڪ ئي تاريخ تي امتحان ٿيندا آهن ۽ اڄ بہ ان تاريخ تي ٿين ٿا. ان وقت ڀٽو دنيا جو هڪ مڃيل رهنما ڪونہ هو پر هڪ فوجي ڊڪٽيٽر جي ڪابينا جو رڪن هو پر

پوءِ بہ سندس سوچ ترقي پسند هئي. سندس شخصيت پرڪشش ۽ ڳالهائڻ جو انداز متاثر ڪن هو. جهڙو هو سهڻو تهڙائي ڪيس ڪپڙا سنا پاتل هئا. پاڻ ڪجھہ وقت اسان سان گذاريائين. پر سيني شاگردن تي هڪ تاثر ڇڏي ويو. وري آئون ڪيس سندس وزارت دوران محمد يوسف چانڊيئي جي بنگلي تي لاڙين ۾ مليس جتي پاڻ شايد شهنشاھہ ايران سان گڏ شڪار تي آيل هو پوءِ جيسين وزارت تان لٿو تيسين ساڻس ڪٽي بہ ملڻ ياد ڪونہ ٿو اچي. پاڻ جنرل ايوب جي حڪومت ۾ رهندي بہ پنهنجي سوچ ۽ دوراندیشيءَ جي ڪري پاڪستان کي روس ۽ چين جي گهڻو ويجهو آندو. جنهن جي نتيجي ۾ چين سان ڪيترائي تجارتي معاهدا ڪيا ۽ روس سان پاڪستان ۾ تيل جي ڳولا ۽ اسٽيل مل نهڻ جو واپاري ناهہ ڪرايو.

1965ع ۾ جڏهن پاڪستان ۽ هندستان جي جنگ لڳي تہ ان وقت پاڪستان ۾ آمريڪا جو فوجي اڏو پشاور ويجهو بدابير ۾ هو ۽ آمريڪا جو پاڪستان ۾ گهڻو اثر هو. پر تنهن هوندي بہ پاڪستان پنهنجي خارجہ پاليسيءَ جي ڪري (جنهن جو ڀٽو وزير هو) هندستان سان جنگ بنديءَ جو ناهہ سوويت يونين ۾ تاشقند ۾ ڪيو. قدرت الله شهاب پنهنجي ڪتاب شهاب نامہ ۾ لکيو تہ: تاشقند ۾ سربراهيءَ اجلاس هلندي جنرل ايوب ۽ ڀٽي ۾ تلخ ڪلامي ٿي. اهوئي سبب هو جو تاشقند کان پوءِ ڀٽو ۽ ايوب گڏ هلي نہ سگهيا ۽ ڀٽي پوءِ جلد ئي ايوب جي ڪابينا کان استعيفا ڏيئي ڇڏي ۽ ايوب جي خلاف ايتري تہ ڀرپور تحريڪ هلائي جو مجبوراً ايوب کي اقتدار ڇڏڻو پيو. ان دؤر ۾ ايوب ڪتا هاءِ هاءِ! اهڙو تہ نعرو هليو جو جهانداد خان پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکيو آهي تہ عمر جي آخري حصي ۾ ايوب خان اسلام آباد ۾ شاگردن کي ڏسي خودبخود ايوب ڪتا هاءِ هاءِ جا نعرا هڻندو هو. پاڪستان ۾ اجا تائين ايتري وڏي تحريڪ نہ هلي آهي جيڪا ايوب کي هٽائڻ لاءِ هلائي وئي. ڀٽي صاحب استعيفا ڏيئي جڏهن ايوب خلاف سڄي ملڪ ۾ تحريڪ هلائي تہ ان وقت اسان يعني نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن وارن جنهن جو صدر يوسف لغاري نائب. صدر آئون ۽ جنرل سيڪريٽري ڄام ساقي هئا تن 70 ڪلفٽن ۾ ساڻس ملي ڪيس حيدرآباد ۾ شاگردن کي خطاب ڪرڻ جي دعوت ڏني جيڪا پاڻ قبول ڪيائين. اهو ڇاهٺ جو سال هو ۽ منهنجي عمر 21 سال هئي. ڀٽي صاحب سان ملاقات تہ اڳ ڪيترا دفعا ٿيل هئي. پر 70 ڪلفٽن ڏسڻ جو پهريون موقعو هو. جتي پاڻ اسان کي پنهنجي لائبريري ڏيکاريائين. جيڪا شايد منهنجي هينئر جي لائبريري جيتري هئي. پاڻ مقرر تاريخ تي حيدرآباد آيو ۽ ريلوي اسٽيشن تي اسان سندس شاندار استقبال ڪيو. اسان جو جلسو شام جو جامعہ عربيہ ڪاليج جي پڊيان، جتي هينئر نذرت ڪاليج جي بلڊنگ آهي. اتي تنهن وقت وڏو ميدان هو. اتي پاڻ انگريزيءَ ۾ شاگردن کي خطاب ڪيائين ۽ گهڻو ڪري فارين افيئرس تي ڳالهايو. ان دؤري دؤران انسٽيٽوٽ آف انٽرنيشنل افيئرس وارن ڪيس اندس هوٽل ۾ آجياڻو ڏنو. ان تحريڪ دؤران مير رسول بخش تالپر ۽ ٻين ڪيترن حيدرآباد جي سياسي

اڳواٽن سندس دعوتون ڪيون. هڪ دفعي پاڻ مير رسول بخش جي بنگلي تي رهيل هو تہ آئون جام ساقي ۽ ڪجھ ٻيا دوست ساڻس اتي ملڻ وياسين. ايترا پيرا ملڻ ڪري مون کي چڱي طرح سڃاتائين ٿي ۽ مون کي ايتري ننڍي عمر ۾ ايترو سرگرم هجڻ جي خوشي ٿي، پر بابا سائين جو سائين جي ايم سيد سان گهڻو واسطو هو. سو جيئن جيئن سياسي عمل وڌندو ويو تيئن اسان پيپلزپارٽيءَ کان پري ۽ متحده محاذ کي ويجها ٿيندا وياسين. پر ڀٽي جي جلسن ۾ وڃڻ ۽ کيس ٻڌڻ جو سلسلو جاري رهيو. شهيد ڀٽي جي انهيءَ سياسي طوفان ۾ ايوب استعيفا ڏئي اقتدار وري ٻي فوجيءَ حوالي ڪري ملڪ کي هڪڙي نئين بحران ۾ وجهي هليو ويو ۽ نئين صدر يحيٰ خان ايوب کي اسلام آباد ۾ رهڻ ڪونہ ڏنو ۽ کيس پنهنجي اباڻي ڳوٺ ۾ نظربند ڪري رکيو. يحيٰ خان پاڪستان جي تاريخ ۾ واحد غيرجانبدار اليڪشن ڪرائي ۽ ون يونٽ کي ختم ڪيو پر مستقل اقتدار جي حاصلات لاءِ ملڪ کي ٻہ ٽڪرا ڪري ڇڏيو. حالتن کي منهن ڏيڻ جي صلاحيت نہ هجڻ ڪري استعيفا ڏئي ملڪ جي اقتدار جون واڳون ان وقت جي قومي اسيمبليءَ ۾ اڪثريتي پارٽيءَ جي حوالي ڪري پاڻ وڃي نظربند ٿيو. ان وقت خزاني جي حالت بابت عبدالحفيظ پيرزادي کي ٿي اين کي پنهنجي انٽرويو ۾ ٻڌايو تہ جڏهن اقتدار ڀٽي حوالي ڪيو ويو تہ ملڪي خزاني ۾ هڪ ڪروڙ ڊالر موجود هئا. ان سان حڪومت جو ڪاروهنوار ڪٿين هلائجي. پوءِ ڀٽي صاحب مون کي يعني عبدالحفيظ پيرزادي کي ۽ غلام مصطفيٰ جتوئيءَ کي ڪرنل قذافي، شهنشاهہ ايران، شاهہ فيصل ۽ شيخ زيد ڏانهن موڪليو تہ اسان جي مدد ڪريو. جن ان وقت جي حڪومت جي خاطر خواهہ مدد ڪئي ۽ ملڪ جوگاڏو هلڻ لائق ٿيو. ذوالفقار علي ڀٽي شهيد صدارت جي حلف کڻڻ جي ڪجھ ئي عرصي ۾ بين القوامي سامراجي ادارن کان عليحدگي اختيار ڪئي. جنهن ۾ دولت مشترڪہ سيٽو ۽ سينٽو جهڙا ادار شامل آهن. پاڻ ڪيترن ملڪن جو دورو ڪيو. ڏسندي ئي ڏسندي هندستان کان جنگ هارايل ملڪ هڪ مضبوط ۽ مستحڪم ملڪ ٿي پيو ۽ ان جو ئي سبب هيو جو پاڻ جڏهن هندستان سان ڳالهيون ڪرڻ وڃي رهيو هو تہ سڄي قومي اسيمبليءَ کيس اعتماد جو ووٽ ڏنو ۽ پاڻ وڏي اعتماد سان هندستان سان شملا ناهہ ڪري پاڪستان جا علائقا ۽ جنگي قيدي بنا ڪيس هلڻ جي ۽ بنا ڪجھ وڃائڻ جي واپس ورتا.

مون کي هندستان جي ٽوئر دوران هڪ ٽوئر گائيڊ ٻڌايو تہ جڏهن شملا ۾ ڳالهيون هلي رهيون هيون ۽ ڳالهين مان اهو تاثر ملڻ لڳو تہ شايد ڳالهيون ناڪام ٿي وڃن تہ پاڻ اندرا گانڌيءَ کي فون ڪري چيائين تہ تون اجنتا ۽ الورا جي ثقافت جي وارث آهين ۽ مان موهن جي دڙي جي تهذيب جو وارث آهيان ۽ جيڪڏهن ڳالهيون ڪامياب نہ ٿيون يا اسان ڪنهن چڱي نتيجي تي نہ پهتاسين تہ اسان جا ايندڙ نسل اسان کي ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندا. ڀارت جا سياسي تجزيہ نگار اڄ بہ جڏهن ٿي وي تي ان ناهہ جو ذڪر ڪندا آهن تہ هي چوندا آهن تہ ڀٽو اندراگانڌيءَ کان هر ڳالھ بنا ڪجھ

ڏيڻ جي مجرائي ويو. جيتوڻيڪ حالات اهڙا هئا جو اندرا گانڌي پنهنجي هر ڳالهه مجرائي پوءِ ڀٽي جون ڳالهيون مڃي ها. پر حقيقت اها آهي تہ عظيم تهذيبن جا وارث وڏا ۽ ڏکيا فيصلا ڪندا آهن. ڀٽي حڪومت جون واڳون وٺڻ شرط بئنڪون، انشورنس ڪمپنيون، شپنگ ڪمپنيون ۽ وڏا ادارا سرمائيدارن کان کسي حڪومت حوالي ڪيا. اهڙوئي قدم جڏهن چين ۾ کنيو ويو تہ ان سان غربت جي چيلهہ ڀڄي ٿي، پر اسان وٽ هميشہ کان غريبن جي چيلهہ ڀڃي ڪرڻ جو رواج آهي. ڀٽي کان پوءِ حڪومتن ان کي هڪ انتهائي غلط قدم قرار ڏنو ۽ سواءِ نواز شريف جي اتفاق فائونڊري جي ٻيون سڀ صنعتون ۽ ادارا اصل مالڪن کي نہ پر ٻين نون ماڻهن کي وڪرو ڪيا ويا تہ جيئن ڪجهہ پئسا حڪومت سان گڏ حڪومتي ڪارندا بہ ڪمائي سگهن ۽ نجڪاري نالي ۾ اهو ڪم اڄ بہ جاري آهي. جيڪڏهن ڀٽي صاحب جو اهو قدم ايترو ئي غلط هو تہ اهڙي قدم سان چين ترقي ڇو ڪئي ۽ صفا جيڪڏهن نہ تہ بہ اهي ڪارخانا پنهنجي اصل مالڪن کي تہ واپس ٿيڻ کپن ها نہ ڪي ڪنهن ٻي کي. ايوب خان جيڪو لينڊ رفارمس جو پروگرام شروع ڪيو هو. تنهن ۾ عام خلق کي ڪو فائدو ڪونہ ٿيو پوءِ شهيد ڀٽي پنهنجي اقتدار جي دؤر ۾ اثرائتي نموني سان لينڊ رفارمس آندا جنهن سان غريب مارو ماڻهن مسڪينن ۽ هارين کي وڏو فائدو ٿيو. جنهن ۾ " Pre_ emption" خاص قابل ذڪر هو. ضياءَ پنهنجي اقتدار دؤران ان کي ختم ڪري ڇڏيو ۽ ان کي ختم ڪرڻ واري آرڊر ۾ ڄاڻايو تہ اهو اسلام جي روح جي منافي آهي. ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت ۾ پاڪستان ۾ سيني اسلامي ملڪن جي سربراهن جي ڪانفرنس لاهور ۾ ڪوٺائي وئي جنهن ۾ سڄي اسلامي دنيا جا سربراهہ گڏ ٿيا. انهن سيني اڳواڻن متفقہ طورتي ڀٽي کي (O I C) جو سربراهہ چونڊيو ۽ اهوئي وقت هو جڏهن وڏي عرصي کان پوءِ سڄي اسلامي دنيا هڪ آواز ٿي گڏ ٿي. اهڙو وقت بہ آيو جڏهن سيني عرب ملڪن آمريڪا کي تيل بند ڪري ڇڏيو ۽ جيسين تقريباً قيمتون ٻيڻيون نہ ٿيون تيسين تيل جي ترسيل بند رکي. ڀٽي شهيد پنهنجي ذاتي اثر رسوخ ۽ حڪمت عمليءَ سان فرانس سان ٻن ائٽمي ريئڪٽرن جو سودو ڪيو. جنهن مان هڪ ريئڪٽر پاڪستان آيو پر ٻيو ڀٽي جي حڪومت ختم ٿيڻ جي ڪري فرانس حڪومت اهو سودو ئي ختم ڪري ڇڏيو. پاڪستان جي ايٽمي فيلڊ ۾ ايتري ترقيءَ کي ڏسندي آمريڪا ڊاڪٽر هينري ڪسنجر کي پاڪستان موڪليو تہ ڀٽي کي سمجهائي تہ پنهنجي ايٽمي پروگرام تان هٿ ڪڍي نہ تہ اسان تنهنجو بُرو انجام ڪنداسين. پر پاڻ ايٽمي پروگرام جاري رکڻ جي ڳالهہ ڪيائين ۽ ان کي ختم ڪرڻ کان صاف انڪار ڪيو. نيٺ آمريڪا پنهنجي ڏوڪڙن سان اهڙا حالات پيدا ڪيا جو ملڪ ۾ افراتفري پيدا ٿي ۽ ان لاءِ ڀٽي پاڻ قومي اسيمبليءَ ۾ چيو تہ منهنجي خلاف هيءَ ڪا ديسي سازش ڪانهي پر هيءَ هڪ بين الاقوامي سازش آهي. نيٺ حڪومت کسي جنرل ضياءَ حوالي ڪئي وئي. ڀٽي کي شهيد ڪيو ويو ان ڪيس جي هڪ جج جسٽس صفدر شاهہ بي بي سي کي انٽرويو ڏيندي

چيو ته اهو قتل جو مقدمو نه پر مقدمي جو قتل آهي. P P C جي سڄي تاريخ ۾ اهو صرف هڪڙو ڪيس آهي، جنهن ۾ ججن جي ايتري مختلف راءِ هجڻ باوجود چيف جسٽس پنهنجي راءِ ڏئي ڀٽي کي سوريءَ تي چاڙهي ڇڏيو. FIR ۾ ڄاڻايل آهي ته ذوالفقار علي ڀٽي سندس سياسي مخالف احمد رضا قصوري خلاف هڪ سازش ڪري ڪيس مارائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ گولي ان کي لڳڻ بدران ان جي پيءُ کي لڳي جنهن جي خلاف ته ڪا سازش ئي ڪانه هئي ۽ جنهن خلاف سازش ٿي اهو اڄ به زنده آهي. مسئلو هو آمريڪا جي حڪم جي تعميل ڪرڻ جو ۽ آڻ مڃڻ جو پر ڀٽي شهادت قبول ڪئي، آڻ ڪانه مڃي بقول شيخ اياز.

آڻ مڃين ها عيش ڪرين ها،
هيئن جوانيءَ ۾ نه مرين ها.
جواب: تون چا به چوين مان مرٽو ناهيان
ويس بدل سان ورٽو آهيان
تنهنجي منهنجي جنگ ازل کان
جاري آهي جاري رهندي.

۽ واقعي ڀٽي جي شهادت کي اڄ اناويهه سال ٿيا آهن پر جيئي ڀٽو جو نعرو اڄ به سڄي پاڪستان ۾ ائين گونجي ٿو جيئن سندس حياتيءَ ۾ گونجندو هو. پاڻ ويس بدل سان ٻئي روپ ۾ به انهن طاقتن جي خلاف وڙهي رهيو آهي. جيڪي هن ملڪ تي حڪومت جو اڪيلو حق جتائين ٿيون. جنهن نسل نه ڀٽي کي ڏٺو نه ٻڌو، اهو نسل به اڄ جيئي ڀٽو جو نعرو هڻي ٿو. ان جو ڪو ٻيو سبب ڪونهي سواءِ ان جي ته نئون نسل به ان حقيقت کان واقف آهي ته عام غريب ماڻهوءَ جي زبان ذوالفقار علي ڀٽو جي وات ۾ هئي. پاڻ سپريم ڪورٽ ۾ پنهنجي بيان جي آخر ۾ چيو هئائين ته:

اب آپ مجھے بڑے شوق سے پھانسی پر چڑھا سکتے ہیں۔

۽ جنهن تي فيض چيو ته:

لاو تو قتل نامہ میرا میں بھی دیکھوں
کس کس کی مہر ہے سر محظر لگی ہوئی

دنيا جي تاريخ ۾ اهڙين قربانين جا گهٽ مثال ملن ٿا، جنهن ۾ پاڻ شهيد ٿئي ۽ سندس ٻه پٽ پنهنجي جوانيءَ ۾ شهيد ٿين، هڪ نياڻيءَ کي طويل جلاوطني کان پوءِ ڏاڍي بيدردي سان قتل ڪيو وڃي ۽ جيڪا جلاوطن هجي صرف ان ڏوهه ۾ ته خدارا عوام ۽ عوام جي سچن پچن نمائندن کي اقتدار ڏنو وڃي. الله ڪري شل ته ڀٽي خاندان سميت ٻين سڀني شهيدن جون قربانيون رنگ لائين ۽ خلق خدا جو راڄ اچي.

شهيدوں کے مزاروں پہ لگیں گے ہر برس میلے
وطن پہ مٹنے والوں کا یہی انجام ہوتا ہے

جنرل ضياءَ ڀٽي جي حڪومت کي ختم ڪري کيس گرفتار ڪري مٿس خون جو ڪيس هلايو. پهرين پاڻ لاهور جي ڪوٽ لکپت جيل ۾ هو پوءِ کيس راولپنڊيءَ جي سينٽرل جيل ۾ سپريم ڪورٽ ۾ ڪيس هلائڻ لاءِ آندو ويو. جتي ڪرنل رفيع الدين ڀٽي مٿان ملٽري سيڪيورٽي آفيسر مقرر هو جنهن ضياءَ جي موت کان پوءِ انهيءَ سڄي احوال تي مشتمل هڪ ڪتاب ۾ ”ڀٽو جا آخري 323 ڏينهن“ نالي ڪتاب لکيو. جنهن ۾ هُن ڪنئين دلچسپ واقعا بيان ڪيا آهن. جيڪي پڙهڻ گهرجن. ڪتاب لکڻ دوران ڪرنل رفيع ڪرنلي ته وساري ڇڏي پر پنهنجي پنجابي ذهنيت ڪانه وساري آهي. ڀٽو شهيد جڏهن سنڌ جي ڳالهه ڪندو هو ته کيس ڪانه وڻندي هئي. بهرحال پاڻ ڪتاب ۾ ڪنئين دلچسپ ۽ دردناڪ ڳالهيون لکيون آهن. جن ۾ ڀٽي جي پسند جا ڪاڏا، ڪپڙا ۽ پرفيوم سان گڏ اهو به لکيائين ته ڀٽي کي ڦاسي چاڙهڻ وارن آخري ڏينهن ۾ جڏهن سندس استعمال ۾ اچڻ وارو سڀ سامان کسي ورتائون. وٽس صرف هڪ وڳو ڪپڙن جو هو جيڪو ٽوال ٻڌي پاڻ ڌوئارئين پي جيڪو سندس اردليءَ کيس ڌوئي ڏنو. اردليءَ کيس ٻڌايو ته حفيظ پيرزادو ساڻس ملڻ آيو آهي پوءِ پاڻ تڙ تڪڙ ۾ اڌ سُڪل ڪپڙا استري ڪرائي وڃي پيرزادي سان مليو. ڦاسيءَ کان ڏهه ڏينهن اڳ پاڻ بک هڙتال تي هو ۽ پاڻ ڪجهه به ڪونه کاڌو هئائين. پر ڦاسيءَ جو آرڊر جيل سپرنٽينڊنٽ کان ٻڌڻ کان پوءِ پاڻ ڏاڍي اطمينان سان سمهي پيو ۽ جيل اسٽاف کي اچي ڊپ لڳو ته هي چا ٿي ويو. سو سُتي تي دفعا سندس بلڊپريشر ۽ نبض چيڪ ڪيائون. جيڪي بلڪل معمول مطابق هئا ۽ ائين موهن جي دڙي جي مٽيءَ مان جنم وٺندڙ انسان پنجاب ۾ ڦاسي گهاٽ اندر اسان سيني سنڌين جو ڳاٽ اوچو ڪري ڇڏيو.

ڪرنل رفيع پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته مون کي مٿان اهو به حڪم مليو هو ته ڀٽي خلاف شاهدي ڏيندڙ شاهدن کي اهو دلاسو ڏيندا رهو ته توهان ڀٽي خلاف نوڪي شاهدي ڏيو. توهان کي آخر ۾ آزاد ڪيو ويندو ۽ پاڻ آخر ۾ اهو به لکيو آهي ته اسان کي فوجي حڪمرانن کان حڪم مليو هو ته جي سپريم ڪورٽ به ڀٽي کي آزاد ڪري ڇڏي پر توهان کي کيس آزاد ڪرڻو نه آهي.

ڪرنل رفيع پنهنجي سؤ صفحن جي هن ننڍڙي ڪتاب جي آخر ۾ ڏاڍو دلچسپ انڪشاف ڪيو ته اسان کي ضياءُالحق جو حڪم مليو ته ڦاسيءَ کان پوءِ ڀٽي جي مرداني عضوي جا فوٽا ۽ فلمون ڪڍي مون کي موڪليو ڇو ته سندس مرداڻو عضوو ڏسڻ چاهي ٿو. *(صفحو 93 سٽ نمبر ست)*

"ولادت سے شہادت تک" ڪتاب جو ليکڪ سجاد بخاري پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته اهو ڪرنل رفيع ئي هو جنهن خالي پنن تي صحيح ڪرائڻ لاءِ شهيد ڀٽي تي تشدد ڪيو هو جنهن سبب سندس وفات ٿي هئي.

بينظير پنهنجي ڪتاب (Daughter of The East) ۾ لکي ٿي ته "بابا کي اهو يقين هو ته گرفتاري وقت تر برابر به ملتريءَ کي موقعو ڏنو ته هو شيخ مجيب الرحمان وانگر پاڻ سيني کي قتل ڪري ڇڏيندا, تنهن ڪري هنن کي اهڙو ڪوبه موقعو نه ڏنو وڃي." بينظير ان ڪتاب ۾ بي هنڌ لکيو آهي ته هڪ دفعو مون کي ڪئپٽن افتخار چماٽ هڻڻ جي ڪوشش ڪئي, ٻيو ڀيرو مون کي فرش تان گهلي گاڏيءَ ۾ چاڙهيو ويو جنهن ڪري منهنجا ڪپڙا ڦاٽي پيا ۽ ٽنگن تي رهندٻون پئجي ويون.

پوءِ ان ساڳئي بينظير بابت آمريڪي صدر بل ڪلنٽن جي زال هيلري ڪلنٽن پنهنجي آتم ڪٿا ۾ انڪشاف ڪيو آهي ته جڏهن آئون ۽ چيلسي لنڊن ۾ هيونسين ته لنڊن جي انٽر هوٽل جي اڳيان ماڻهن جون قطارون لڳيون پيون هيون. مون کي خبر پئي ته پاڪستان جي وزيراعظم بينظير ڀٽو انهيءَ هوٽل ۾ رهيل آهي ۽ ماڻهو ان جي هڪ جهلڪ ڏسڻ لاءِ اتي اچي گڏ ٿيا آهن ۽ آئون به ان کي ڏسڻ لاءِ لائين ۾ بيهي رهيس. پوءِ ٿوريءَ دير ۾ بينظير ان هوٽل مان نڪتي ته مون به لائين ۾ بيهي انتظار ڪري ڪيس ڏٺو ۽ دنيا جي هيءَ واحد ليڊر هئي جنهن کي مون لائين ۾ بيهي سندس ديدار ڪيو مون ۽ منهنجيءَ ڌيءَ چيلسيءَ ڪيس تمام ويجهڙائي کان ڏٺو جڏهن هوءَ ليموزين ڪار مان لٿي تڏهن هوءَ ڏاڍي پروقار ۽ شان سان قدم کڻندي هوٽل لابي ۾ پهتي بينظِر کي ان وقت هيڊي رنگ جا ڪپڙا پهريل هئا جن ۾ هوءَ ڏاڍي سمارٽ لڳي رهي هئي. *(زنده تاريخ ـ هيلري ڪلنٽن صفحو122)*

مسلم ليگ نواز جي رهنما جاويد هاشميءَ پنهنجي ڪتاب "*ہاں میں باغی ہوں*" ۾ انڪشاف ڪيو آهي ته آئون مڪي شريف ۾ هوس ۽ دل ۾ اها تمنا هُيَم ته ڪعبي شريف کي اندران ڏسان پر مون دل ۾ سوچيو ته اهو ناممڪن آهي. ايتري ۾ وزير مذهبي امور نواب افتخار انصاريءَ مون کي هوٽل تي فون ڪري چيو ته جلدي حرم شريف پهچ ڪعبي شريف جو دروازو کلڻ وارو آهي ۽ آئون جلدي جلدي ڪعبي شريف پهتس, مون سان گڏ منهنجو سؤٽ ارشاد علي ۽ روزانا وفاق جو ايڊيٽر مصطفيٰ صادق به گڏ هئا. اسان جڏهن ڪعبة الله اندر داخل ٿياسين ته مصطفيٰ صادق مون کي هڪ جڳهه ڏانهن اشارو ڪندي ٻڌايو ته حضور ﷺ جن هن جڳهه تي نماز پڙهندا هئا. مصطفيٰ صادق ٻڌايو ڀٽو شهيد لاءِ جڏهن ڪعبي شريف جا دروازا کوليا ۽ ڪيس ٻڌايو ويو ته حضور ﷺ جن هت نماز پڙهندا هئا ته پاڻ يڪدم جواب ڏنائين ته جت نبي ڪريم ﷺ جن جا پير مبارڪ لڳا هوندا انهيءَ

جڳهه تي منهنجي ڇا مجال آهي جو پير رکان. جاويد هاشمي چوي ٿو ته جڏهن مون اهو ٻڌو ته پوءِ منهنجي دل ۾ ڀٽو لاءِ جيڪو بغض هو اهو مون هميشه لاءِ دل مان ڌوئي ڇڏيو.

تازو ڀٽي ڪيس ۾ ڀٽي کي سزا ڏيڻ واري هڪ جج نسيم حسين شاهه هڪ ٽيليويزن پروگرام ۾ کلي عام چيو ته ڀٽي تي ڪيس هلائڻ مهل مون سميت اسان سيني ججن ضياءَ جي سخت دٻاءَ هيٺ اهو فيصلو ڏنو هو. اهو هو ضياءَ جي مرڻ کانپوءِ انهيءَ بينچ جي هڪ جج جو تاثر.

ڀٽي جي شهادت وقت هيٺين پنهنجو پنهنجو رول ادا ڪيو.

1ـ آءِ جي جيل چوڌري نظير اختر

2ـ جيل سپرنٽينڊنٽ چوڌري يار محمد

3ـ آرمي سيڪيورٽي سپرنٽنڊنٽ ڪرنل رفيع الدين

4ـ جيل جو ڊاڪٽر ڊاڪٽر اصغر علي شاهه

5ـ اسسٽنٽ جيل سپرنٽنڊنٽ مجيد قريشي

6ـ مئجسٽريٽ بشير احمد خان

7ـ جلاد تارا مسيح هئا.

شهادت کان پوءِ ڪيس تڙ اتي جيل ۾ ئي مولوي محمد حيات نالي هڪ شخص ڏنو. ان وقت ڪيس بلو رنگ جا ڪپڙا پاتل هئا. مولوي محمد حيات چئي ٿو ته ڀٽو جو تابوب جيل جي مين گيٽ مان نه پر پُٺئين پٽ پيچي ان مان ٻاهر ڪڍيو ويو هو. بي بي سيءَ جي نمائندي مارڪ ٽيليءَ جي چوڻ موجب سندس وات مان نڪتل آخري لفظ هي هئا.

”ياالله منهنجي مدد ڪر، آئون بيگناهه آهيان“

شهيد ڀٽي جي دفنائڻ جو سڄو ڪم سندن خانداني ڪمدار نظر محمد ڪيو. بينظير پنهنجي ڪتاب (”Daughter of The East“ جي صفحي 35 ۾ لائين نمبر نوَ کان سترهن) تي هڪ عجيب انڪشاف ڪندي لکيو آهي ته چاچا ممتاز ڀٽي مون سان سهالا ريسٽ هائوس مان فون تي تعزيت ڪندي چيو ته توهان ڀٽي شهيد جو لاش قبر مان ڪڍائي ان جو پوسٽ مارٽم ڪرايو ان سان پاڻ کي تمام گهڻو سياسي فائدو رسندو. سياسي فائدو؟

ان سان شهيد جيئرو ته ڪونه ٿي پوندو. هن کي شهادت کان اڳ به موت جي ڪوٺڙي ۾ آرام ڪرڻ ڪونه ڏنو ويو هو هاڻ ڪيس آرام ڪرڻ ڏيو. مون ڪيس جواب ڏنو. ڀٽو پاڪستان جو اهو واحد سياسي ليڊر هو جنهن تي پاڪستان ۾ سڄي دنيا ۾ ڪتاب ۽ مضمون لکيا ويا جن ۾ مکيه ڪتاب هي آهن.

1ـ ‘Zulfi Bhutto of Pakistan’ By: Stanely wolpert

2ـ ‘Bhutto Trial and Fxcution’ By: Victoria

3ـ ‘Zulfi my Friend’ By: Peelu Modi

4- دیدہ ور کوثر نیازی

5- ذوالفقار علی بھٹو بچپن سے تخت دار تک سلمان تاثیر

6- بھٹو کی سیاسی پیش گوئیاں حامد میر

7- مردہ بھٹو زندہ بھٹو ستار طاہر

8- پرائم منسٹر ہاؤس میں بھٹو کی آخری رات ادیب جادوانی

9- بھٹو کے آخری 323 دن کرنل رفیع الدین

10- بھٹو صاحب ضیاء ساجد

11- میرا لہو فرخ سہیل گوئندی

12- کال کوٹھڑی سے بھٹو کی آخری تحریر رشید بھٹ

13- جدوجہد کے پچیس سال منیر احمد

ان کان سواءِ ٻيا ڪئين ننڍا وڏا ڪتاب شهيد جي زندگيءَ تي لکيا ويا. پنهنجي پاڻ بہ ست ڪتاب لکيا هئا:

1_ مٿ آف انڊيپينڊنس

2_ پوليٽيڪل سچوئيشن اِن پاڪستان

3_ دي گريٽ ٽريجڊي

4- تیسری دنیا اتحاد کا تقاضا

5- اگر مجھے قتل کیا گیا

6_ بينظير ڏانهن سنڌس لکيل خط

شهيد پنهنجي تي ٺهندڙ مقبرو آئون سمجهان ٿو تہ جڏهن نهي تيار ٿيندو تہ پاڪستان ۾ مزار قائداعظم کان پوءِ وڏي ۾ وڏو مقبرو هوندو.

بئنڪ جي افتتاح وقت پنهنجي روايتي قسم جي تقرير بہ ڪئي پر سنڌس انداز ۾ انگريزي ڏاڍا وٽندڙ هئا. آخر تہ پاڻ هارورڊ ۾ آڪسفورڊ جو پڙهيل هو. هي فنڪشن ڏسي آئون پنهنجا بہ پيرڊ مِس ڪري اسڪول بجاءِ سڌو هاسٽل ڏانهن هليو ويس.

هينئر مئٽرڪ تائين ڪُل ڏهہ ڪلاس آهن. پر انهيءَ دؤر ۾ ست سنڌي پوءِ فائنل جو امتحان، فائنل پاس ڪي ماستري ٽپيداري ۽ اهڙي قسم جون ٻيون هيٺين گريڊ جون نوڪريون ملي وينديون هيون. ماڻهو ڳوٺ جو ڳوٺ ۾ پڙهي سرڪاري نوڪريءَ سان لڳي ويندا هئا ۽ جن کي ستين سنڌيءَ کان پوءِ وڌيڪ انگريزي پڙهڻ جو شوق هوندو هو يا جيڪي شهرن جي پڙهائي جو خرچ برداشت

ڪري سگهندا هئا اهي ٻار وڏيڪ پڙهائي لاءِ وڏن شهرن ڏانهن هليا ويندا هئا. ڇو تہ ان زماني ۾ فقط وڏن شهرن ۾ ئي هاءِ اسڪول هوندا هئا. ڪن ڳوٺن ۾ ستن سنڌي درجن سان گڏ ٽي درجا انگريزيءَ جا بہ پڙهايا ويندا هئا ۽ پوءِ چوٿين انگريزي درجي ۾ وچي هاءِ اسڪول ۾ داخلا وٺبي هئي ۽ وري انگريزيءَ جا بہ ست درجا هوندا هئا. هاءِ اسڪول ۾چوٿون، پنجون، ڇهون ۽ ستون انگريزي درجا پڙهي پوءِ ڪاليج ۾ داخلا وٺبي هئي. يعني اڄ مئٽرڪ تائين ڏهہ سال ٿا لڳن ۽ انهيءَ وقت مئٽرڪ تائين يارهن سال لڳندا هئا.

آئون چوٿون درجو مين اسڪول ۾ پڙهيس، پنجون درجو ريشمي گليءَ واري نورمحمد هاءِ اسڪول برانچ ۾ پڙهيس وري ڇهون ۽ ستون درجو مين اسڪول ۾ پڙهيس، ڇهون درجو پاس ڪري جڏهن ستين درجي ۾ آياسين تہ اسان کي ڏاڍي محنت ڪرڻي پيئي ڇو تہ ان وقت ۾ اڄان سيڪنڊري بورڊ مئٽرڪ جو امتحان ڪونہ وٺندو هو. پر سنڌ يونيورسٽي ئي مئٽرڪ جو امتحان وٺندي هئي. جنهن جو مئٽرڪ جو ڪورس اڄان تائين بمبئي يونيورسٽي وارو هو. سڀ سبجيڪٽ اهي هئا جيڪي بمبئي يونيورسٽي جي لاءِ مئٽرڪ ۾ مقرر ڪيل هئا. اهي سبجيڪٽ هن ريت هئا.

Optional Subject	Alternati group	compulsory	Compulsory group
	A	B	English
	Persian or	Algebra	Sindhi or
	Arabic	Geometry	Urdu
	History	physics and	Arithmetic
	Geography	chamistry	

يعني آرٽس گروپ ۾ بہ ارٿ ميٽڪ ڪمپلسري سبجيڪٽ هو ۽ حسابن سان منهنجي پٽئي ئي ڪانہ. ان وقت نہ ڪاپي ٿيندي هئي نہ ئي وري بورڊ ۾ ڏنو پٽ چٽو وارو حساب هلندو هو. مئٽرڪ جو امتحان ٿيو سڀني سبجيڪٽن ۾ پاس ٿيس سواءِ ارٿميٽڪ جي. بابا کي خبر هئي تہ آئون ارٿميٽڪ ۾ ڪمزور آهيان پر اها خبر ڪانہ هئس تہ حسابن ۾ ڪو آئون اهڙو جڏو آهيان، جو امتحان بہ پاس ڪري ڪونہ سگهندس.

سو منهنجي فيل ٿيڻ ڪري ڏاڍو ناراض ٿيو ۽ مون کي بہ فيل ٿيڻ تي ندامت ۽ افسوس ٿيو. هيستائين آئون ڪڏهن بہ ڪنهن بہ سبجيڪٽ ۾ فيل ڪونہ ٿيو هوس نہ وري ڪڏهن اڳتي بہ ڪنهن امتحان ۾ فيل ٿيو آهيان. پوءِ سڄو سال فقط حسابن جي سبجيڪٽ ۾ محنت ڪيم ۽ ٻئي

سال ارٿميٽڪ جي سبجيڪٽ ۾ ٽيٽيهه مارڪون کڻي مئٽرڪ جي امتحان ۾ پاس ٿي مسلم ڪاليج ۾ فرسٽ ائير ۾ داخلا وٺي اسڪول اسٽوڊنٽ مان ڦري ڪاليج اسٽوڊنٽ ٿي ويس. مسلم ڪاليج ساڳوڻي مسلم ايڊيوڪيشن سوسائٽي جو ڪاليج هو ۽ نورمحمد هاءِ اسڪول جي چوديواري اندر ئي سندس بلڊنگ هئي ۽ هاسٽل بہ ساڳئي هئي پر اسان اسڪول ونگ کان شفٽ ٿي ڪاليج ونگ هليا وياسين جتي هاڻ اسان تي هاسٽل جون سڀ پابنديون ختم ٿي ويون. پنهنجي مرضيءَ جا مالڪ. هاسٽل ۾ جيڏي مهل کپي تيڏي مهل اچون ۽ وڃون ڪوبہ پڇڻ وارو ڪونہ هو. ڪاليج شاگردن جي ميس بہ اسڪول شاگردن کان عليحده هئي ۽ اسڪول شاگردن کي فقط ٽائيم تي ماني ملندي هئي پر ڪاليج شاگردن کي ٽائيم کان پوءِ جي ماني هوندي هئي تہ ملندي هئي پر جي ماني ختم ٿي وئي تہ پوءِ نهيو ۽ ڊريس جي بہ پابندي ختم ٿي وئي. اهڙي طرح سان ڪاليج ۾ بہ وچ ۾ پيرڊ خالي هوندو هو تہ ٻاهران گهمي ڦري پوءِ اچي پيرڊ اٽينڊ ڪبو هو. مطلب تہ اسڪول لائيف ۽ ڪاليج لائيف ۾ وڏو فرق آهي. ڪاليج جو پرنسپال ساڳيو اسڪول وارو نظاماڻي صاحب هو. مرحوم کي الله جنت ۾ جايون ڏي ڏاڍو شريف انسان هوندو هو. ڪاليج ۾ آرٽس سان گڏ سائنس ۽ ڪامرس ڊپارٽمينٽ پڻ هوندا هئا. اسان ڪاليج ۾ آفيس سپرنٽنڊنٽ مسٽر محراب خان پٽي کي ڪاغذ ۽ في ڏئي رسيد وٺي وڃي ڪاليج ۾ فرسٽ ايئر جي ڪلاس روم ۾ ويناسين. ڪاليج ۾ ڪافي ڇوڪرا پڙهندا هئا پر مون کي هينئر فقط هنن ڇوڪرن جا نالا ياد آهن.

مرحوم شبير شيخ جيڪو پوءِ ايس پي ٿيو نظام الدين جتوئي جيڪو پوءِ سنڌ حڪومت جي ثقافت ۽ ڪلچر ڊپارٽمينٽ جو ڊائريڪٽر جنرل ٿيو. عبدالحميد شاهين جيڪو پوءِ هاءِ اسڪول هيڊماسٽر ٿيو. پرڪاش ۽ ربڏنو ساريجو جيڪي پوءِ ضلعي ڪائونسل جا ميمبر ٿيا اسان جا پروفيسر جن جا نالا مون کي ياد آهن. سي هينيان هئا:

ڪي اي اين آئير (KAN Iyer) جيڪو پوءِ ڪئناڊا هليو ويو. شفيق پراچا جيڪو پوءِ (P C S) پاس ڪري ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڪمشنر ٿيو. منظور قريشي ۽ ٻيا ڪيترا جن جا هينئر 46 سال گذرڻ ڪري نالا بہ وسري ويا آهن. ڪاليج طرفان هر سال مئگزين نڪرندي هئي. هينئر بہ ڪاليج طرفان مئگزين نڪرڻ جو آرڊر ٿيو ۽ مرحوم عبدالحميد شاهين جيڪو منهنجو دوست هو تنهن کي سنڌي سيڪشن جو انچارج ڪيو ويو. جنهن چيو تہ عبدالحئي مئگزين لاءِ ڪجھ لکي ڏي ۽ مون کيس هڪ ننڍي ڪهاڻي لکي ڏني جيڪا مئگزين ۾ شايع ٿي ۽ ائين منهنجي لکڻين جي شروعات ٿي. ان کان اڳ پرائمري اسڪول ۽ مڊل اسڪول واري زماني ۾ آئون پندرهن روزه عبرت رسالي کي خط لکندو هوس جيڪي ڪڏهن شايع ڪندا هئا تہ ڪڏهن ڪونہ ڪندا هئا ۽ ائين منهنجي لکڻين جي شروعات ٿي، جيڪا اڃا تائين جاري آهي. مون کي منهنجي لکڻين جي اوائلي دؤر ۾ غلام حسين رنگريز ۽ پوءِ پرهہ، شمشير ۽ قادر ڏاڍي مدد ڪئي ۽ جيڪر اهي منهنجي مدد نہ ڪن ها

تہ شايد آئون هيترا سارا ڪتاب لکي نہ سگهان ها. اها هنن جي هيلپ مون سان جاري آهي. آئون تمام تڪڙو لکندو آهيان جن کي فيئر قادر ڪندو آهي اهي منهنجا تڪڙ ۾ لکيل اکر قادر پڙهي ويندو آهي پر آئون ڪونہ پڙهي سگهندو آهيان. انهيءَ دوران نظاماڻي صاحب ڪاليج ۾ بہ وڏا فنڪشن ڪيا. هڪ شاهہ لطيف جي ورسي جنهن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ مهمان خاص هو ۽ ٻيو شهيد ڀٽي کي ڪاليج ۾ گهرائي سندس مان ۾ دعوت ڪئي وئي. انهيءَ دوران ڪاليج ڪان ٻاهران تلڪ چاڙهي تي اسماعيلين پرنس ڪريم جي دعوت ڪئي. جتي مون کيس ڏٺو ڏاڍي پروقار شخصيت هيس ان ڪان پوءِ ائيرپورٽ تي بہ کيس ڪئين دفعا ڏٺم ۽ ساڻس هٿ ملايم.

لطيف جي ورسي ڀٽي جو فنڪشن ۽ مئگزين ۾ منهنجي ڪهاڻيءَ جو ڇپجڻ ۽ ڪاليج جي آزاد ۽ ڇڙواڳ زندگي، سنا سنا ڪپڙا پائڻ، سنين هوٽلن ۾ وڃڻ ۽ هاڻ جلد جلد ڪراچيءَ وڃڻ ۽ سلامتيءَ سان ملڻ ۽ روح رچنديون ڪرڻ ۽ بابا جي وسڪيءَ جي بوتلن مان ڪڏهن ڪڏهن پيگ اڌ پيئڻ ۽ بابا منهنجي خرچي بہ وڌائي ڇڏي. انهن ڳالهين منهنجي سوچ، ذهن ۽ جسم ۾ ڏاڍي تبدلي آندي. آئون صفا ٻيو انسان ٿي ويس جيڪو هاڻ جهونگارڻ ۽ خواب ڏسڻ لڳو. ڪاليج وانگر هاسٽل ۾ بہ ڪيئن نوان ڇوڪرا آيا. مسلم ڪاليج ڪان سواءِ ٻين ڪاليج جي شاگردن کي بہ هاسٽل ۾ داخلا ملي جن ۾ ڪن جا نالا هي هئا.

1. خليل بچاڻي
2. نثار لنڊ (هاڻ نثار بلوچ PTV)
3. غلام نبي سومرو
4. انور پليجو
5. عبدالمجيد ٻگهيو

ان وقت فرسٽ ايئر لاءِ ڪمپلسري سبجيڪٽ هي هئا. هڪ انگلش ٻيو سليس اردو ۽ انٽر ۾ انگلش ۽ سنڌي ڪمپلسري سبجيڪٽ هئا. باقي آپشنل سبجيڪٽ توهان جي مرضي جيڪي بہ کڻو. مون هسٽري ۽ اسلاميات کنيا. ڪاليج جي پڙهائي کي اجان ڪجهہ ئي ڏينهن ٿيا هئا تہ اسان جي ڪاليج جي فٽ بال ٽيم جي ڪئپٽن مون کي چيو تہ پنهنجي ڪاليج جي فٽ بال ٽيم پشاور ۾ فٽ بال راند مقابلي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وڃي رهي آهي ۽ مئچ ختم ٿيڻ ڪان پوءِ سڄي مغربي پاڪستان جو ٽوئر رکيل آهي ۽ سڄي پروگرام ۾ ڪُل سترهن ڏينهن لڳندا جي تون هلين تہ پنهنجي راءِ ڪان مون کي هفتي اندر آگاهہ ڪر ۽ سٺ روپيا ٽوئر فِي بہ ڪاليج ۾ جمع ڪرائي جيڪي سڄي ٽوئر جو ڪُل خرچ آهي. جنهن ۾ ريل جو ڪرايو ۽ ماني شامل آهي. پشاور ۾ يوٿ (Youth) هاسٽل ۾ رهبو باقي سڄي ٽوئر ۾ ريل جي بوگيءَ ۾ رهبو. ماني بہ اُت ٺهندي، هاسٽل وارن هڪ بورچي بہ ڏنو آهي ۽ ڪاليج وارن ڪان هڪ پٽيوالو ورتو اٿئون. باقي بسترو سپ ڪو پنهنجو

ڪٽي هلندو. ان وقت مشرقي پاڪستان اجان جدا ڪونہ ٿيو هو ۽ مغربي پاڪستان ۾ پڻ ون يونٽ هو. مغربي پاڪستان ۾ ريلوي کي ويسٽرن ريلوي چئبو هو. مون ٻئي ڏينهن پئسا جمع ڪرايا ۽ ڪجهہ نوان ڪپڙا خريد ڪيا ۽ ائين اسان مغربي پاڪستان جي ٽوئر تي روانا ٿي وياسين. اسان لاءِ ريل جي هڪ بوگي بُڪ هئي جيڪا سڄي ٽوئر ۾ اسان سان گڏ هئي. اسان جڏهن ڪنهن شهر ۾ گهمڻ لاءِ ٿي وياسين تہ اسان جو بورچي ۽ پٽيوالو بوگيءَ ۾ اسان جي سامان جي حفاظت ڪندا هئا ان زماني ۾ وزيرن ۽ گورنرن جون بہ ريل ۾ بوگيون مخصوص هونديون هيون ۽ پاڻ ٽوئر ۾ ويندا هئا تہ انهيءَ ريل گاڏيءَ ۾ ئي سفر ڪندا هئا. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ اهي بوگيون ائيرڪنڊيشن ۽ تمام سنيگاريل هونديون هيون. اسان پنهنجي مقرر تاريخ تي سڀ شاگرد ريل رستي پشاور روانا ٿي وياسين. اسان جي بوگي اسان سڀني شاگردن کي ڪٽي تيزرو ٽرين سان لڳي. پشاور ڏانهن رواني ٿي وئي. بوگيءَ ۾ هيٺ ٻئنچون ۽ مٿي سليپر هئا. جيڪي سڀ ڪاٺ جا هئا جن تي اسان پنهنجا بسترا وڇائي ويهي رهياسين. منهنجو هي مغربي پاڪستان جو پهريون سفر هو ۽ ان وقت منهنجي عمر ارڙهن سال هئي. ان ٽوئر ۾ اسان سان لالا قادر بہ گڏ هو جيڪو پوءِ قومپرست شاگرد رهنما ٿيو ۽ پاڻ آزاد ماروئڙا نالي شاگرد تنظيم ٺاهي، ۽ جلد ئي پاڻ ۽ سندس شاگرد تنظيم هميشہ هميشہ نظرن کان اوجهل ٿي ويا. ٽرين کي پهريائين سنڌ پوءِ سرائڪي پٽي پوءِ پنجاب مان گذري ۽ سرحد صوبي جو ڪافي حصو لتاڙي پوءِ پشاور پهچڻو هو. يعني اسان جي هن سفر ۾ بلوچستان کان سواءِ ٽيئي صوبا اچي ٿي ويا. مون پهريون ڀيرو هڪ ڇيڙي کان ٻي ڇيڙي تائين سنڌ ۽ پنجاب سرحد کي ڏٺو. سنڌ حيدرآباد کان ريتي تائين سڄو آباد لڳو پيو هو ۽ پنجاب اڌ آباد ۽ اڌ غير آباد هو ۽ سرحد صوبو سڄو غير آباد ۽ جبل ئي جبل لڳا پيا هئا. جت ڪنهن بہ زرعي آبادي جو پري پري تائين نالو نشان بہ ڪونہ هو. هونئن بہ اُن دؤر ۾ سنڌ تمام خوشحال صوبو هو. باقي پنجاب ڪجهہ ضلعن کان سواءِ سڄو غير آباد ۽ غريب صوبو هو. جيتوڻيڪ ون يونٽ ٺاهي سنڌ جي نوڪرين ۽ زمينن تي پنجاب جي سول ۽ فوجي بيوروڪريسي قابض ٿي چڪي هئي ۽ ان وقت اها حالت هئي جو ڪو پنجاب ۾ رانديگر ڪوڏي ڪوڏي يا ملهہ بہ کٽندو هو تہ کيس سنڌ ۾ انعام طور زمين ڏني ويندي هئي. خود پنجاب ۾ اجان منگلا، تربيلا ڊئم ۽ چشما جهلم لنڪ ڪئنال، ڪالاباغ بئراج، ٿل ڪئنال ۽ گريٽر ٿل ڪئنال ڪونہ ٺهيا هيا ۽ تونسا ٺهڻ جي مرحلن ۾ هو. پنجاب اڄ وانگر آباد شاداب ۽ سرسبز ڪونہ هو.

انگريزن جي وقت ۾ پنجاب حڪومت پنجاب صوبي اندر بئراج ۽ واهہ کوٽائڻ لاءِ ڪئين اسڪيمون گڏيل هندستان جي مرڪزي حڪومت اڳيان رکيون پر مرڪزي حڪومت انهن اسڪيمن کي رد ڪري انڊيا ائڪٽ منظور ڪري اهو قانون ٺاهيو تہ سڀني صوبن جي رضامندي کان سواءِ ڪوبہ نئون ڪئنال نٿو ٺاهي سگهجي. پنجاب صرف اُن ڪري سنڌ صوبي کي ختم

ڪري ون يونٽ ٺاهي سڀ فيصلا پنهنجي مرضيءَ سان ڪري، پنجاب ۾ ڊئم ۽ بئراج ٺاهي سنڌ جون زمينون پنجابين ۾ ورهائي، پوءِ ون يونٽ ختم ڪري سنڌ کي رڃ پٽ بڻائي ۽ پنجاب کي سرسبز ڪري، پنهنجو مطلب حاصل ڪيو. ون يونٽ ٽهڻ وقت پنجاب صوبو مرڪز جو مقروض هو ۽ سنڌ جي خزاني ۾ ڪروڙين رپيا پيل هئا ۽ ائين ون يونٽ ٽهڻ ڪري اهي ڪروڙين رپيا خوبخود پنجاب حوالي ٿي ويا ۽ انهن مان پنجاب اندر بئراج ۽ ڊئم ٺاهيا ويا.

اسان جي ٽرين تقريباً پنجٽيهن ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ پشاور جي ريلوي پليٽ فارم تي پهتي ته اسان پنهنجو سامان ڪٽي ريل جو ڊبو خالي ڪري ٽانگن ۾ چڙهي يوٿ هاسٽل روانا ٿي وياسين. اُن وقت سنڌ اندر پناڻ يا افغاني تمام گهٽ هوندا هئا. هينئر جيئن سڄي ڪراچي پناڻن ۽ افغانين سان پيري پئي آهي سا پوءِ ايوب خان جي صدر ٿيڻ ڪري ۽ ضياءُالحق جي افغاني پاليسين جي ڪري ٿيو نه ته ڪراچي ۽ باقي سنڌ ۾ ٿوري تعداد ۾ پناڻ آباد هئا. سو هي جي هيترا سارا پناڻ ۽ هڪ مختلف ڪلچر جو ڏسڻ ٿيو ڏاڍو عجيب لڳو. عورتون تمام گهٽ سي به گهڻو ڪري پردي ۾. اسان ٽانگن ۾ چڙهي اچي پشاور يونيورسٽي اندر ٺهيل يوٿ هاسٽل ۾ پهتاسين. جت اسان کي هڪ هال ڏنو ويو جيڪو بلڪل صاف سٿرو ۽ تازو صفا ٿيل ٿي لڳو. هال اندر ڪتون پيل هيون ۽ اسان انهن تي پنهنجا پنهنجا بسترا وڇائي هيڏي ساري مسافري جو ٿڪ لاهڻ لاءِ سمهي پياسين ۽ وڃي شام ڌاري اک کولي. هاسٽل جي ٻاهران چؤطرف نارنگين جا سَوَن جي تعداد ۾ وڏا وڻ هئا. جيڪي نارنگين جي وزن ڪري هيٺ پيا هئا. نارنگين جا هي ساوا وڻ رنگين ۽ پڪل نارنگين جي ڇُڳن ۾ ڏاڍا وڻندڙ ۽ دلڪش لڳي رهيا هئا. فٽ بال جون سڄي پاڪستان جي ڪاليجن مان ٻيون به ڪيتريون ئي ٽيمون پهچي چڪيون هيون. جيڪي پنهنجي پنهنجي هاسٽلن ۾ رهيل هيون. اسان جي فٽ بال ٽيم فٽ بال جي ڊريس پائي ڄاٽايل فٽ بال جي گرائونڊ تي پريڪٽس لاءِ رواني ٿي ۽ آئون پشاور شهر جي سير تي روانو ٿي ويس. مون کي فٽ بال راند سان ايتري دلچسپي هئي جيتري سنڌي زميندار کي پنهنجي اولاد جي تعليم لاءِ. سو آئون ڪافي دير هوندي به پشاور شهر جي چڪر تي نڪري پيس. پوءِ اهو سلسلو به ٽي ڏينهن هلندو رهيو. پشاور شهر پاڪستان جي سيني صوبائي گاديءَ وارن شهرن کان وڌيڪ قديم ۽ تاريخي پس منظر رکندڙ شهر آهي جنهن جي تاريخ به ڏاڍي دلچسپ آهي. جرمنن لاءِ دنيا ۾ هي چوٽي مشهور آهي ته جرمن عورت ۽ جرمن گاڏي توهان کي ڪڏهن به دوکو ڪونه ڏيندا. تيئن وري انگريزن لاءِ هي چوٽي مشهور آهي ته توهان ڪنهن انگريز جو دماغ کولي ڏسندا ته منجهس بائيبل، شيڪسپيئر، اسڪاچ وسڪيءَ ۽ بيئر جون بوتلون، ميچي ڪافي ۽ سگريٽ جا ٽوٽا نظر ايندا. تئين پشاور شهر لاءِ به هنيئن چئي سگهون ٿا ته پشاور معنيٰ:

قهوا

چپلي ڪباب

نسوار

قلعو بالا حصار

پشاوري چپل

قصہ خاني بازار ۾

اسلحہ

بابر بادشاهہ "تزڪ بابري" ۾ لکي ٿو تہ مون بگرام (پشاور) جي ويجهو علي مسجد جي احاطي ۾ پنهنجي ڪئمپ هنئي ۽ پنهنجو خيمون هڪ تمام وڏي چوٽي تي لڳرايو ۽ پوءِ جڏهن رات جي وقت بادشاهي ڪئمپ ۾ باهہ ٻرندي هئي تہ اهو منظر مون کي ڏاڍو وڻندو هو. پوءِ آئون شراب پيئندو هوس ۽ مست ٿي ويندو هوس ۽ پوءِ صبح جو معجون کائي روزو رکي سمهي پوندو هوس ۽ ٻي ڏينهن جڏهن صبح جو پشاور جي ويجهو باڙهہ دريا پار ڪري جهنگل ۾ پهتاسين تہ هڪ گينڊو نظر آيو. منهنجي پٽ همايون ۽ مون سان گڏ ٻين ماڻهن اڳ ڪڏهن بہ گينڊو ڪونہ ڏٺو هو. تنهن ڪري ڏاڍو تماشو لڳي ويو پوءِ اسان ان کي ڊوڙائي ڊوڙائي تيرن سان ماريو. بابر چئي ٿو تہ مون کي خيال آيو تہ گينڊي ۽ هاٿيءَ جو مقابلو ڪرائجي سو هڪ ڏينهن ائين ڪرايوسون پهريائين. تہ گينڊي هاٿيءَ تي حملي لاءِ رومڙ ڪئي پر پوءِ ڀڄي ويو. منهنجو هي احوال لکڻ جو مطلب اهو هو تہ پشاور جي اردگرد ايڏا وڏا جهنگل هوندا هئا، جن ۾ گينڊا بہ هوندا هئا جت وقت جا بادشاهہ تفريح ۽ شڪار ڪرڻ ايندا هئا. پشاور هزارين سال پراڻو شهر، هميشہ هن سرزمين جي گادي جو شهر ۽ تاريخي ۽ ثقافتي مرڪز رهيو آهي. سر زمين خيبر جو پهريون تمدني شهر هئڻ جي ناتي هن شهر جي سيني تي ڪيترن ئي حملہ آورن جي عروج ۽ زوال جو داستان لکيو پيو آهي. اُن ناتي هي شهر ڪيترين ئي تهذيبن ۽ ثقافتن جو مرڪز رهيو آهي. هت اڄ بہ گنڌارا تهذيب، ٻڌ مت، هندو ۽ مسلمان تهذيب جا بيشمار نشان موجود آهن. ان ڪري ئي هن شهر تي بيشمار نالا پيا. هيرو ڊوڊٽس جي تحقيق مطابق پشاور جو قديم نالو ڪاسپٽروس هو. چيني سياح هون سانگ پشاور کي پولو شاد پولو نالي سڏيو آهي تہ سنسڪرت ۾ ڪيس سوپره جو نالو ڏنو ويو آهي. البيروني ڪيس پورشا پوريا پرشاپور جو نالو ڏنو آهي. حضرت نسان بن سلمہ جي حملي وقت هن واديءَ کي "روهہ" جي نالي سان سڏيو ويو آهي. هڪ روايت مطابق پشاور کي ٻڌ هيہ بہ چيو ويندو هو. ويدن ۾ پشاور کي بگرام جي نالي سان سڏيو ويو آهي. بگرام نالي جو ذڪر صوفي بزرگ رحمان بابا جي شعرن ۾ بہ ملي ٿو.

هم نغمے کاندی وهم رقص کہ هم کاندی

د رحمان پہ شعر ترکے دا بگرام

تزک بابريءَ ۾ بہ پشاور کي بابر بگرام جي نالي سان سڏيو آهي. پشاور ۽ هن سڄي علائقي کي صدين کان وٺي گاندهاراجي نالي سان سڏيو ٿو وڃي. ابن خلدون، هيرودوٽس ۽ گوپي چند جي تحقيق مطابق پشاور شهر جو بنياد اوشهنگ پشداد رکيو ۽ انهيءَ زماني ۾ سندس نالو پورشاپور هو. هندستان ڏانهن جيڪي بہ بادشاهہ سينٽرل ايشيا مان ڪاهي آيا سي سڀ پشاور کان ٿيندا پوءِ اُت پهتا. پشاور جي قديم چترڪاري، تعميرات جو فن، ڪپڙن تي ڀرت جو هنر، چينيءَ جي ٿانون تي گلڪاري، گهرن جي ڇتين ۽ ڀتين تي گل، گلڪاريءَ جو هنر، غاليچن ناهڻ جو هنر، ٽانگن، ٻگهين ناهڻ جو فن، ديسي علاج ۽ رنگبرنگي روايتي ثقافتي سرگرمين جو هي شهر هميشہ مرڪز رهيو آهي. جيئن ڪنهن زماني ۾ ڪراچيءَ جو شهر قلعي اندر آباد هو. قلعي کي بہ دروازا هوندا هئا. هڪ منو در ۽ ٻيو کارو در، جنهن کي هينئَر مينادر ۽ کارادر جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو. ٺِيڪ پشاور شهر بہ قلعي اندر آباد هوندو هو. جنهن جا سورهن دروازا هوندا هئا جن جا هيٺيان نالا آهن.

ڪابلي دروازو

باجوڙي دروازو

ڏبگري دروازو

رام داس دروازو

سر آسيا دروازو

سروچاه دروازو

سرڪي دروازو

ڪوهاٽي دروازو

يڪ توت دروازو

گنج دروازو

لاهوري دروازو

(لال قلعي دهليءَ جي هڪ دروازي جو نالو بہ لاهوري دروازو آهي.)

هشتنگري دروازو

نيا دروازو

ريتي دروازو

ڪچهري دروازو

آسامائي دروازو

پر انهن سورهن دورازن مان هن وقت صرف بہ دروازا هر هڪ.

سر آسيا دروازو

سروچاهہ دروازو

صحيح سلامت آهن. باقي ٻين چوڏهن دوازن جو هن وقت نالو نشان بہ ڪونہ رهيو آهي.

پشاور جو هي تاريخي شهر باغن، حويلين، شاهراهن، چشمن، درسگاهن مزارن، خانقاهن، سيني مذهبن جي عبادتگاهن ۽ استوپن جو شهر آهي. اسلامي دؤر ۾ خاص ڪري مغلن جي دؤر ۾ هت ڏاڍيون شاندار مسجدون تعمير ٿيون جيڪي پنهنجي گنبذن حوضن ۽ مينارن جي ڪري ڏاڍيون پروقار لاجواب ۽ بيمثال لڳنديون آهن. جن ۾ اڄ بہ:

مسجد خواجہ معروف

جامع مسجد مهابت علي خان

مسجد قاسم علي خان

جامع مسجد گنج علي خان

مسجد دلاور خان

مسجد سلطان پوره

مسجد شيخ حبيب

مسجد ميان غلام جيلاني

مسجد چوڪ شادي پير قائم ۽ دائم آهن.

پشاور ۾ مسجدن سان گڏ قديم مندر پڻ آهن جيڪي ٺهرايل تہ ٻڌن جا آهن پر جڏهن هندو حاڪمن ٻڌن کي هن علائقي مان تڙي ڪڍيو تہ پوءِ ٻڌن جي انهن عبادتگاهن کي هنن هندو مندرن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو جيئن تاريخ ۾ هميشہ ٿيندو اچي. انهن قديم مندرن جا نالا هيٺيان آهن:

مندر رتن ناٿ

مندر بابا ڪالو رام

مندر سنگي گران

مندر جوگن شاهہ

مندر گورکهہ ناٿ ڪافي مشهور آهن.

پشاور جو هي قديم شهر اڄ بہ پنهنجي عظيم تاريخي ۽ ثقافتي ورثي ڪري ڪيترين ئي ڳالهين ڪري مشهور آهي اڄ بہ پشاور شهر جي سڃاڻپ جا هي ٽي عظيم يادگار سندس ڳاٽ اوچو ڪريو بيٺا آهن، جيڪي هي آهن:

قلعو بالا حصار

قصہ خواني بازار

۽ رحمان بابا جو مقبرو

اڄو تہ توهان کي اهي تاريخي ماڳ مڪان بہ گهمايان.

پشاور ۾ جيڪڏهن اهي تاريخي ماڳ نہ هجن ها تہ پوءِ پشاور صرف نسوار، هٿيار، قهوه ۽ چپلي ڪباب جو شهر ئي سڏجي ها، پر پنهنجي اُن تاريخي ورثن ڪري پشاور شهر جو ڳاٽ هميشہ اوچو رهندو. انسان جڏهن بربريت ۽ وحشيت جي دؤر کان ٻاهر نڪتو تہ هن کي هڪ محفوظ جڳهہ ۽ گهر جي ضرورت محسوس ٿي، جنهن ۾ پاڻ، سندس خاندان، مال متاع ۽ هٿيار ۽ خزانو محفوظ رهي. ان ڪري هن فوج ۽ قلعن کي تعمير ڪري پاڻ کي وڌيڪ محفوظ ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ ڏسندي ڏسندي سڄي دنيا اندر وڏا وڏا قلعا تعمير ٿي ويا، جن ۾ هاڻ بادشاهہ پنهنجي فوج ۽ وزيرن سان گڏ سڪون سان رهڻ لڳا. پشاور جو تاريخي بالاحصار بہ ائين نهيو ۽ اهو اڄ بہ پشاور جي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي ۽ شان کي مٿانهون ڪريو بيٺو آهي.

سڀ تاريخدان متفق آهن تہ پشاور شهر فارس جي بادشاهہ هوشنگ پيشدار ٺاهيو پر پشاور جي قلعي جي ٺهڻ بابت اسان وٽ ڪابہ تاريخي ثابتي ڪانهي، صرف ابن خلدون جو چوڻ آهي تہ بادشاهہ هوشنگ جا وڏا قلعن ٺاهڻ جا شوقين هوندا هئا. تنهن ڪري اسان سمجهون ٿا تہ پشاور جو هي قلعو بہ هوشنگ ئي ٺهرايو هوندو. قلعي بالاحصار تي اسان وٽ صرف ميجر محمد نواز جو هڪ ننڍڙو پمفليٽ لکيل آهي جنهن ۾ هو چوي ٿو تہ هن قلعي کي تعمير ٿيندي بہ هزار سال کن ٿي ويا هوندا. پاڻ اهو احوال بہ مشهور آرڪيالوجسٽ ڊاڪٽر احمد حسن داني جي هڪ مضمون تان ورتو آهي. قلعو بالاحصار هڪ مٿانهين جڳهہ تي ٺهيل آهي، جيئن پنهنجو حيدرآباد وارو قلعو.

قلعو شهر جي پراڻي قديم اسپتال ليڊي ريڊنگ سان بلڪل گڏوگڏ آهي. حيدرآباد جي مسلم هاسٽل ۽ ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي واري هاسٽل ۽ جناح ڪورٽ وانگر هن قلعي تي بہ فرنٽيئر ڪانسٽيبلريءَ وارن جو قبضو آهي. هي قلعو هميشہ هن خطي تي حڪومت ڪندڙن جن ۾ غزنوي، مغل، دراني، سک ۽ انگريز اچي ٿا وڃن هن ۾ ويهي حڪومت ڪئي ۽ هن کي ٺاهيو ۽ وڌايو. خاص ڪري دراني تيمور شاهہ ۽ شاهہ شجاع هن قلعي اندر باغ باغات ۽ وڌيڪ ڪنئين محل محلاتون ٺهرايون. صرف سکن جي بادشاهہ رنجيت سنگهہ جي پشاور جي گورنر سردار تلوه سنگہ هن قلعي کي پڪي پوري ڇڏيو ۽ نيٺ وري پاڻ ئي هن جي مرمت ڪرايائين. سکن کان پوءِ جڏهن هت انگريز بادشاهہ ٿي آيا تہ انهن دفاعي نوعيت کي مدنظر رکندي هن سڄي قلعي جي پڪين سرن سان وڏي پئماني تي مرمت ڪرائي. پوءِ پاڻ هت ويهي سڄي علائقي تي حڪومت ڪرڻ لڳا ۽ هن قلعي کي قيدخاني طور بہ استعمال ڪرڻ لڳا. انگلينڊ جو مشهور وزيراعظم چرچل جڏهن سيپٽمبر 1897ع ۾ هندستاني فوج ۽ سيڪنڊ لفٽيننٽ ٿي آيو تہ پاڻ پشاور ۽ مالاڪنڊ ۾ بہ نوڪري ڪيائين. اهڙا فوٽا سندس آتم ڪٿا لکندڙ مارٽڪن گليبرٽ جي ڪتابن ۾ بہ آهن. پاڻ وردي ۾ گهوڙي تي ويٺل نظر اچي ٿو.

دنيا جا ڪيترا شهر صرف پنهنجي بازارن جي ڪري سڃاتا وڃن ٿا. جيئن:

لنڊن آڪسفورڊ اسٽريٽ

پئرس شان زلي ڏي

دهلي چانڊني چوڪ

ڪراچي طارق روڊ

حيدرآباد شاهي بازار

لاڙڪاڻو مني بازار

لاهور انارڪلي بازار

ٺٽو پلنگ پاڙو

تيئن پشاور شهر جي سڃاڻپ قصه خواني بازار آهي. هيءَ بازار پشاور شهر جي دل ۽ شهرين جي دل جي ڌڙڪن آهي. جي پشاور شهر جي ثقافت ۽ تهذيب توهان کي ڏسڻو آهي ته اها توهان کي صرف قصه خواني بازار ۾ ئي ملندي. پشاور شهر جي ماڻهن کي هن بازار سان ايڏي ته محبت آهي جو جڏهن هن شهر جا ماڻهو شهر کان ٻاهر هوندا آهن ته به هن بازار کي ياد ڪندا آهن. هونئن به ڪو ماڻهو پشاور وڃي ۽ قصه خواني بازار نه ڏسي ته معنيٰ ان پشاور نه ڏٺي. لنڊن جي بازارن ۾ جيئن توهان کي پب (Pub پب مخفف آهي Public bar جو) نظر ايندا تيئن قصه خواني بازار ۾ توهان کي قهوه خانا نظر ايندا. جت توهان کي هندڪو پشتو چترالي، ڪوهستاني، افغاني، فارسي زبان ڳالهائيندڙ ماڻهو ملندا. قصه خواني بازار ڪابلي گيٽ کان شروع ٿئي ٿي. هت توهان کي مشهور چپلي ڪباب ڪڙهي گوشت، لاهوري سوئيٽ ۽ عمر بخش جو فالودو ملندو. پشاور جا معزز شهري به توهان کي هت فالوده کائيندي نظر ايندا. جيئن حيدرآباد جا شهري بمبئي بيڪري جو ڪيڪ لائين ۾ بيهي وٺن. پشاور جي سڃاڻپ قراقلي ٽوپيون، سلور جو سامان، پراڻين جڙي ٻوٽين جا دڪان، پشاور جا مقامي شربتن جا دڪان، ٽڪر جي سامان جا دڪان، عطر فروش، چترالي ٽوپيون ملي سگهنديون. مزيدار ڳالهه ته هندستان جو مشهور فلم ائڪٽر شاهه رخ خان به قصه خواني مان نڪرندڙ هڪ گهٽي ”شاهه ولي قتال“ ۾ ڄائو. سندس چاچي مرحوم غلام محمد گامان جا گلن جا باغ هوندا هئا. (ڏسو ڪتاب ثقافت سرحد 128) مطلب ته جيڪي ماڻهو پشاور گهمڻ اچن سي قصه خواني بازار ضرور ڏسن.

پشاور شهر جي ٽئين سڃاڻپ مشهور صوفي شاعر ”رحمان بابا“ جي درگاهه آهي جيڪا شهر جي مشرق طرف هزار خواني علائقي ۾ آهي. هن صوفي بزرگ جو اصل نالو عبدالرحمان هو پر ڪيس دنيا وارا رحمان بابا جي نالي سان سڏين. پاڻ تمام وڏي پائي جو صوفي شاعر هو. پاڻ درويش ۽ عظيم انسان هو. رحمان بابا جي شاعري نه صرف پٺاڻن لاءِ پر سڄي انسانيت لاءِ هڪ پيغام آهي. پاڻ

1706ع ۾ وفات ڪيائين. پاڻ هڪ غريب مسڪين عبدالستار جي گهر ۾ ڳوٺ بهادر ڪلي ۾ پيدا ٿيو پر پاڻ پشاور ۾ دفن آهي. پهرين سندس تمام ننڍو مقبرو هوندو هو. پر 1956ع ۾ افغانستان جي اڳوڻي بادشاهه ظاهر شاهه جي مدد سان ۽ پوءِ 1994ع ۾ سرحد صوبي جي حڪومت جي مدد سان سندس هڪ لاجواب مقبرو تيار ٿي ويو. مقبري سان گڏوگڏ هڪ مسجد ۽ آڊيٽوريم پڻ ٺاهيو ويو آهي. رحمان بابا جي مقبري تي هي شعر لکيل آهي.

زه به هیڅ کله دنیا کښی مړبه نه شم

دمینه ډک زړچه رنګه فنا ګینبری

معنيٰ: آئون دنيا اندر ڪڏهن به ڪونه مرندس پلا اهو ڪيئن ممڪن آهي ته محبت سان پرپور دل فنا ٿي وڃي.

اها به عجيب ڳالهه آهي ته مون سون عام پناڻن کي رحمان بابا جو هڪ شعر ٻڌائڻ لاءِ چيو پر ڪنهن هڪ به سندس سجو ته ٺهيو پر اڌ شعر به ڪونه ٻڌايو. پر ان جي برعڪس توهان ڪنهن به سنڌيءَ کان شاهه سائين جو شعر ٻڌائڻ لاءِ چئو ته تمام گهڻي تعداد ۾ ماڻهو توهان کي شاهه سائين جا شعر ٻڌائيندا. جيتوڻيڪ پناڻن ۾ سنڌين کان وڌيڪ ٻڌي ۽ قومي ايڪتا آهي. جيستائين اسان جا ٻيا دوست فٽ بال ٽورناميـنٽ مان واندا ٿين ۽ اسان ڪيڏانهن گهمڻ وڃون، تيستائين مون چاهيو ٿي ته آئون اڪيلوئي وڏ کان وڏ گهمي وٺان. سو به تي ڏينهن پشاور شهر گهميس ۽ پوءِ راولپنڊي، ڪوه مري ۽ ٽيڪسيلا گهمڻ لاءِ هوائي جهاز جي رٽرن ٽڪيٽ وٺي پنڊي، ڪوه مري ۽ ٽيڪسيلا گهمڻ لاءِ ويس ان وقت پشاور پنڊي رٽرن ٽڪيٽ ٻاويهه رپيا هئا ۽ منهنجو جهاز ۾ چڙهڻ جو هي پهريون اتفاق هو.

آئون پنڊي وڃڻ لاءِ جهاز ۾ چڙهيس ته ڏاڍو مزو آيو زمين کان هزارين فٽ مٿي، جبلن مٿان ڏڪهن ڏڪهن وٽن جو دلڪش نظارو پري پري، ڪوه مريءَ طرف ڪٽ ڪٽ جبلن جي چوٽين تي برف پيل، جن تي سج جي ڪرڻن جي روشني وڌيڪ مزو ڏئي رهي هئي. جهاز تمام ننڍو هو ۽ سجو پئسينجرن سان پريل به ڪونه هو. جهاز ٿوري وقت ۾ راولپنڊيءَ جي هوائي اڏي تي لٿو. مون ٽئڪسي ڪري پهرين راولپنڊيءَ جو سير ڪيو جنهن ۾ پنڊي جي مشهور راجه بازار، گورڊن ڪاليج ۽ ٻيون ڪيتريون ئي بازارون ۽ تفريح گاهون ڏسي شام جو ان ئي ٽئڪسيءَ ۾ ڪوه مري ڏانهن روانو ٿي ويس. ان وقت پنڊيءَ ۽ ڪوه مريءَ جو روڊ ايترو ڪشادو ڪونه هو. جيترو هينئر آهي. تنهن ڪري رستي تي هلندي ڏپ پئي لڳو. ڪافي دير کان پوءِ ٽئڪسي ڪوه مري پهتي. مري ان وقت ايڏو وڏو شهر ڪونه هو جنهن ۾ ڪئبل ڪارون يا پنج ستاري هوٽلون ۽ گهڻا ماڻهن ۽ گاڏين جي گهماگهمي هجي پر ان وقت مري هڪ خاموش پرسڪون ننڍو شهر هو. آئون ڪشمير روڊ تي هوٽل

۾ ڪمرو وٺي ڪجهه وقت آرامي ٿي پوءِ ٻاهر گهمڻ لاءِ روانو ٿي ويس. گهمندي ڦرندي ڏاڍو مزو آيو. ڪراچي، حيدرآباد ۽ پشاور ۾ رات جو به گرمي هوندي آهي پر هت ته سيءُ پي پيو ۽ مون کي گرميءَ جا ڪپڙا پهريل هئا. تنهن ڪري ماني کائي سمهي پيس. صبح سوير بس ۾ چڙهي پنڊيءَ ويس جتان وري ٽئڪسي ڪري ٽيڪسيلا گهمڻ ويس. ٽئڪسيلا ۽ سڄي دنيا ۾ موهن جي دڙي جو نالو مشهور هو. ٽئڪسيلا جي باري ۾ ڪنهن کي ڪا به خبر ڪانه هئي، پر پنجابين پنهنجي هر ڳالهه کي اهميت ڏيڻ وانگر ٽئڪسيلا کي به هر طرح سان اڳيان آندو ۽ هيوي مشينري ڪامپليڪس جو نالو ”ٽئڪسيلا هيوي مشينري ڪامپليڪس“ رکيو. ٽئڪسيلا نالي سان ميونسپالٽي قائم ڪئي ۽ ٽئڪسيلا تائين رستا ٺاهيا ويا ۽ اُت وڏو ميوزم قائم ڪيو ويو ۽ ٻاهرين سربراهان مملڪت کي گهمائڻ لاءِ هت آندو ويو ته ٽئڪسيلا جي اهميت وڌي وئي. ٽئڪسيلا جي پهريائين کوٽائي سر الينگزينڊر ڪننگهم شروع ڪرائي، پوءِ موهن جي دڙي جي کوٽائي ڪندڙ ۽ ان تي ڪتاب لکندڙ سرجان مارشل کوٽائي ڪرائي ۽ ٽئڪسيلا تي به هڪ ننڍڙو ڪتاب گائيڊ نما لکيو ويو. ان کان پوءِ وري سر ماريٽيمر وهيلر کوٽائي ڪرائي. انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ وري محمد حليم جي نگرانيءَ ۾ کوٽائي ڪرائي وئي.

ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ۾ لکيو آهي ته رام جي ڀاءُ ڀرت کي به پٽ هئا. انهن مان هڪ جو نالو ”تڪش“ هو. ان ڪري پهريائين. تڪشلا ۽ پوءِ ڦري هن شهر جو نالو ٽئڪسيلا ٿيو ۽ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ موهن جي دڙي کي به مهاجر موهن جو ڊارو جي نالي سان سڏيندا ۽ لکندا هئا. ٽئين هنن (ت) کي (ٽ) ڪري ڇڏيو ۽ تڪشلا کي ٽئڪسيلا بنائي ڇڏيو.

آئون به ٽي ڪلاڪ هي قديم وادي گهمي پوءِ ان ٽئڪسي ۾ واپس سڌو پنڊي ائيرپورٽ پهتس جتان جهاز ۾ چڙهي سڌو پشاور ڏانهن روانو ٿيس ۽ سج لٿي مهل پشاور پهچي ويس. ائيرپورٽ شٽل اسان کي شهر ۾ پي آءِ اي جي آفيس تائين پهچايو. جتان آئون ٽانگو ڪري پنهنجي هاسٽل پهتس ۽ سيني دوستن سان ملاقات ٿي جن ٻڌايو ته فٽ بال رانديون ختم ٿي ويون آهن. پاڻ سڀاڻي پشاور کان ٻاهر گهمڻ هلنداسين اسان سڀ دوست صبح جو سوير بس ۾ چڙهي دره خيبر، جمرود، لنڊي ڪوتل ۽ پاڪ افغان سرحد جي بارڊر يعني تورخم ڏانهن روانا ٿياسين. هي سڀ مڪان خيبر ايجنسيءَ ۾ آهن. اسان جي پهرين منزل ”دره خيبر“ جو تاريخي گيٽ هو. هي قديم زماني ۾ ڪابل ۽ پشاور جو وچ سمجهيو ويندو هو. هزارن سالن کان ان رستي ڪيترين فوجون ۽ حاڪم آيا ۽ ويا ڪي هت رهي پيا ته ڪي هندستان کي ڦري لٽي واپس روانا ٿيا ويا. جن جا داستان دره خيبر جي سيني ۾ ضرور دفن هوندا. بقول ساحر جي ته:

آتے ہوئے قدموں سے، جاتے ہوئے قدموں سے

بھری رہے گی رہگزر، مگر ہم نہیں تو کچھ نہیں

اسان بس مان لهي هت ڪيترا فوٽا ڪڍيا، پوءِ اسان جي بس تورخم ڏانهن رواني ٿي وئي. هي سڄو پهاڙي علائقو هو. پهاڙن جو به پنهنجو حسن آهي، اسان وروڪڙ رستن سان هلندا ۽ ڪٽ ڪٽ ٿوري دير لاءِ بيهندا نيٺ پنهنجي منزل تورخم تي پهتاسين. هي پاڪستان ۽ افغانستان جو نالي ماتر بارڊر هو. جت انهيءَ وقت ۾ افغانستان وڃڻ لاءِ اتي جو اتي پاس ٺاهي ڏيندا هئا ۽ ڪيترا ماڻهو صبح جو ڪابل ويندا هئا ۽ شام جو گهمي ڦري خريداري ڪري واپس موٽي ايندا هئا. جيئن اڄڪلهه توهان هندستان گهمڻ وڃو ۽ صبح سوير دهليءَ کان بس ۾ نيپال جي گادي ڪٺمنڊو سواءِ پاس پورٽ هليا وڃو گهمي ڦري ٻي ڏينهن واپس هليا اچو. بارڊرن تي ٻنهي طرفن کان فوجون بيٺل هيون پر اچ وڃ لاءِ ڪاغذن جي جانچ پڙتال فوجي نه پر ٻي ڪنهن ايجنسي وارا ڪري رهيا هئا. اڳ جيڪو پنج روپين جو نوٽ هوندو هو، ان تي به تورخم جو فوٽو هوندو هو. پر هاڻ اهو نوٽ ئي بند ٿي ويو آهي. اسان هت به بس مان لهي ڪيترا فوٽا ڪڍيا، جيڪي اڄ به مون وٽ محفوظ آهن. هن بارڊر تي مون ڪيترا ئي ماڻهو گڏهن تي سرحد پار ڪندي ايندي ويندي ڏٺا. ڪافي دير کان پوءِ اسان هتان روانا ٿياسين ۽ ان پهاڙي رستن تان هلندا هلندا چي لنڊي ڪوتل جي شهر پهتاسين. هت اسان ماني کاڌي، مانيءَ ۾ ڪڙاهي گوشت ۽ چپلي ڪباب کاڌاسين، جيڪي ڏاڍا لذيذ هئا. چپلي ڪباب آهي ئي لنڊي ڪوتل جي سوکڙي. سرد ملڪن جو گوشت، کائڻ ۾ ڏاڍو سوادي هوندو آهي. تڏهن ته آمريڪا ۾ به جانورن جي پالنا گهڻي انداز ۾ آمريڪا جي برفيلي رياست الاسڪا ۾ ڪئي ويندي آهي. ڪراچيءَ ۾ ڪڙهي گوشت ٺاهڻ وارن کان اهو سوال ڪندو آهيان ته توهان هيڏي محنت سان هت ڪڙهي گوشت تيار ٿا ڪريو پر جيڪو گوشت کائڻ جو مزو سرحد صوبي ۾ آهي اهو هت ڪونهي. ته پاڻ چوندا آهن ته صاحب اٽ برف ۽ سرديءَ جي ڪري گوشت ۾ جيڪا قدرتي لذت ٿيندي آهي سا هتي جي گوشتن ۾ صرف مصالحن ڪري ڪيئن ايندي. اسان ڪي هت صرف ماني کائڻي هئي، سو ماني کائي پشاور ڏانهن روانا ٿي وياسين. ٻي ڏينهن اسان باڙا بازار وياسين. باڙا ان وقت پشاور کان ويهه پنجويهه ميل پري هڪ غيرملڪي سستي سامان جي وڪري جو شهر هوندو هو. اهو هاڻ اتان ختم ٿي پشاور شهر ۾ اچي ويو آهي جنهن کي پشاور وارا چون ڪارخانا.

اسان جي ان بس ۾ پناڻ مسافر گهٽ پر ڪراچي لاهور ۽ پنڊي جا مسافر زياده هئا. جيڪي سڀ پنهنجي فيملين سان باڙا خريداري لاءِ اسان سان گڏ هلي رهيا هئا. مون کي اها ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه ايندي آهي ته هي سرحد ۾ شهر جيڪي افغانستان جهڙي هڪ قبائلي ويران ملڪ سان گڏ آهن. ته پوءِ هتي هي يورپ ۽ آمريڪا جون شيون ڪٿان ٿيون اچن ۽ ڪيئن ايترو سستيون ٿيون ملن؟ پر جڏهن آئون سي پورٽ تي اميگريشن آفيسر ٿي رهيس ته خبر پئي ته افغانستان کي ڪوبه پنهنجو سي پورٽ ڪونهي ۽ لئنڊ لاڪڊ (Land Locked) ملڪ آهي. ان ڪري افغانستان جو سڄو واپار

پاڪستان سي پورٽ معرفت ٿئي ۽ پاڻ اهو سامان يورپ ۽ جاپان مان گهراين ۽ پنهنجي ملڪ ۾ ان تي ٿورو ٽيڪس لڳائين ۽ پوءِ اهو سڄو سامان واپس پاڪستان پهچي وڃي ۽ هٿ وڪرو ٿئي ۽ اها به خبر پئي ته اهو سامان به پاڪستان جا ئي واپاري يورپ ۽ جاپان مان گهرائين ۽ رڳو افغانستان مان چڪر لڳائي اچي هٿ وڪڻن. پشاور ڪان باڙا پهچڻ ۾ دير ئي ڪانه لڳي. سيني شاگردن پنهنجي پنهنجي حيثيت مطابق باڙا مان خريداري ڪئي. پر سڄو باڙا شهر گهمڻ ۾ گهڻتائي ڪنهن ڪانه ڪئي. اسان شام ڌاري واپس روانا ٿياسين ته سڄي بس سامان سان پرجي وئي. ماڻهو گهٽ ۽ سامان زياده ٿي ويو. اسان ته تمام گهٽ خريداري ڪئي، پر جيڪي ماڻهو ڪراچي لاهور ۽ پنڊي ڪان آيا هئا، انهن تمام گهڻي خريداري ڪئي. اسان ڪي واپسي ۾ ڪسٽم وارن ٻن ٽن جڳهين تي بيهاريو پر انهن جو معاملو اسان جي بس ڊرائيور ئي حل ڪرائي ڇڏيو ۽ پوءِ اسان جلد پشاور پهچي وياسين. رات جو اسان پنهنجو سامان ٺيڪ ڪري ڇڏيو اسان ڪي به ٽي ڏينهن لاءِ لاهور ۾ رهي پوءِ سڌو حيدرآباد وڃڻو هو. تنهن ڪري سامان پئڪ ڪري آئون پشاور جي قصه خواني بازار گهمڻ هليو ويس ۽ مون رات جي ماني به اٽ ڪاڌي. پشاور شهر صوبي سرحد جي دل ۽ وري قصه خواني بازار پشاور شهر جي دل آهي. پشاور شهر سڄي صوبي جو ثقافتي ورثو ۽ مرڪز ۽ ميراث آهي. پشاور شهر جي ماڻهن ڪي ته هن بازار سان هڪ قسم جو عجيب لڳاءُ آهي. شام ٿيڻ سان شهر جا ماڻهو هت اچڻ شروع ٿيندا آهن ۽ پوءِ آڌيءَ رات تائين هت رونقون لڳيون پيون هونديون آهن. مون هتان هن بازار جي خاص سوکڙي چترالي ٽوپي ۽ واسڪوٽي خريد ڪئي ۽ پوءِ هڪ هوٽل ۾ سيخ ڪباب، چپلي ڪباب سان ماني کائي ۽ قهوه پي واپس پنهنجي هاسٽل ۾ پهچي سمهي پيس. صبح سوير سڀ ڇوڪرا پنهنجا پنهنجا سامان کڻي پشاور ريلوي اسٽيشن ڏانهن روانا ٿياسين. ريلوي اسٽيشن تي اسان جي فٽ بال جي ڪئپٽن، آفيس مان اسان جي ريل جي بوگيءَ جي باري ۾ پڇيو ته ريلوي وارن ٻڌايس ته توهان جي بوگي ريلوي سان لڳي چڪي آهي ۽ سندس نمبر هي آهي. جيڪا ڪراچي ويندڙ گاڏي تيزرو سان لڳل آهي. اسان پنهنجو سامان کڻي ۽ بستر ڪولين ڪان ڪڍائي پنهنجي گاڏيءَ ڏانهن روانا ٿياسين. هت ريلوي اسٽيشن تي به ڪسٽم وارا مسافرن جو سامان چيڪ ڪري ۽ کين تنگ ڪري رهيا هئا. ڪن مسافرن جا ته بسترا به پي کولرايائون پر اسان جو نالو به ڪونه ورتائون. اسان پنهنجو سامان کڻي اچي پنهنجي گاڏيءَ ۾ داخل ٿياسين. هاڻ هي گاڏو اسان سان حيدرآباد تائين گڏ هوندو، سو سڀ شاگرد ڪي هيٺ ته ڪي مٿي پنهنجا پنهنجا بسترا وڇائي سامان رکي ڪري ويهي درين مان پليٽ فارم جي گهماگهمي ڏسڻ لڳا ته ڪي ڪتاب کولي پڙهڻ لڳا ته ڪي وري هيٺ پليٽ فارم تي ٽهلڻ لڳا. اسان سان جيڪي اسان جا به خدمگار ۽ ماني پچائڻ وارا هئا، سي به پنهنجو پنهنجو سامان هڪ ڪنڊ ۾ ويهي سيٽ ڪرڻ لڳا. اسان جي باٿ رومن ۾ لائيٽ ڪانه ٿي ٻري سو اسان جو ڪئپٽن ۽ آئون وري هيٺ لهي ريلوي وارن ڪي اهو احوال ٻڌائڻ لاءِ

وياسين جن اسان کي هڪ ماٺهو گڏ ڏنو. جنهن اڇي لائيٽ نيڪ ڪري ڏني، تيسين ٻين شاگردن اسان جي گاڏي ٻاهرن (Reserved) رزروڊ جو بئنر هٽي ڇڏيو. اسان پنهنجي گاڏي جا دروازا بہ بند رکندا هئاسين پر ڪيترا مسافر درين مان بہ چڙهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. پر جي هي بئنر لڳل هوندو هو تہ گهٽو ڪري عام پئسينجر اسان جي گاڏي اندر ڪونہ چڙهندا هئا. اسان جي ٽرين سيٽي وڄائي ۽ گارڊ سائي جهنڊي ڏيکاري تي ريل اڳتي پنهنجي منزل ڏانهن چرڻ لڳي. ۽ ڪنئين ڪلاڪن جي مسافري ۽ ڪيترين اسٽيشنن تي بيهڻ کان پوءِ رات دير سان اسان جي گاڏيءَ کي لاهور پليٽ فارم حوالي ڪري پاڻ ڪراچي ڏانهن رواني ٿي وئي. اسان جي پڌائڻ کان پوءِ ريلوي وارن اسان جي گاڏي کي ٻئن ڏينهن لاءِ هڪ پاسيرو بيهاري ڇڏيو تہ ٻين اينڊڙ ويندڙ ريلن کي ڪا ڏکيائي نہ ٿئي. اسان باقي رات گاڏي اندر سمهي گذاري، صبح سوير سڀ شاگرد ڪي ٽولين ۾ تہ ڪي جدا جدا لاهور جي هن تاريخي شهر جي سير لاءِ نڪري پيا. اسان کي هت گهمڻ لاءِ بہ ڏينهن ۽ هڪ رات هئي. هندستان پاڪستان جي ڇَئِن شهرن آگره، فتح پور سڪري، دهلي ۽ لاهور کي مسلمان فاتحن خاص ڪري مغلن ڏاڍي چاهہ سان ٺهرايو. آزاديءَ کان پوءِ هندستاني ڏاڍي آسانيءَ سان انهن بلڊنگس تي ”ٽہ رنگا چاڙهي“ بندي ماترم ڳائڻ لڳا.

انگريزن جي بادشاهي ۾ انگريزن بہ دهليءَ ۽ لاهور ۾ انگريزي طرز تعمير سان ڪئين چرچ، تعليمي ادارا، ڪورٽون، اسيمبلي هال، تفريحي پارڪ، ريلوي اسٽيشن ۽ ٻيون پڻ ڪيتريون ئي شاندار عمارتون ٺهرايون، جيڪي ٻنهي شهرن ۾ اڄ تائين قائم آهن.

مون، پاڪستان منوڙي کان تورخم تائين ۽ هندستان جا بہ هي ٻارهن شهر ڏٺا آهن.

1ـ ممبئي

2ـ جل گائون

3ـ بوسال

4ـ اجنتا

5ـ الورا

6ـ اورنگ آباد

7ـ پٽنا ديوي

8ـ چاليس گائون

9ـ آگره

10ـ فتح پور سڪري

11ـ متراءِ

12ـ دهلي

هندستان ۽ پاڪستان جي سيني روڊن کان مونکي لاهور، امرتسر، دهلي، مٿرا، فتح پور سڪري ۽ آگرهه واري رستي تي جيڪو گهمڻ جو مزو آيو اهڙو ٻي هنڌ ڪٿ به نه آيو.

سڄي هندستان کان وڏيڪ نئين ۽ پراڻي طرز تعمير چئن مذهبن جي ثقافت جو سنگم يعني مسلمان، سک، قادياني ۽ هندن جا قديم ۽ جديد ورثا ۽ سندن نه مٽجندڙ پيرن جا نشان اڄ به توهان کي هنن شاهراهن تي نظر ايندا. روڊ يا ريل رستي لاهور کان امرتسر پوءِ دهلي، مٿرا، فتح پور سڪري ۽ آگرهه گهمڻ جو مزو ئي ٻيو آهي. آئون ڪوشش ڪندو آهيان ته هر ملڪ ۾ باءِ روڊ ڏسان ۽ تقريباً سڄي مغربي يورپ جي سيني ملڪن کي ڪئين ڀيرا فيمليءَ سان گڏ باءِ روڊ گهمي ڏٺو آهي. شهرن ۾ به ڪوشش ڪري پنڌ گهمڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان ۽ پڻ امريڪا جون ڪنئين رياستون باءِ روڊ گهميس. لاهور انارڪلي جو شهر جت نورجهان به دفن ٿيل آهي، جت جهانگير هڪ لاجواب مقبري ۾ دفن ٿيل آهي ۽ جت شاهجهان پيدا ٿيو. لاهور ڪيترو وقت مغلن جي گاديءَ جو هنڌ رهيو. جت اڪبراعظم ٻارهن سال تخت لاهور تي ويهي سڄي هندستان تي حڪومت ڪئي ۽ هت بي مثال يادگار تاريخي جڳهيون ٺهرايون. انهن ۾ بادشاهي مسجد، شاليمار باغ جنهن جهڙو باغ سڄي هندستان ۾ ڪونهي. شاهي قلعو جنهن اندر بادشاهن ۽ امرائن لاءِ ڪئين محل محلاتون ۽ ٻيا به ڪئين مقبرا ۽ يادگار ٺهرايا. تنهن کان پوءِ سکن به پنهنجي بادشاهيءَ دوران هت ڪئين جڳهيون ۽ لاجواب گورد وارا ٺهرايا، جيڪي اڄ به قائم آهن.

ان کان پوءِ انگريزن سؤ سالن تائين هن شهر کي وڏي ترتيب سان سنواريو ۽ سينگاريو. چون ٿا ته لاهور جهڙي ريلوي اسٽيشن سڄي هندستان ۾ ڪانهي، جت پئسينجرن جي رهائش لاءِ اسٽيشن مٿان ڪمرا به ٺهيل آهن. ان کان سواءِ فرسٽ ڪلاس ويٽنگ روم ٺهيل آهن. هڪ ڀيرو آئون ريل ۾ دهلي ويس ته آئون، منهنجي گهرواري مومل ۽ منهنجي ڏيءَ ڊاڪٽر پارس به هڪ رات ان ريسٽ روم ۾ گذاري، ٻي ڪمري ۾ شمشير حيدري ۽ حميد پنهو سنڌ تي وي وارو رهيل هئا.

اسان جڏهن لاهور ويل هئاسين، تڏهن ون يونٽ هو ۽ سنڌي اسيمبلي ميمبر مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾ شرڪت لاءِ لاهور ويندا هئا ۽ اجان هيرامنڊي جي رونق تي بندش ڪانه پئي هئي. تنهن ڪري لاهور م رونقون لڳيون پيون هيون ۽ لاهور جي فلمي انڊسٽري به انهيءَ وقت پنهنجي عروج تي هئي ۽ پاڪستان جي فلمي انڊسٽري جو مرڪز لاهور هو. جيئن اڄڪلهه سنڌي سرنديءَ وارن کي اخبار ۽ ٽي وي چئنل کولڻ جو شوق آهي تئين ان وقت سنڌي وڏيرن کي اردو سنڌي فلمون ٺاهڻ جو شوق هوندو هو ۽ پاڻ ان شوق خاطر لاهور ۾ بنگلا وٺي رهيا پيا هئا. پوءِ ڪي ته ڏاڍا بي آبرو ٿي لاهور مان نڪتا ۽ وري ڪي لاهور مان گهوٽ ٿي واپس وريا.

انسائيڪلوپيڊيا برٽينڪا ۾ لکيل آهي ته پنجاب جو ذڪر تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ابن بطوط جي سفرنامي ۾ ملي ٿو انهيءَ کان اڳ ڪنهن به تاريخ ۾ پنجاب لفظ جو ذڪر ئي ڪونه ٿو ملي. هندو

روايات ۾ ديومالائي قصن مطابق رام جي ٻن پٽن لوهاور ۽ ٻيان لاهور شهر جو نالو پيو ۽ سندس ٻي پٽ ڪش يا ڪشاور پوءِ قصور شهر جو نالو پيو. مسٽر ٿارٽن پنهنجي لاهور تي لکيل ڪتاب ۾ لاهور جو اصلي نالو لوه ڪوٽ ٿو لکي ۽ اهو به لکي ٿو ته لاهور شهر جو باني رام جو پٽ ٿي هو. عربي مؤرخ احمد بن يحيٰ پنهنجي اوائلي عربي ڪتاب "فتح البلدان" ۾ لاهور شهر کي الهاور جي نالي سان سڏيو آهي.

البيروني پنهنجي ڪتاب قانون ۾ لکي ٿو ته هماليا جبل کي ٽيڪاس (ٽيڪسلا) ۽ لهاور (لاهور) مان به ڏسي سگهجي ٿو. تاريخ جي ڪتابن ۾ ۽ پڙهين ڪيترن ليکڪن هن شهر جي باري ۾ ڪيئن دليل ڏنا آهن. ۽ ڪيئن ڪتاب لکيا آهن پر اها ڳالهه واضح آهي ته هن شهر جو نالو هن تي رام جي پٽ لوهه تان پيو. جيڪو هن شهر جو باني به هو. پر لاهور جي باري ۾ اوائلي تاريخ صفا چپ آهي. سڪندر جي وقت کان وٺي چيني سياح زائر هيون سانگ تائين جنهن 630ع ۾ سڄي هندستان جو سفر ڪيو جنهن ۾ پنجاب به شامل آهي. پر هن پنهنجي سفرنامي ۾ ڪٿ به لاهور شهر جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي. نه وري اهڙي ڪنهن به شهر جو ذڪر ڪيو آهي جنهن مان اندازو لڳائجي ته اهو قديم شهر لاهور ٿي هو. پر پاڻ پنهنجي سفرنامي ۾ قصور شهر جو اشارتن ذڪر ڪيو آهي ۽ پاڻ لکي ٿو ته پنجاب جي گاديءَ جو هنڌ ٽڪي هو.

لاهور کي اٺين ۽ نائين صديءَ ۾ زياده اهميت ملي جڏهن هي برهمڻ حاڪمن جي گادي جو شهر هو ۽ هي اهو دؤر هو جڏهن سبڪتگين ۽ سندس پٽ محمود هندستان تي حملا ڪيا.

هندستان پاڪستان ۾ وڏي ۾ وڏو ڏيهاڙو يا تهوار لاهور شهر ۾ بسنت جي نالي سان ملهايو ٿو وڃي. بسنت معنيٰ بهار هي تهوار مهاراجه رنجيت سنگهه جي دؤر کان ملهايو وڃي ٿو. ان ڏينهن ته مهاراجه ۽ سندس وزير ۽ جنرل ڏاڍا سٺا لباس پائي اچي هن تهوار ۾ شريڪ ٿيندا هئا. جيڪو ان دؤر ۾ به وڏي شان ۽ مان سان ملهايو ويندو هو ۽ مهاراجه رنجيت سنگهه ان ڏينهن تي يارهن سؤ روپيا نقد ۽ به هيڊي رنگ جون شالون انعام طور ورهائيندو هو ۽ پاڻ هڪ خاص جڳهه (جنهن کي "خانقاه" چئبو هو) تي اچي ويهندو هو. لاهور ۾ اڄ به بسنت جو تهوار وڏي شان شوڪت سان ملهايو وڃي ٿو. فرق صرف ايترو آهي جو هاڻ راڻا رنجيت سنگهه جي جاءِ جنرل پرويز مشرف ورتي آهي ۽ اڄ به ان تهوار ۾ سڄي پاڪستان جا ماڻهو اچي لاهور ۾ شريڪ ٿين. ان ڏينهن تي لاهور شهر وڃڻ لاءِ هوائي جهاز جي ٽڪيٽ ۽ رهڻ لاءِ هوٽل ۾ ڪمرو به ڪونه ملندو آهي.

پنجاب جيڪو پاڪستان جو وڏو صوبو ۽ گن پاور ۽ مين پاور آهي ان صوبي جي شهر لاهور کي ملڪ جي گادي جو شهر صرف ان ڪري ڪونه ڪيو ويو جو هو هندستان جي بارڊر کان صرف چند ميلن جي مفاصلي تي هو ۽ صرف ان ڪري ڪراچيءَ کي پاڪستان جي گادي بنايو ويو. ۽ پوءِ پاڪستان جي پهرئين جنرل حڪمران ايوب خان چند سالن ۾ گاديءَ کي واپس پنجاب ۾ هڪ

نئون شهر اسلام آباد تعمير ڪرائي ان ۾ منتقل ڪيو ويو. لاهور رواي نديءَ جي ڪناري تي هڪ تمام خوبصورت شهر آهي جنهن کي مغلن کان وٺي هر حاڪم ڏاڍي چاهه سان سنواريو ۽ سينگاريو آهي. پاڪستان کان پوءِ هن شهر کي نواز شريف ڏاڍو دل و جان سان ٺهرايو آهي. جنهن ۾ لاهور، اسلام آباد موٽر وي، منجهس هڪ نئون خوبصورت ۽ جديد ايئرپورٽ، سڄي شهر جي ٻاهران رنگ روڊ ۽ پڻ داتا دربار تي ڪروڙها روپيا خرچ ڪري نهايت ئي خوبصورت ۽ پروقار درگاهه تعمير ڪرائي. نواز شريف لاهور کي خوبصورت بنائڻ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي. لاهور ۾ سياحت ۽ تاريخي ماڳ مڪانن سان گڏ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ۽ پوءِ ڏاڍا سٺا تعليمي ادارا قائم ٿيا جنهن ۾ پنجاب يونيورسٽي خاص قابل ذڪر آهي.

سنڌ جڏهن بمبئي کان جدا ٿي ته ڪوشس ڪئي وئي ته سنڌ ۾ به يونيورسٽي قائم ڪئي وڃي. پر تازو بمبئي صوبي کان ڌار ٿيل سنڌ حڪومت ان ڪم لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي ان ڏس ۾ رپورٽ ڏيڻ لاءِ چيو. جنهن پنهنجي رپورٽ ۾ لکيو ته: ”دنيا جي ڪنهن به ڪنڊ ۾ ادارا پنهنجي مادر علمي کان ايترو پري ناهن جيترو سنڌ جا اسڪول ۽ ڪاليج بمبئي يونيورسٽي کان پري آهن. اهڙي صورتحال صوبي جي دانشوراڻي اوسر ۾ يقيني طور تي ناڪاري اثر وجهي ٿي. گذريل انيڪ سالن کان ڪيترن ئي ڪاليجن ۽ اسڪولن جي باوجود سنڌ ۾ اهڙي ڪنهن ماحول جي اڻهوند ئي منهنجي خيال ۾ يونيورسٽي قائم ڪرڻ واسطي مضبوط ترين دليل آهي.“

پر ترت پوءِ ٻي عالمي جنگ شروع ٿي جنهن ڪري يونيورسٽيءَ واري اسڪيم ڪيترا سال سردخاني حوالي ٿي وئي. ان ڪري سنڌ حڪومت لاءِ اهو مسئلو سامهون آيو ته سنڌ جا تعليمي ادارا ساڳوڻي طرح سان بمبئي يونيورسٽيءَ سان لاڳاپيل رهن. يا هاڻ ڪين پنجاب يونيورسٽي سان ڳنڍجي، پر ان تي به سنڌ جي تعليمي ماهرن اها راءِ ڏني ته پنجاب يونيورسٽي بمبئي يونيورسٽي کان گهٽو پنتي آهي. تنهن ڪري سنڌ جي تعليمي ادارن کي بمبئي يونيورسٽي سان ئي گڏ رکيو وڃي. پر اڄ پنجاب ۾ پنجاب يونيورسٽي ۽ لاهور يونيورسٽي آف مئنيجمينٽ سائنس (Lahore University Management Science) جنهن کي هاڻ لمس جي نالي سڏيو وڃي ٿو ۽ لاهور اسڪول آف اڪنامڪس ۽ انگريز دؤر ۾ پنجاب جي انگريز گورنر سرچارلس ايچيسن جي نالي پٺيان ايچيسن ڪاليج قائم آهن. اهي ادارا نه رڳو لاهور ۽ پنجاب پر سڄي پاڪستان ۾ لاجواب تعليمي ادارا آهن جنهن ۾ نه رڳو پاڪستان جا شاگرد پڙهن ٿا پر پاڪستان کان ٻاهر جا به ڪيترائي شاگرد انهن ادارن ۾ تعليم وٺڻ لاءِ اچن ٿا. لاهور ڪراچي کان پوءِ پاڪستان جو وڏو ۽ سٺو شهر آهي جنهن ۾ گهمڻ لاءِ تمام گهڻيون جڳهيون آهن پر لاهور شهر جون مکيه گهمڻ لاءِ هي جڳهيون آهن، جيڪي هر سياح کي گهمڻ گهرجن.

- بادشاهي مسجد

- قلعو
- شالامار باغ
- درگاهہ حضرت داتا گنج بخش

بادشاهي مسجد 1663ع سن ۾ ٺهي هئي. هيءَ مسجد شهنشاهہ اورنگزيب عالمگير ڇهہ لک روپين ۾ ٺهرائي. هي مسجد دهليءَ جي جامع مسجد کان تمام وڏي ۽ ڪشادي آهي. هيءَ مسجد تمام مٿانهين جڳهہ تي ٺهيل آهي. سندس دروازو ڏاڍو خوبصورت ٺهيل آهي. هي مسجد مڪي جي الوليد مسجد جو نقل آهي. مسجد جا هڪ سؤ ساڍا ٽيتاليهہ فٽ مينار توهان کي پري کان نظر ايندا. توهان ڏاڪڻين ذريعي انهن تي چڙهي مٿان کان سڄي شهر جو نظارو ڪري سگهو ٿا. ڳاڙهي پٿر ۽ سفيد سنگ مرمر جي ڪري هي مسجد ڏاڍي خوبصورت لڳي ٿي. سک بادشاهہ رنجيت سنگهہ هن مسجد شريف کي اسلح خاني ۽ فوجي گدامن لاءِ استعمال ڪيو پر پوءِ انگريزن جي بادشاهيءَ ۾ هي مسجد واپس مسلمانن جي حوالي ڪئي وئي.

(ڏسو ڪتاب تاريخ لاهور صفحو 183)

لاهور جو قلعو دهليءَ جي قلعي کان ننڍو آهي، هي قلعو شهنشاهہ اڪبراعظم لاهور جي پراڻي قلعي جي جڳهہ تي ٺهرايو پوءِ جهانگير، شاهجهان ۽ اورنگزيب بہ هن قلعي کي وڌايو ۽ ٺهرايو. قلعي اندر ديوان عام ۽ ديوان خاص ٺاهيل آهن. ديوان عام ۾ بادشاهہ رعيت کي ديدار ڪرائيندو هو ۽ ديوان خاص ۾ هو پنهنجي امرا، گورنرن ۽ وزيرن سان ملڪي ۽ غيرملڪي حالات تي صلاح مصلحت ڪندو هو ۽ حڪم جاري ڪندو هو. هن وسيع قلعي اندر ديوان عام ۽ ديوان خاص سان گڏوگڏ

- اسلح خانو
- موتي مسجد
- شاهي حمام ۽
- شيش محل پڻ آهن.

شيش محل ۾ مغل بادشاهہ پنهنجي فيملين سان گڏ رهندا هئا ۽ هتي ئي جهانگير گلن جي سرهي سيج تي نورجهان سان گڏ روح رچنديون ڪيون. مغل شهنشاهہ کان پوءِ پنجاب جي سک حاڪم بہ هن شيش محل کي پنهنجي رهائش طور استعمال ڪيو. لاهور ۾ مغل بادشاهہ بيشمار ننڍا وڏا باغ قائم ڪيا. پر انهن مان ڪيترا ئي باغ هميشہ هميشہ لاءِ ختم ٿي ويا. جنهن ۾ لاهور جي ريلوي اسٽيشن پرسان نولکا باغ جو بہ تاريخ جي ڪيترن ئي ڪتابن ۾ ذڪر ملي ٿو. پر اڄ ان باغ جو نالو نشان بہ ڪونهي ۽ انهيءَ هند تي بيشمار جڳهيون ٺهي ويون آهن انهن باغن ۾:

انگوري باغ، مهتابي باغ، گلابي باغ ۽ باغ داد جو اڄ نالو نشان ڪونهي. پر مغلن جو ٺهرايل شالامار باغ اڄ بہ قائم آهي ۽ هن باغ جو جواب ڪونهي. هن باغ جهڙو قديم باغ اڄ بہ سڄي هندستان ۽ پاڪستان ۾ ڪٿ بہ ڪونهي.

شهيد ڀٽي جي حڪومت واري دؤر ۾ جيڪا پاڪستان ۾ اسلامي سربراهہ ڪانفرنس ٿي هئي جنهن ۾ مسلم دنيا جا سڀ سربراه مملڪت شريڪ ٿيا هئا. جنهن ۾:

شيخ مجيب الرحمان	بنگلاديش جو وزيراعظم
شاهہ فيصل	سعودي عرب جو بادشاهہ
حافظ الاسد	شام جو صدر
ڪرنل قذافي	لبيا جو صدر
ياسر عرفات	فلسطين جو صدر

۽ ٻڙ ٻيا پنجاهہ کان بہ وڌيڪ مسلم سربراهہ مملڪت هن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا هئا، ان سربراه ڪانفرنس جون ڪئين تقريبون لاهور جي هن شالامار باغ ۾ ٿيون. گهڻو ڪري لاهور ۾ جيڪو بہ سربراهہ مملڪت اچي ٿہ ان جي شان ۾ جيڪا ضيافت ٿئي سا بہ هن ئي شالامار باغ اندر ٿئي. پنجاب حڪومت هن باغ کي ڏاڍي سهڻي نموني سنڀالي رکيو آهي. سڄي باغ ۾ ڪنئين بارادريون، ڦوهارا ۽ گل ڏاڍي ترتيب ۽ مهارت سان لڳايا ويا آهن جنهن ڪري هن باغ جي سونهن هميشہ لاءِ برقرار آهي. شالامار باغ، قلعي ۽ بادشاهي مسجد سان گڏ توهان کي لاهور جي صوفي بزرگ حضرت داتا گنج بخش (جنهن جو اصل نالو علي مخدوم هجويري آهي) جي درگاهہ تي بہ توهان کي هر وقت هزارين زائرين ملندا. داراشڪوه پنهنجي ڪتاب سڪينتہ الاولياءَ ۾ حضرت داتا گنج بخش جي ڏاڍي تعريف ۽ ساراهہ ڪئي آهي. حضرت داتا گنج بخش، درويش وڏو ليکڪ بہ هو. ڪيترن ئي ڪتابن سان گڏ سندس هي ڪتاب ”ڪشف المحجوب“ ڏاڍو مشهور ٿيو. سندس مقبرو شهنشاهہ اڪبر ٺهرايو. انهن مشهو رتاريخي ماڳن کان سواءِ لاهور ۾ واگها بارڊر تي هندستان ۽ پاڪستان جي سيڪيورٽي فورس جي روزانا پريڊ جي تقريب بہ ڏسڻ وٽان هوندي آهي. لاهور ۾ مال روڊ انارڪلي بازار، لبرٽي مارڪيٽ جون بازارون بہ گهمڻ وٽان آهن. جت هميشہ رونقون لڳيون پيون آهن.

اڄڪلهہ لاهور پرسان راءِ ونڊ ۾ تبليغ جماعت جي ساليانا اجتماع ۾ بہ سڄي پاڪستان مان ماڻهو اچي شريڪ ٿيندا آهن. ان موقعي تي لاهور وڃڻ لاءِ سڄي پاڪستان مان خاص ريل گاڏيون بہ هلنديون آهن. پهرين اهو اجتماع سنڌ جي شهر ٽنڊو آدم ۾ ٿيندو هو. پر پوءِ اهو لاهور ۾ ٿيڻ لڳو. اسان پنهنجو هي لاهور جو سير پورو ڪري ريل رستي پنهنجي اڳتي جي منزل حيدرآباد ڏانهن روانا ٿي وياسين ۽ وري بہ لاهور کان حيدرآباد تائين سڄو پاڪستان لتاڙي اچي حيدرآباد پهتاسين. مون ڏٺو تہ ماڻهوءَ ۾ گهمڻ ڦرڻ سان عيني مشاهدو ٿئي ٿو. ان سان انسان جي ذهن ۾ وڏي تبديلي اچي ٿي،

❊